

Epoca Feudală Timpurie

autor: Rusu Mircea Aurel Valer

Introducere

Epoca feudală a fost o epocă militaristă dominată de organizarea proprietății în jurul unor protectori, ordonați în sistem piramidal. Înfloritoare în Europa între secolele IX și XV, epoca feudală a însemnat o permanentă confruntare de orgolii și acțiuni militare, născute din puterea politică sau materială. În spațiul nostru geografic, societatea de tip feudal nu a restructurat o formă de guvernământ anterioară, ci a fost un proces complex rezultat prin dezorganizarea mai multor orânduri anterioare cu evoluție paralelă: orânduirea sclavagistă, orânduirea primitiv tribală, elemente ale imperialismului de tip latino-german sau bizantin și elemente preluate din cnezatele slave rusești sau bulgărești. În paralel cu structurile pur militare, instituția Bisericii a jucat un rol cel puțin la fel de important. Toată educația și cultura au gravitat în jurul Bisericii, scrierea și contabilitatea au fost posibile doar prin mijlocirea unor persoane educate în sânul Bisericii. Nici un lider militar nu a supraviețuit și nu a prosperat în absența unui aparat birocratic de susținere. Probitatea ei intelectuală și creditul moral s-au concretizat cu timpul în proprietăți și bunuri materiale, din ce în ce mai consistente. Forța ei spirituală, în cele din urmă a condus la anihilarea autocrației de tip militar. În forma sa dezvoltată, întreaga societate feudală a fost subordonată instituțiilor religioase, fie ele creștine, musulmane sau de alt fel.

Unitatea de bază a sistemului feudal a fost proprietatea agricolă, producătoare de bunuri materiale necesare subzistenței. Denumită feudă, această proprietate era derivată din pământurile obștești, din latifundiile unui stăpânitor de sclavi, din proprietățile reunite în urma unor căsătorii, sau din terenuri agricole ale unei unități militare. În fruntea comunității se afla un comandant militar, cu rang nobiliar, de regulă militarul cel mai puternic sau cel mai experimentat, capabil să asigure protecția supușilor săi. Terenurile aparținătoare unei feude erau extrem de variabile, în funcție de originea proprietății dar și în funcție de particularitățile geografice și climatice (mai mici în zonele de luncă, extinse în zonele împădurite sau muntoase). În teritoriile latinizate comandantul feudei purta numele de dominus iar în cele slavizate era denumit boier sau jupân. Dacă în epoca primitivă conducătorul obștei provenea întotdeauna din mijlocul comunității, în epoca feudală conducătorii obștei au format progresiv o castă privilegiată, complet segregată de cea a supușilor lor. Chiar dacă din punct de vedere legal proprietatea continua să fie proprietate de grup, stăpânul feudal avea drepturi aproape discreditare asupra supușilor astfel încât toate referirile la o feudă se făceau ca și când ar fi fost proprietatea stăpânului feudal. Cu timpul, stăpânii au acaparat toate terenurile aflate sub protecția lor, devenind proprietari de drept, cu drept ereditar.

În urma unor tatonări, sau chiar confruntări militare de mici proporții, stăpânii feudali au format alianțe militare cu cei de rang egal, sau au fost supuși voinței unui comandant cu o forță militară superioară. Cel mai frecvent tip de relație era cel de vasalitate, în urma căruia nobilii mai mici depuneau un jurământ de credință și supunere în fața celui cu rang superior. Rangul nobiliar trebuia să reflecte nu numai mărimea proprietății materiale și numărul supușilor dar și capacitatea de a organiza activități de tip militar. Proprietățile Bisericii erau și ele organizate tot sub formă de feude, ordonate piramidal. Șeful bisericii, distribuia teritoriile unor episcopi iar aceștia numeau preoți, care la rândul lor angajau administratori pentru feudele lor. Tipic, oamenii bisericii angajau militari cu rang nobiliar pentru a conduce și apăra feudele. Prinți, baroni sau simpli cavaleri, depuneau jurământul de credință și fidelitate cu mâna pe Biblie, iar clerul păstra dreptul de uzufruct. În unele cazuri, feudele Bisericii plăteau o contribuție oarecare către suveranul statului, dar în majoritatea cazurilor erau complet scutite de taxe. Proprietățile și domeniile Papale nu se rezumau doar la feude individuale ci cuprindeau uneori ducate, principate sau chiar regate întregi.

Cel mai mic rang nobiliar era cel de cavaler (milites nobilis). Militar călare, un astfel de cavaler era versiunea modernă a foștilor equites, respectiv a foștilor călăreți barbari. Orice nobil cu rang superior, putea ridica un militar la rang de cavaler, în urma unui jurământ prin care îl obliga să respecte un anumit cod de conduită. Tipic, cavalerul era vasalul unui nobil cu rang superior, pe care îl servea ca luptător de elită. În schimbul loialității și a protecției militare, nobilul concesiona cavalerului un teren agricol sau o fermă și îi asigura toate nevoile primare: cazare, masă, armură, arme, cai și bani de cheltuială. Cavalerul, la rândul său, administra proprietatea cu o mână de fier ținând în frâu servitorii și lucrătorii. În mod normal cavalerii proveneau din familii nobile sau erau urmași ai unui cavaler. Uneori și țărani simpli puteau fi ridicați la rang de cavaler, atunci când se distingeau prin fapte de arme sau prin muncă. Pregătirea militară a unui cavaler începea de la vârsta de 7 ani, sub denumirea de paj. Pajii primeau educație școlară de la preoți sau călugări și aveau obligația să curețe și să întrețină armele și armura cavalerului. Însoțeau cavalerul la vânatoare sau pe câmpul de luptă dar nu participau la acțiune decât ca spectatori. La împlinirea vârstei de 15 ani, pajii erau ridicați la rangul de scutieri, în cadrul unei ceremonii religioase, utilizând o sabie sfințită de un episcop sau un preot. Scutierii aveau dreptul să poarte armură iar pregătirea lor militară consta din 7 discipline, toate executate cu echipament de luptă complet: alergare, înot, tras la țință cu diferite arme, cățarat, lupte libere, scrimă, sărituri în lungime, dans și participarea la competiții și turnee. La împlinirea vârstei de 21 ani, scutierul devenea eligibil pentru rangul de cavaler. Scutierii însoțeau cavalerii pe câmpul de luptă și în anumite situații participau și la diferite acțiuni, fără să intre însă propriu zis în luptă.

Următorul rang nobiliar era cel de baron, moștenit ereditar. Termenul se pare că provine de la arhaicul beorn (născut). Rangul de baron era o formă de curtoazie prin care nobilii de rang superior denumeau cavalerii care au depus în fața lor jurământul de vasalitate. Baronul moștenește o proprietate agricolă denumită baronie, pe care o menține și o administrează pentru patronul său de rang superior. În Sfântul Imperiu al Romanilor toți cavalerii au obținut mai devreme sau mai târziu rangul de baron, decât că germanii utilizau altă terminologie (Ritter respectiv Freiherr). În rest, baronul era identic cu cavalerul, cu diferența că rangul nobiliar se extindea și asupra soției și urmașilor lui. Rangul însă nu se moștenește decât pe linie paternă. Baronul avea dreptul să poarte o coroană pe care erau fixate 6 bile metalice din argint. Coroana se purta la festivități și era reprezentată și pe balzonul familiei.

Un rang nobiliar mai mare decât cel de baron era cel de viconte, sau vicecomite (vicecomes) acordat celor care îl ajutau pe un comite în administrarea unei provincii imperiale. Inițial se referea doar la o poziție judiciară pur administrativă, fără drepturi ereditare dar în timp a evoluat spre un rang nobiliar ereditar. Tipic, vicontele deținea un castel și era însărcinat cu colectarea taxelor dintr-o anumită provincie. Vicontele avea în subordinea sa mai mulți cavaleri sau baroni și trupe regulate. Vicontele avea dreptul să poarte o coroană pe care erau fixate 16 bile din argint. În terminologia germană se utilizează termenul de Burggraf.

Administratorul unui comitat sau ținut avea rang de conte (comes, comite, count, earl). Inițial titlul de comite se acorda unui comandant militar aflat în fruntea a două centurii (un batalion). Conte era numit de un duce, sau un rege pentru o funcție temporară, dar cu timpul funcția s-a transformat în rang ereditar. Echivalentul din ierarhia bisericească pentru conte era episcopul, a cărui dioceză de cele mai multe ori se suprapunea teritorial cu ținutul administrat de un conte. Un astfel de ținut (comitat) era organizat în jurul unui castel, sau a unei fortificații cu rol militar și era format din 25-50 de așezări rurale. În timpurile moderne, titlul de conte poate fi oferit de un monarh pur onorific, pentru merite deosebite, fără a fi în conexiune cu un domeniu feudal. În terminologia germană se utilizează termenul de Graf sau Landgraf, iar în Transilvania s-au aflat în uz termenii de Gross sau Grof. În Croația, Serbia și Slovacia s-a utilizat termenul de zupan (jupân), iar în Lituania, Polonia și Ucraina se utiliza doar prescurtarea Pan, în timp ce în Ungaria se prefera denumirea de Ispan. Pentru ținuta de ceremonie, contele avea dreptul să poarte o coroană împodobită cu opt frunze de căpșune și opt perle ridicate pe câte o tijă.

În fruntea teritoriilor aflate la granița unei țări se afla un marchiz (marquess, marquis) iar teritoriul aflat sub comanda sa purta denumirea de marcă (marca, marche, mark). Pentru Germania și Sfântul Imperiu al Romanilor echivalentul unui marchiz purta numele de Margrave (Markgraf). Responsabil cu apărarea frontierei, marchizul avea sub comanda sa un sistem complex de trupe și fortificații a căror dimensiune diferea în funcție de necesități. Pe timp de pace, exista tendința ca trupele de graniță să fie doar cu puțin

superioare celor din vecini. Pe timp de război însă, granița se extindea uneori asupra unui principat sau chiar asupra unui regat întreg, astfel că marchizul ajungea în fruntea unei întregi armate. În cadrul Imperiului German al Romanilor, Transilvania a făcut parte din marca de Est (Ostmark) în timp ce Muntenia și Moldova au făcut parte din ținuturile de graniță ale Imperiilor Bizantin și mai apoi Otoman, respectiv cele al Hoardei de Aur și mai apoi ale Imperiului Rus. Cu timpul, rangul nobiliar s-a desprins de responsabilitățile militare și a devenit un rang nobiliar ereditar, mai mare decât cel de conte dar mai mic decât cel de duce. Coronița de ceremonie a marchizului are patru frunze mari de căpșune și patru perle mari din argint, fixate la aceeași înălțime cu frunzele.

Nobilul aflat în fruntea administrației unei țări întregi sau a unui ducat purta titlul de duce și se afla în fruntea unei întregi armate. Inițial, termenul de duce (dux) a fost utilizat de latini pentru comandanții militari cu rang de comandant de armată sau de general de armată, apoi bizantinii au introdus titlul de Megas Doux pentru comandantul întregii flote. În terminologia germană s-a utilizat termenul de Herzog, echivalent cu titlul nobiliar ereditar prin care se exercita autoritatea asupra unui ducat. Principalele ducate germane au rezultat din fragmentarea Imperiului Carolingian: Bavaria, Swabia, Frankia, Saxonia, Frisia și Thuringia. În Moldova, Muntenia și Banat dar și în întreaga Peninsulă Balcanică titlul de duce a fost înlocuit prin cel de Ban sau Voievod. În timpul dinastiei Arpadiene, în Ungaria au existat trei ducate: Nitra, Bihor și Transilvania. Din punct de vedere administrativ, rangul de duce era cel mai mare rang în afara celui de monarh sau imperator, dar din punct de vedere politic era mai mic decât cel de Prinț, Prinț Elector sau Mare Prinț. Deși titlul se transmitea ereditar, în fruntea unui ducat nu se afla obligatoriu un duce din țara respectivă ci în numeroase cazuri se făceau rocade între membrii familiilor cu rang înalt, pentru a-și putea exercita autoritatea cu mai multă strictețe. Coronița de ceremonie a unui duce este împodobită cu opt frunze mari de căpșune, cu ornamente din argint dar fără pietre nestemate.

Titlul de prinț (princeps) sau prințesă se acordă tuturor urmașilor unei familii regale și consorțiilor lor. Titlul de Prinț se asociază cu autoritatea asupra unui teritoriu suveran sau quasi-suveran, al unei națiuni independente. Pentru epoca medievală timpurie titlul de Prinț a fost de multe ori acordat retroactiv, prea puține teritorii fiind organizate ca monarhii ereditare. La granițele Sfântului Imperiu al Romanilor s-au format în timp peste 200 de astfel de teritorii, cele mai multe în Italia și Germania. Titlul de prinț se poate dobândi ereditar (prinț de sânge) sau prin căsătorie (prinț consort). Prerogativele militare și sau administrative ale unui prinț au fost extrem de variabile, în funcție de teritoriul principatului său, dar și în funcție de epoca istorică. În Polonia, Lituania, Ucraina și Rusia, echivalentul titlului de prinț era cel de cneaz (knyaz). Coronița de ceremonie a unui prinț este ornată cu patru cruci mari ce alternează cu patru frunze mari de căpșune sau cu patru flori de crin stilizate. Moștenitorul tronului are dreptul la o coroană adevărată, bătută cu pietre nestemate și împodobită cu un singur arc ornat cu perle.

Cel mai mare rang nobiliar este cel de monarh sau rege (rex, basileus, konig), aflat în fruntea unui stat suveran. Monarhul nu se supune nici unei autorități terestre, dreptul său de a governa fiind derivat direct din voința lui Dumnezeu. Regele se află în fruntea armatei și a administrației unei țări, fiind totodată și Judecătorul Suprem. La origine, titlul era temporar, regele fiind ales periodic dintre cei eligibili. Doar după

secolele XIII-XIV a devenit rang ereditar, consfințit prin constituții monarhice. Pentru țările musulmane rangul echivalent este cel de Sultan sau Malik. Regele este cel care are dreptul să poarte la ceremonii o coroană regală, emblema statului suveran. Spre deosebire de coroățele nobiliare, coroana regală este împodobită cu patru arcuri și este bătută cu pietre prețioase. Ca ornamente de bază, are patru cruci mari alternativ cu patru flori de crin stilizate.

Comandantul suprem, aflat în fruntea piramidei nobiliare este împăratul (cezar, kaiser, autokrator, țar, padișah). Rege al regilor, aflat în fruntea unui imperiu, împăratul își extinde protecția sa militară asupra unui număr oarecare de regi vasali. Titlul de împărat sau împărăteasă de poate dobândi ereditar sau prin căsătorie. În întreaga epocă feudală, titlul de împărat era aproximativ egal în rang cu cel bisericesc de Papă sau Patriarh. Împăratul este la rândul său un monarh, administrator al unui teritoriu, dar rangul său este mai mare decât cel al regilor. Aflat în fruntea protocolului politic și militar, împăratul are rolul de a coordona acțiunile conjugate ale unor armate din țări diferite sau de a aproba legislația și măsurile economice comune mai multor țări. Coroana imperială este asemănătoare cu cea regală dar mult mai bogat ornată. De exemplu coroana imperială a Marii Britanii este ornată cu 2 868 diamante, 273 perle, 17 safire, 11 smaralde și 5 rubine. Coroana imperială a Austriei are și o mitră din aur iar coroana imperială a Rusiei este împodobită cu 4936 de diamante, 74 de perle și un rubin.

Pentru identificarea simplă și rapidă a rangului nobiliar al titularului, al antecesorilor sau susținătorilor legitimi, nobilii secolului al XIII-lea au introdus un sistem complex de semne și simboluri vizuale, cunoscut generic sub denumirea de heraldică. Steaguri, sigilii, insigne și embleme militare au existat încă din antichitate, pentru a simplifica recunoașterea camarazilor, dar utilizarea lor nu era supusă unui cod de reguli stricte. Primele semne heraldice sistematice au fost reprezentate pe scuturile cavalerilor cruciați, începând cu secolul al XII-lea și sunt descrise în literatură pentru prima dată în jurul anului 1115, în poemul eroic denumit Cântecul lui Roland. Inițial se utilizau simboluri unice: un leu, o acvilă, un grifon, o cruce sau o semilună. Apoi, pentru identificarea mai discriminativă a unui ținut anume, sau a unei familii nobiliare, s-au introdus combinații de astfel de simboluri, organizate ierarhic după o ordine strictă, pentru a putea fi citite ca niște pictograme. Terminologia utilizată pentru descrierea semnelor heraldice poartă numele de blazon, de la verbul to blazon utilizat pentru a descrie. Ulterior termenul de blazon s-a extins și pentru emblema propriu zisă a unei cetăți sau a unei familii nobiliare. Emblema era reprezentată pe scut, pe steagul de luptă sau era brodată ca o insignă pe îmbrăcămintea de paradă și pe echipamentul de luptă sau pe unele obiecte distinctive (coif, insignă, medalion, colier, epolet). De exemplu, blazonul Transilvaniei era format din șapte turnulețe de cetate pe fond galben și trei sau patru dungi roșii orizontale, simbol al sângelui vărsat. Pentru descrierea unui blazon se utilizează terminologia franceză, cu diverse particularități geografice sau lingvistice. Atunci când se proiectează și se reprezintă sau când se citește un blazon, trebuie respectate următoarele reguli: 1. Prima propoziție descrie forma cadrului (l'ecu). Exemple: antic, francez, oval, în caro, pătrat, italian, englezesc, german, polonez. 2. Cea de a doua propoziție descrie culoarea de fond. Exemple: alb, albastru, argintiu, auriu. Atunci când fondul este complex se descriu elementele din care este format. Exemple: cu dungi verticale albe și roșii, cu dungi oblice albe și albastre, hermine, contra-hermine, în carouri. 3. Atunci când cadrul este divizat, se descrie separat fiecare dintre diviziuni. Tipic, cadrul poate fi divizat în 9 segmente:

centrul, flancul drept, flancul stâng, centru sus, centru jos și cele patru colțuri. Alte tipuri de diviziune sunt: printr-o linie verticală (parti), printr-o linie orizontală (coupe), printr-o linie oblică dreapta stanga (tranche), printr-o linie oblică stânga dreapta (taille), în patru sectoare rectangulare (ecartele), în șase sectoare rectangulare (6 quartiers), în trei dungi verticale (tierce en pal) sau în trei dungi orizontale (tierce en fasce). Se descrie separat culoarea fiecărui segment. 4. În continuare se descriu onorurile, semnele de luptă, figurile geometrice, emblemele și simbolurile distinctive sau figurile principale reprezentate pe blazon. Dintre acestea cele mai frecvente sunt: reprezentări umane, animale, plante, palate, castele, cetăți, arme, obiecte sau simboluri. Pentru figurile geometrice se utilizează reprezentări standardizate. Exemple: chef, champagne, pal, fasce, bande, barre, croix, sautoir, chevron, pairle, gousset, bordure, orle, en coeur, franc quartier, escarre, canton, equipole, vetement, chape, chausse, embrasse, giron, echiquete, losange, dentele, bastille, engrele, compone, jumelles, macles, cotices, burelles, besants, tourteaux, billetes, lion, aigle. Pentru toate aceste simboluri trebuie descrise: aspectul, dispoziția și numărul simbolurilor de același fel. 5. Dacă există, trebuie descrise și atributele, respectiv simbolurile specifice ce denotă rangul, demnitatea, apartenența la o provincie, municipalitate, armată sau corporație. Exemple: coroană, coroniță, coif, creastă, cruce, semilună, motto, susținători, avantaje geostrategice (forțe navale, teren stâncos, pădure, deșert). Pe câmpul de luptă, observatorii special instruiți citeau blazonul adversarilor asemănător cu modul în care marinarii citeau semnalele maritime reprezentate prin stegulețe colorate. Pajii și scutierii învățau cu greu știința scrierii și cea a citirii unui blazon, prin interminabile exerciții și repetiții. La rândul lor, domnișoarele de la pension dobândeau cunoștințe elementare de heraldică pentru a putea broda steagurile și uniforme combatanților. Orice luptă dintre cavaleri începea prin arborarea însemnelor. De multe ori, tratativele de pace începeau imediat după identificarea rangului și a apartenenței. Statul Vatican și Înalțul Scaun aveau blazonul lor iar mulți dintre Înalții Pontifi arborau și un blazon personal, transmis ereditar sau arborat recent în timpul mandatului pontifical. În epoca modernă, fostul blazon feudal a fost asimilat în emblemele steagurilor naționale.

Numeroși istorici prezintă epoca feudală ca pe o epocă întunecată (Dark Ages) în care cultura și civilizația antică au regresat, sau chiar au dispărut cu desăvârșire. Nu a fost de loc așa. Aritmetica, geometria, astronomia, arhitectura, geografia, istoria, religia și filozofia, medicina și igiena, nu numai că nu au regresat dar au cunoscut noi și noi valențe. Au fost însă rezervate pentru exponenții claselor privilegiate. Apeductele, viaductele, băile publice, drumurile și piețele publice sau amfiteatrele și arenele sportive au căzut în paragină, nu datorită neglijenței ci datorită suprasolicitării, prin creșterea necontrolată a numărului de utilizatori. Proiectele publice nu au mai putut face față gloatelor de vulgari. Permanentă luptă pentru proprietate a generat interminabile războaie iterne sau externe, războaiele au generat la rândul lor foamete și mizerie, sărăcie și molime, tâlharie, haiducie și piraterie. Aparenta înapoiere nu s-a datorat unui regres al civilizației ci a fost doar o expresie a luptei pentru putere. Clasa persecutoare a adâncit conștient gradul de mizerie a claselor exploatare pentru a-și menține și extinde suveranitatea. Mizeria claselor exploatare coexistă însă cu luxul mai mult sau mai puțin exorbitant al claselor privilegiate. A fost o epocă a exceselor religioase și militare, o epocă dominată de forță și putere. Femeile, bătrânii și copiii erau anexe ale stăpânului casei, iar în

unele culturi făceau corp comun cu proprietatea, împreună cu animalele și bunurile imobile. Moștenitorul unui domeniu, moștenea și întregul capital social. Permanenta stare de război a condus la constituirea unei elite militare, cu drept ereditar, dar și cu obligația de a vărsa permanent sânge pentru ocrotirea proprietăților și a privilegiilor. Disperarea cu care nobilii își apărau proprietatea a condus spre forme arhitecturale noi, cu rol pur defensiv. Au apărut astfel cetăți și fortărețe cu ziduri inexpugnabile, bastioane, tuneluri și pivnițe secrete, zigate și piramide. Fostele proprietăți agricole, înconjurate de ziduri din ce în ce mai puternice, s-au transformat treptat în cetăți târguri, apoi în burg-uri și în final în orașe. În aceste târguri s-au concentrat toți meșteșugarii și micii industriași pentru a da naștere unui nou tip de economie, cea de tip urban. Biserica a urmat și ea același curs evolutiv. A ridicat la rândul ei catedrale zidite în piatră, mănăstiri și biserici fortificate. Tot Biserica i-a înarmat pe cavaleri cu o motivație suplimentară. Pe lângă setea de avere, cavalerii au dobândit dreptul de a lupta pentru valori morale. Puterea lor fizică și materială era astfel dublată de post, veghe, spovedanie și împărtășanie, sau de obligația de a-i ocroti pe cei lipsiți de apărare. Puterea minții a îngenucheat de cele mai multe ori puterea fizică, dar nu fără riscuri. Mulți prelați și-au pierdut însă viața în fața cavalerilor, fiindcă și-au supraestimat forța morală și spirituală. O sinteză a societății medievale se desprinde din eseul Episcopului Adalberon: "Casa lui Dumnezeu, pe care noi o credem una singură, este, deci, împărțită în trei: unii se roagă, alții se luptă, iar ceilalți muncesc."

Celula de bază a societății feudale a fost proprietatea agricolă, principalul factor de producție a fost munca fizică. Sistemul legislativ a evoluat permanent pentru a susține și favoriza plasarea unui senior feudal în fruntea administrației unei astfel de proprietăți agricole. Contabilitatea, relațiile comerciale de schimb și sistemul de taxe erau astfel concepute încât să protejeze dreptul aristocratic al clasei privilegiate. Atunci când vulgarii, tâlharii, haiducii sau pirații intrau cu forța în posesia unei proprietăți agricole, lipsa lor de cunoștințe economice îi aducea în scurt timp în conflict cu legea și proprietatea revenea la proprietarii de drept. Treptat, membrii claselor exploatate au înțeles acest proces și au renunțat la lupta fizică directă. Aproape toate conflictele și războaiele s-au purtat doar între cei egali în drept, excepție făcând doar războaiele țărănești și a revoltele populare. Mai mult decât atât, țărani mai luminați la minte au preferat să renunțe la independență au acceptat dependența față de un senior feudal. Țărani dependenți erau legați de glie, nu se puteau căsători decât cu acordul seniorului, nu puteau transmite pământul urmașilor decât cu acordul stăpânului și nu aveau drept de mărturie în procesele civile. În schimb primeau de la stăpân o locuință decentă, de cele mai multe ori erau hrăniți cu alimente gătite la cazan în bucătăria stăpânului, primeau îmbrăcăminte, obiecte de folosință, unelte și scule, lemne de foc și toate cele necesare traiului. În plus, erau protejați împotriva abuzurilor oricărui alt persecutor. Erau judecați și pedepsiți doar pe moșia stăpânului. Seniorul feudal patrona toate construcțiile publice (drumuri, poduri, piețe, băi, cetăți) și conducea toate sărbătorile religioase sau laice. Țărani liberi aveau dreptul să părăsească moșia oricând, locuiau în sate sau obști ridicate prin puterile lor și puteau lăsa bunurile lor drept moștenire (atunci când dețineau astfel de bunuri). În schimb nu beneficiau de protecția seniorului, averea lor era oricând la cheremul atacatorilor, aveau obligații atât față de monarhie cât și față de seniorul local și contribuiau benevol și pentru Biserica sau mănăstirile din vecinătate. Mult mai vulnerabili decât țărani dependenți, acești țărani liberi reprezentau de fapt clasa cea mai de jos a societății, un fel de "paria", un loc de refugiu doar pentru cei neperformanți sau marginalizați.

O trăsătură fundamentală a epocii feudale a fost războiul religios ce a culminat prin fenomenul pan-European cunoscut sub denumirea de Cruciade. Pentru a elimina luptele interne pentru putere, dar și din dorința de a canaliza eforturile celor certați cu legea spre activități în slujba societății, conducerea clerului împreună cu potențaii vremii au decis să deschidă o arenă de luptă unde belicoșii să-și poată irosii puterea și resursele. Pretextul a fost oferit de viața spirituală. Pretinzând că răspândesc cuvântul și legea Dumnezeiască, cavalerii s-au înrolat sub semnul crucii pentru a supune popoarele Estului. În timpul luptei, strigau din răspuțeri că este voința lui Dumnezeu și victoria nu poate fi decât de partea lor. Timp de peste o sută și cincizeci de ani, noi și noi armate creștine au invadat Asia Mică, Levantul și câmpiile Est Europene. La început opoziția a fost aproape nulă. Câteva sute de cavaleri au format Regatul Ierusalimului și s-a erijat în dirigitori. În timp însă, câteva milioane de creștini și-au pierdut în nopile terorii, viața sau libertatea. Arabii și musulmanii și-au unificat forțele și au recucerit treptat teritoriile pierdute, apoi au înglobat și fostul Imperiu Bizantin. Fenomenul cruciadelor însă nu a fost oprit de arabi și musulmani, ci de popoarele din stepele

Rusiei. Cnezatele rusești au format o alianță militară cu tătarii și mongolii. A urmat marea contra-ofensivă de la jumătatea secolului al XIII-lea în urma căreia Vestul și Estul Europei și-au delimitat sferile de influență în niște sfere teritoriale ce se păstrează cu aproximație până în zilele noastre. Războiul religios nu s-a încheiat, ci doar și-a concentrat forțele spre interior, în cadrul fiecăreia dintre marile alianțe. Războiul de expansiune s-a transformat în luptă pentru purificarea internă.

În sinteză, epoca feudală nu a fost o rușine a evoluției umane ci a fost doar o etapă firească a procesului de restructurare socială. Progresul civilizației a fost comparabil cu cel din celelalte epoci. De la începuturi și până în prezent, societatea umană a urmat permanent un curs ascendent, la toate capitolele, indiferent dacă este vorba despre viața materială, spirituală sau social politică. Subiect pentru nenumărate glume de epocă, relațiile sociale de tip feudal au fost la vremea lor destul de înaintate, pentru a culmina prin excesele Regelui Soare. Filozofii timpului afirmau că tărîe că omenirea nu va mai atinge niciodată splendoarea epocii lor. Și poate că aveau și puțină dreptate, dacă privim lucrurile prin prisma unui grup restrâns de privilegiați. Cine dintre noi are astăzi meniul Regelui Ludovic al XIV, cine organizează banchete asemănătoare celor feudale ? O nuntă regală sau o mare victorie se sărbătoreau timp de trei săptămâni, cu sute de animale sacrificate și zeci de feluri de mâncare la o singură masă. Suntem noi astăzi mai civilizați decât ei ? Ar mai trebui adăugate numeroasele contribuții pentru viața materială: case și castele, frumuri și poduri din piatră, unelte și ustensile de bucătărie, îmbrăcăminte și încălțăminte, ceramica smălțuită, primele norme pentru igiena publică, primele spitale, primele biblioteci și universități, școlile canonice, primele servicii de curierat și poștă...și lista poate continua.

Urme materiale

Epoca medievală, o dată cu lărgirea extensivă a proprietății private, a condus spre o diversificare și expansiune a vieții materiale. Multe obiecte erau achiziționate sau produse doar din dorința de a avea, fără a mai fi destinate pentru uzul unei întregi comunități. Ca rezultat, urmele materiale nu mai sunt reprezentate doar prin obiecte extrem de uzate sau prin resturi deteriorate ci sunt reprezentate și prin obiecte în perfectă stare, unele aproape neutilizate. Au apărut obiecte de artă și decor interior, obiecte de colecție și obiecte cu valoare intrinsecă, produse doar pentru a spori orgoliul și bogăția acumulată a proprietarului. În același context, au fost produse monede omagiale, efigii, insigne și ecursoane, broșe, fibule, lanțuri și coloane sau diverse alte ornamente pentru îmbrăcăminte și harnașament, destinate pentru a satisface orgoliul proprietarului. Urmele materiale sunt prezente și distribuite uniform, pe tot teritoriul nostru, semn că evoluția materială nu s-a făcut insular. Dovezile arheologice sunt perfect comparabile cu cele din Vestul sau din Estul Europei, semn că nu au existat diferențe fundamentale între Vest și Est în ceea ce privește civilizația materială. Acest capitol nu își propune o prezentare exhaustivă a descoperirilor arheologice din epocă, ci doar o analiză simplistă a principalelor urme materiale publicate de arheologi, ușor de regăsit on-line. Multe altele au fost publicate doar în reviste de specialitate, nu mi-au fost accesibile, sau nu au fost publicate din diverse considerente. Materialul este organizat în jurul monumentelor istorice și al pieselor de muzeu, pentru a oferi un ghid sumar al principalelor obiective de vizitat în cursul unor călătorii turistice sau de agrement.

Transilvania

O hartă sinoptică a principalelor așezări omenești în care care s-au identificat bogate urme materiale de secol XI-XIV include următoarele localități: Alba (Alba Iulia, Aiud, Beța, Benic, Blandiana, Călnic, Cetatea de Baltă, Ciugud, Ghirbom, Noșlac, Sâncraia, Sebeș, Șpălanca, Teiuș, Unirea, Vrurpăr), Arad (Barața, Bodrogu Nou, Bulci, Chișineu Criș, Clit, Conop, Curtici, Dumbrava, Felnac, Frumușeni, Iermata, Ineu, Lipova, Nădlac, Neudorf, Pâncota, Pecica, Sântana, Vârșand, Vladimirescu), Bihor (Oradea-Salca, Adoni, Aleșd, Bicaciu, Biharia, Cefa, Curtuișeni, Girișu de Jos, Girișu de Criș, Inland, Livada, Lunșoara, Sălard, Sânnicolau de Beiuș, Săcuieni, Tarcea, Tăutelec), Bistrița (Bistrița-Cighir, Agrișu de Jos, Arcalia, Archiud, Ardan, Dorolea, Lechința, Ocnitza, Sărățel, Sălcuta, Sângeorzu Nou, Strugureni, Șieu Măgheruș, Șintereag,

Șirioara, Vermeș, Viile Tecii), Brașov (Brașov-Cetate, Codlea, Cristian, Făgăraș, Prejmer, Râșnov, Rotbav, Sânpetru, Ungra), Caraș-Severin (Băile Herculane, Bănia, Berzasca, Berzovia, Bocșa, Caransebeș, Coronini, Gornea, Ilidia, Mehadia, Moldova Nouă, Moldova Veche, Vrani), Cluj (Cluj-Mănăștur, Cluj-Cetate, Bădeni, Băița, Căianu, Chinteni, Cuzdrioara, Dăbâca, Dej, Dezmir, Iacobeni, Iclod, Moldovenești, Plăiești, Sălișteea Veche, Stejeriș, Urișor), Covasna (Sfântu Gheorghe, Angheluș, Baraolt, Cernat, Mărtănuș, Peteni, Poian, Reci, Turda, Unguraș, Zăbala), Harghita (Miercurea Ciuc, Avrămești, Cechești, Dejuțiu, Delnița, Eliseni, Jigodin, Lăzarea, Leliceni, Medișoru Mare, Mugeni, Racu, Sâncrăieni, Sânsimion), Hunedoara (Hunedoara, Aurel Vlaicu, Deva, Sarmisegetusa, Strei, Streisângiorgiu, Tâmpa), Maramureș (Baia Mare, Bogdan Vodă, Giulești, Lăpuș, Oarța de Sus, Prislop, Sarașău, Sighetu Marmăției, Suciul de Sus), Mureș (Albești, Band, Batoș, Bogata de Mureș, Chinari, Iernut, Iștihaza, Luduș, Morești, Sâncraiu de Mureș, Sângeorgiu de Pădure, Sighișoara, Saschiz, Viilor, Zău de Câmpie), Sălaj (Zalău-Palvar, Badon, Dragu, Giurtelecu Șimleului, Lemniu, Marca, Moigrad, Nușfalău, Ortelec, Pericei, Recea, Șimleul Silvaniei), Satu Mare (Carei, Căuaș, Crucisor, Dindești, Foieni, Lucăceni, Medieșu Aurit, Săcășeni, Urziceni), Sibiu (Sibiu-Gușterița, Agnita, Alțâna, Brateiu, Mediaș, Miercurea Sibiului, Ocna Sibiului, Slimnic, Șura Mare), Timiș (Bechicherecu Mic, Cenad, Deta, Dudeștii Noi, Mănăștur, Periam, Remetea Mare, Sânnicolau Mare, Șag, Voiteg).

Dintre necropolele asociate unor localități de secol XI-XIV au fost excavate și publicate următoarele: Alba (Alba Iulia, Benic, Blandiana, Călnic, Ciumbrud, Lopadea Nouă, Noșlac, Sânmiclăuș), Arad (Aradu Nou, Bodrogu Vechi, Bulci, Cladova, Conop, Mâsca, Pâncota, Pecica, Șetin, Șiclău, Șiria, Șimand, Vârșand, Vladimirescu, Zimandu Nou), Bihor (Bicaciu, Biharia, Cauaceu, Nojorid, Oradea, Salonta, Sălăcea, Sântion, Valea lui Mihai), Bistrița (Bistrița, Șirioara, Teaca), Caraș - Severin (Berzeasca, Caransebeș, Ciclova Română, Cuptoare, Gornea, Ilidia, Mehadia, Moldova Veche, Pescari, Pojejena, Porțile de Fier, Șopotu Vechi, Vrani), Cluj (Chidea, Cluj, Cuzdrioara, Dăbâca, Dej, Moldovenești, Soporul de Câmpie, Turda), Covasna (Peteni, Reci, Zăbala), Harghita (Avrămești, Rugănești), Hunedoara (Deva, Hunedoara, Săulești, Streisângeorgiu), Maramureș (Baia Mare, Bogdan Vodă), Mureș (Cipău, Iernut, Iștihaza, Lechința de Mureș, Luduș, Morești, Sângiorgiu de Mureș, Sighișoara, Văleni), Sălaj (Moigrad, Ortelec, Zalău), Satu Mare (Carei, Moftinu Mic, Urziceni), Sibiu (Mediaș, Sibiu), Timiș (Cenad, Deta, Dudeștii Vechi, Hodoni, Teremia Mare, Tomnatic, Satchinez, Sânnicolau Mare, Voiteg). În secolele XI și XII creștinii reprezentau circa 30-70 % din populație, cu particularități zonale. Se întâlnesc încă numeroase morminte păgâne cu orientare neregulată, caracterizate prin prezența armelor și a podoabelor, dar mai ales prin prezența unei monede în gura mortului, obolul pentru trecerea Stinxului. Ritul de înmormântare creștin se caracterizează prin morminte ordonate în șiruri, orientate pe direcția Vest-Est. Cu excepția vaselor de ofrandă alimentară, inventarul acestor morminte este de obicei destul de sărăcăcios. Atrag atenția doar crucile pectorale denumite engolpion, de tip bizantin sau slav. Dintre cele identificate arheologic au fost publicate cele de la: Dăbâca, Dej, Alba Iulia (3 cruci), Moigrad, Herina, Margina, Cotorman, Saschiz, și una descoperită într-un loc neprecizat. Denumite și cruce relicvar, aceste obiecte erau turnate din bronz sau argint, cu două jumătăți simetrice legate între ele cu balamale. În interior formau un spațiu gol destinat pentru: pecete, pietre prețioase, relieve sfinte (mici fragmente din crucea lui Christos), tămâie, bilețele cu psalmi, citate din biblie. Purtătorii de engolpion

revendicau puteri miraculoase și le utilizau pentru a oferi diverse slujbe și servicii religioase, dar și ca ascunzătoare secretă.

Menționate în literatura veche sub numele de "castrum ultrasilvanorum", fortificațiile medievale timpurii din Transilvania sunt amintite în documente aproape exclusiv în limba latină, limba de cancelarie a epocii. Toate denumirile ungurești și germane au origine ulterioară. În total au fost identificate și cartate peste 900 de fortificații din pământ sau piatră, regale, cneziale, nobiliare, cetăți țărănești sau biserici și mănăstiri fortificate. Majoritatea acestor fortificații au fost complet devastate în timpul mării invazii din anul 1241, pentru a fi apoi refăcute și extinse. Din acest motiv, sunt încadrate cronologic pentru secolele XIII-XIV, dar în fapt ele și-au urmat cursul firesc început de cele mai multe ori încă din epoca neolitică. Dintre fortificațiile militare cu rol strict defensiv, au fost declarate monument istoric următoarele: Alba (Alba Iulia, Aiud, Câlnic, Cetatea de Baltă, Colțești, Gârbova, Săsciori, Sebeș, Stremț, Tăuți, Valea Vințului), Arad (Beliu, Bulci, Cladova, Clit, Covăsinț, Dezna, Pâncota, Șiria, Șoimoș, Tăuț, Vărădia de Mureș, Vladimirescu), Bihor (Adoni, Biharia, Lunșoara, Petreu, Piatra Șoimului, Săcălașu Nou, Sălard, Vadu Crișului), Bistrița (Bistrița, Anieș, Ardan, Ciceu, Dumitra, Posmuș, Satu Nou, Șieu Măgheruș, Șirioara, Viile Tecii), Brașov (Brassovia, Apața, Bran, Crizbav, Făgăraș, Feldioara, Hoghiz, Jimbor, Râșnov, Rupea), Caraș-Severin (Bocșa, Caransebeș, Carașova, Doșmanea, Drencova, Ilidia, Mehadia, Pescari, Petrilova, Pojejena, Socolari), Cluj (Cluj, Cluj Mănăștur, Bologa, Cuzdrioara, Dăbâca, Florești, Liteni, Moldovenești, Turda, Unguraș), Covasna (Sfântu Gheorghe, Ariușd, Biborțeni, Bixad, Bodoc, Boroșneu Mic, Cernat, Lemnia, Let, Racoșul de Sus, Turia, Valea Crișului), Harghita (Miercurea Ciuc, Ciceu Varmezo, Corund, Ocland, Odorheiu Secuiesc, Porumbenii Mari, Praid, Racu, Tușnad, Vârșag), Hunedoara (Ardeu, Bănița, Deva, Mălăiești, Orăștie, Răchitova, Subcetate Hațeg), Maramureș (Baia Mare, Bogdan Vodă, Cetatea Chioarului, Oncești), Mureș (Batoș, Breaza, Chihereu de Sus, Chinari, Dedrad, Eremitu, Ghindari, Măgherani, Morești, Nazna, Saschiz, Sângeorgiu de Pădure, Sighișoara), Sălaj (Zalău, Almașu, Cheud, Marca, Moigrad, Ortelec, Șimleu Silvaniei, Subcetate Valcău), Satu Mare (Satu Mare, Bogdand, Crucișor, Lucăceni, Medieșu Aurit, Săcășeni, Tămășeni), Sibiu (Mediaș, Orlat, Rășinari, Sibiel, Slimnic, Sibiu, Târnava, Tilișca), Timiș (Alioș, Bencecu de Jos, Cenad, Ciacova, Giarmata, Ianova, Jidioara, Margina, Mașloc, Opațița, Satchinez, Seceani).

Tot la rang de fortificații se ridică și bisericile fortificate, adevărate mici cetăți din piatră în care localnicii își apărau viața și iubirea de Dumnezeu. Inițial fortificațiile s-au rezumat la un simplu zid de incintă cu înălțime de 1,5-2 metri, în timp ce mănăstirile închideau complet o curte interioară pentru a forma un claustru. În secolele următoare zidurile au crescut progresiv în înălțime și grosime ajungând uneori până la 5-6 metri. În județele populate de coloniștii germani trecerea la cultul reformat a atras după sine mai bine de un secol de război civil. Sașii au transformat bisericile reformate în adevărate redute, cu guri de foc pentru puști și tunuri, uneori cu două sau trei inele succesive de fortificație. În prea puține locuri structurile tipic feudale au rămas în forma lor originală. Multe dintre ele au fost complet demantelate, iar altele au fost înglobate în noile structuri. De cele mai multe ori bisericile au fost renovate, restaurate sau reconstruite în repetate rânduri. Locația lor însă a rămas aceeași. Dintre cele peste 160 de biserici fortificate, următoarele sunt obiective de interes istoric: Alba (Alba Iulia, Aiud, Băcăinți, Bălcaciu, Călnic, Cetatea de Baltă, Cricău, Gârbova, Jidvei, Petrești, Sebeș, Sântimbru, Stremț, Șard, Șona, Uioara de Sus, Teiuș, Valea Mănăstirii, Vințu de Jos, Vrupăr), Arad (Bodrogu, Bulci, Chelmac, Covăsânt, Hălmagiu, Lipova, Șiria, Vărădia de Mureș, Vladimirescu), Bihor (Abram, Aleșd, Bicaciu, Cadea, Curtuișeni, Oradea, Sâniob, Sânnicolau de Beiuș, Sântion, Surplacu de Tinca, Șoimi, Voivozi), Bistrița (Bistrița, Dumitra, Lechința, Moruț, Teaca, Vermeș), Brașov (Brașov, Bărcuț, Bunești, Cața, Cincșor, Cincu, Codlea, Cristian, Dacia, Drăișeni, Feldioara, Felmer, Ghimbav, Hălmeag, Hărman, Homorod, Mercheașa, Meșendorf, Prejmer, Râșnov, Roadeș, Rodbav, Sânpetru, Seliștat, Toarcla, Ungra, Viscri, Voivodeni, Vulcan), Caraș - Severin (Caransebeș, Ilidia, Mehadia, Pârneaura, Reșița), Cluj (Cluj, Cluj Mănăstur, Bonțida, Chidea, Cuzdrioara, Fizeșu Gherlii, Mănăstireni, Sic, Turda, Văleni), Covasna (Albiș, Aita Mare, Arcuș, Baraolt, Belin, Biborțeni, Cernat, Calnic, Catalina, Estelnic, Ghidfalău, Ilieni, Lemnia, Lisnău, Moacșa, Sânzieni, Sfântu Gheorghe, Turia, Zăbala), Harghita (Armășeni, Cârța, Ciucsângeorgiu, Dârju, Delnița, Lăzarea, Lelicieni, Mihăileni, Misentea, Odorheiu Secuiesc, Racu, Sândominic, Sântimbru), Hunedoara (Deva, Baia de Criș, Orăștie, Rapoltu Mare, Sântămărie Orlea, Subcetate), Maramureș (Bogdan Vodă, Tăuți Măgheruș), Mureș (Adămuș, Apold, Archita, Băgaciu, Bahnea, Breaza, Cloașterf, Cund, Herpea, Nadeș, Ocland, Saeș, Saschiz, Seleuș, Sighișoara, Târgu Mureș), Sălaj (Cheud, Petrindu, Șimleu Silvaniei, Tetișu), Satu Mare (Ardud, Medieșu Aurit), Sibiu (Alma Vii, Alțâna, Apoldu de Sus, Ațel, Avrig, Axente Sever, Bazna, Biertan, Brateiu, Brădeni, Bruuiu, Buzd, Cârța, Chirpăr, Cisnădie, Cisnădioara, Copșa Mare, Copșa Mică, Cristian, Curciu, Daia, Dealu Frumos, Dobârca, Hamba, Hosman, Iacobeni, Ighișu Nou, Marpod, Mânălcraș, Mediaș, Merghindeal, Micăsasa, Miercurea Sibiului, Moardăș, Moșna, Motiș, Movable, Nemșa, Noiștat, Nou, Ocna Sibiului, Stejărișu, Șaroș pe Târnave, Șeica Mică, Șeica Mare, Șelimbăr, Șomartin, Șura Mare, Târnava, Țapu, Valchid, Valea Viilor, Velț, Veseud, Vrupăr), Timiș (Remetea Mare, Partoș, Șemlacu Mic). Ridicate sau refăcute în epoci diferite, bisericile și fortificațiile au tipologii diferite. Studiile de specialitate prezintă unori defalcat efortul cisticercienilor și cel al franciscanilor, față de cel al luteranilor, calvinistilor sau augustinilor deși menirea lor materială și spirituală este aceeași. Prea puține dintre bisericile reformate s-au zidit de la zero. Majoritatea au consolidat sau renovat o fostă biserică benedictină, sau cel puțin au preluat și exploatat o fostă dioceză catolică. Densitatea mai mare din județele Sibiu și Brașov se explică prin nenumăratele incursiuni militare asupra vămilelor dintre cele două mari imperii creștine.

Amenințate în permanență de invaziile păgâne bisericile de obște sătească erau ridicate din lemn, pe picior de deal, ascunse între arbori înalți. Nobilii, în schimb, ridicau mici biserici și capele private, chiar pe proprietatea lor, pentru uzul exclusiv al familiilor și apropiaților lor. În timpul anti-cruciadei orientale din anul 1241, aproape toate bisericile și mănăstirile din lemn au fost arse până la temelie. Au supraviețuit intacte doar patru mănăstiri, cele împrejmuite cu zid din piatră. Cuceritorii au staționat mai bine de doi ani în Transilvania, iar unele dintre comitate și-au ales conducători din rândul cuceritorilor. Așa după semnarea tratatului de pace, Sfântul Imperiu a luat măsuri drastice pentru a spori capacitatea de apărare a comunităților locale. În perioada de reconstrucție, noile biserici s-au ridicat cu zid din piatră sau cărămidă, uneori înconjurată și de un val de pământ. Nu toate structurile de apărare au supraviețuit vremurilor. Frica de invadatori fiind eliminată, bisericile au fost demantelate și au început să fie ridicate în centrul satului sau la intersecție de drumuri, tocmai pentru a sublinia statutul dominant, neînfricat. Aflate pe granița celor două imperii creștine, comitatele din Sudul Transilvaniei au oscilat între cei doi patroni. Astfel, bisericile cu plan treflat de tip bizantin au coexistat cu cele latine cu plan rectangular. Dintre bisericile nefortificate de secol XI-XIV sunt reprezentative cele din localitățile: Alba (Benic, Ciumbrud, Ighiu, Noșlac, Petrisat, Pianu de Jos, Sâncrai, Sebeș, Uioara de Sus, Vidra), Arad (Lipova, Vânători), Bihor (Cadea, Cacuciu, Cetariu, Marghita, Mișca, Nojorid, Parhida, Remetea, Șișterea), Bistrița (Cristeștii Ciceului, Herina, Petriș, Rodna, Șieu Măgheruș, Șieu Odorhei, Șintereag, Târlău, Teaca), Brașov (Bod, Bunești, Râșnov, Satu Nou, Sânpetru), Caraș Severin (Ilidia, Mehadia), Cluj (Aghireșu, Bădești, Boteni, Cămărașu, Dârja, Dorolțu, Florești, Huedin, Iara, Luncani, Mănăstireni, Mintiu Gherlii, Nima, Nireș, Orman, Sâncraiu, Tiocu de Jos, Unguraș, Văleni, Vlaha), Covasna (Araci, Căpeni, Chichiș, Chilieni, Dalnic, Filia, Herculian, Reci, Sânzieni, Zălan), Harghita (Bisericieni, Cetățuia, Cozmeni, Crăciunel, Cușmed, Daia, Feliceni, Forțeni, Joseni, Mugeni, Ocland, Ocna de Sus, Petreni, Plăieșii de Jos, Porumbenii Mari, Rugănești), Hunedoara (Crișcior, Densuș, Geoagiu, Gurasada, Ostrov, Peșteana, Rapoltu Mare, Sânpetru, Strei, Strei Sângeorgiu), Maramureș (Arduzel, Berchez, Remeți, Seini, Sighetu Marmației, Tăuți), Mureș (Târgu Mureș, Agrișteu, Apalina, Bâra, Cozma, Filipișu Mare, Gogan, Hârțău, Hodoșa, Maiad, Măgheruș, Mitrești, Papiu Ilarian, Periș, Reghin, Sâncraiu de Mureș, Sângeorgiu de Pădure, Sânpaul, Sânpetru de Mureș, Sânvășii, Târnăveni, Văleni), Sălaj (Crasna, Petrindu, Uitelec, Șimleului), Satu Mare (Beltiug, Ciumești, Halmeu, Livada, Nădișu Hododului, Pir, Pișcolț, Tășnad, Vetis), Sibiu (Alma, Buia, Florești, Laslea, Nou Săsesc, Păuca, Pelișor, Retiș, Roandola, Roșia, Ruja, Rusciori, Săcădate, Slimnic, Vărd).

Prima mănăstire din Transilvania (Ultrasilvania) a fost cea de la Cluj-Mănăstur, cu hramul Sfintei Maria, înființată la sfârșitul secolului al IX-lea, înainte de marea invazie a ungarilor. Primele mănăstiri benedictine au apărut însă abia în secolul al XI-lea după ce Regele Ștefan cel Sfânt a îmbrățișat religia creștină împreună cu toate familiile nobiliare și negustorești. După cum au fost amintite în documente, primele mănăstiri au fost cele de la: Alba (Râmteș - sec XIV, Lupșa - 1429, Afteia - 1479,), Arad (Hodoș Bodrog - 1177), Caraș-Severin (Cusici - 1225, Zlatița - 1225), Cluj (Petridului - 1278), Feleac - 1488), Hunedoara (Prislop - sec XIII, Cetatea Colț - sec XIV), Sibiu (Cârța - 1205, Cârțișoara - 1400), Timiș (Igrîș - 1179, Săraca - 1443). Organizate după regula Sfântului Benedict din Nursia (Regula Sancti Benedict) primele mănăstiri se aflau sub autoritatea unui abate și se conduceau după dictonul "ora et labora (rugăciune și muncă)". Prima condiție pentru intrarea în comunitatea benedictină o reprezenta renunțarea la voința proprie și supunerea totală în fața adevăratului Rege, Domnul Iesus Christos. Potrivit primului capitol, călugării benedictini puteau alege o comunitate gregară (cenobioți) sau puteau viețui izolat (anahoreți sau hermiți). La aceștia se mai adăugau cei fără regulă și educație (sarabaites) și cei itineranți (gyrovagues). Pentru a-și sublinia umilința în fața voinței lui Dumnezeu, călugării benedictini foloseau limbajul cu moderație, în cuvinte puține dar clare și bine articulate. Umlința era subdivizată pe 12 nivele, începând cu Frica în fața lui Dumnezeu și terminând cu atitudinea corpului, cu capul aplecat. Pe lângă supunerea totală față de superiori, călugării benedictini nu vorbeau niciodată neîntrebați, nu ridicau vocea, nu râdeau, iar atunci când vorbeau așteptau simplitate și modestie. Benedictinii nu aveau obiecte personale și nici un fel de proprietate privată sau uzufruct. Toate necesitățile traiului erau asigurate prin efortul comun iar politica de distribuție a bunurilor era organizată de abate, conform articolului 34 din regulamentul intern. În timpul meselor, cu rândul, unul dintre călugări citea fragmente din Biblie sau texte liturgice pentru a marca sărbătorile religioase sau diferitele evenimente cotidiene. Desăvârșirea spirituală se putea obține fie prin muncă, fie prin rugăciune și post, după vârsta și înțelepciunea fiecăruia dintre călugări. Admiterea unui nou membru se făcea doar după un interval de probație, cu durata de cel puțin un an, în care novicele era supus la numeroase teste de caracter și personalitate. Întreaga comunitate era privită ca o familie, în care abatele era Tatăl, iar călugării erau frați, dar cu vârste diferite (mai mari și mai mici). Ziua obișnuită a canonicilor includea două mese (dimineața și seara) și opt ore canonice (din trei în trei ore) pentru rugăciunile zilei. Restul timpului era dedicat pentru lectură sau odihnă. Începând cu secolul al XIII-lea, comunitățile monastice s-au organizat și în baza noilor ordine: Cistercan, Franciscan sau Dominican, dar regula de temelie a rămas tot Regula Benedictină.

Dintre fostele reședințe voievodale și curți nobiliare prea puține au supraviețuit timpurilor, sau au fost modificate radical. Lista voievozilor Transilvaniei amintiți istoriografic cuprinde: Secolul XI (Zoltan Erdoelfi), Secolul XII (Mercurius princeps Ultrasilvanus, Leustachus Ratot, Legforus, Eth), Secolul XIII (Gyula Kan, Nicolae, Benedict, Smaragdus, Mihail Kacsics, Berthold, Simion, Ipolit, Rafail, Neuka, Posa Csaki, Gyula Ratot, Dionisie Tomaj, Serafin, Andrei, Laurențiu Aba, Ștefan, Ernye Akos, Ladislau Kan, Nicolae Geregye, Matei Csaki, Ioan Koszegi, Egidius Monoszlo, Ugrinus Csaki, Nicolae Meggyesi, Finta Aba, Ștefan Merai, Petru, Roland Borșa, Moise Akos), Secolul XIV (Ladislau Kan, Doja Debreceni, Toma Szecseny, Nicolae Sirokai, Ștefan Lackfi, Toma Gonyui, Nicolae Kont, Andrei Lackfi, Dionisie Lackfi, Emeric Lackfi, Ștefan Lackfi, Ladislau Losonczi, Emeric Bebek, Frank Szecsenyi, Stibor de Stiboricz), Secolul XV (Nicolae Csaki, Nicolae Marcali, Ioan Tamasi, Iacob Lackfi, Ladislau Csaki, Petru Cseh, Desideriu Losonczi, Ladislau Jakcs, Ioan Huniade, Emeric Bebek, Ioan și Sebastian Rozgony, Nicolae Ujlaki, Ladislau Kanizsai, Ioan Dindelegi Pongracz, Sigismund și Ioan Szentgyorgyi, Nicolae Csupor, Balzius Magyar, Petru Gereb, Ștefan Bathory, Bartolomeu Dragfi, Ladislau Losonczi), Secolul XVI (Petru Szentgyorgyi, Ioan Zapolya, Petru Pereny, Ștefan Bathory, Ieronim Laski, Ștefan Majlath, Emeric Balasa, Gheorghe Martinuzzi, Andrei Bathori, Ștefan Dobo, Francisk Kendi). Se remarcă familiile: Csaki, Aba, Akos, Kan, Lackfi, Losonczi, Bathory, Zapolya și Kendi. Pentru marile familii nobiliare, generațiile succesive de comandanți militari au acumulat zeci de proprietăți răspândite în toate comitatele Transilvaniei. De exemplu, la anul 1230 comitele Nicolae (fostul voievod) este amintit cu 27 de moșii răspândite în 8 comitate. Mănăstirile aveau la rândul lor domenii feudale similare cu cele nobiliare, uneori exinse pe zeci de sate, răspândite în mai multe comitate. De exemplu, Episcopul Peter Monoszlo a extins domeniul Episcopiei de Alba Iulia de la 6 sate la 27 de sate, răspândite în 7 comitate. Regele se afla în fruntea bucatelor, distribuind sau rechiziționând aceste proprietăți după bunul plac. Conform Bulei de Aur din anul 1222, comitatele sau dregătoriile de curte nu se puteau transmite ereditar, dar urmașii aveau drept de prehensiune la redistribuirea posturilor. Nimeni nu putea ocupa simultan mai multe funcții, cu excepția Palatinului și a Judecătorului Curial. Nobilii aveau obligația să servească în armata regală, iar iobăgimea cetăților (iobagiones castrenses) era obligată să lupte sub steagul de comitat. Fiicele moșteneau cel mult 1/4 din averea părintească, restul revenind celei mai apropiate rude de sex bărbătesc. Văduvele nu puteau recupera decât zestrea lor și cadourile de nuntă. Nobilii erau judecătorii țaranilor condiționari și erau judecați la rândul lor de Palatin sau de Judecătorul Curial. Comiții supremi administrau întregul comitat, reținând pentru ei 1/3 din veniturile castrelor iar restul de 2/3 aparțineau regelui. Cele mai vechi castele din Transilvania sunt: Castelul Haler Kalnoky din Hoghiz (1311), Castelul Bran (1388), Castelul Wass din Gilău (1428), Castelul Banffy din Bonțida (1437), Castelul Huniade din Timișoara (1443), Castelul Corvineștilor din Hunedoara (1458), Castelul Karoly din Ardud (1481), Castelul Dagenfeld din Balc (1484), Castelul Bethlen Criș (sec XIV).

Pentru activitatea minieră din epoca feudală cele mai bogate informații sunt cele referitoare la extragerea sării. Principalele saline, cunoscute încă din epoca neolitică, erau cele de la: Turda, Praid, Ocna Sibiului, Ocna Mureș, Ocna Șugatag, Ocna Dej, Cojocna, Sic, Coștiui, Rodna, Bistrița, Ghiurghiu. Sarea extrasă se tăia inițial în bugări de dimensiuni mari, atât cât putea duce un bărbat în brațe. La Turda și Sibiu sarea de căruță se tăia în bulgări de 8-10 Kg, în timp ce la ocnele din Maramureș bulgării de sare aveau circa 3-4 kg. Pe râurile mari (Tisa, Someș, Mureș) sarea se transporta cu luntrea sau cu pluta, iar în rest se transporta în căruțe. Sarea mărunță, rămasă din sfărături, se distribuia local. Pentru negoțul cu sare au fost organizate 66 de camere de sare, majoritatea în așezări urbane, administrate de un cămăraș (camerarius), iar în fruntea tuturor se afla un "comes camerarum salinum regalium". Tăietorii de sare (incisores salinarum) erau plătiți cu 8 dinari pentru fiecare 100 de bulgări de sare și primeau anual 8-9 coți de postav pentru echipamentul de protecție. Fiecare câmară avea între 40 și 70 de tăietori de sare, conduși de un jude și un meșter. Pe lângă mineri, fiecare câmară mai avea și alți angajați, militari de pază, rotari, conducători de atelaje sau simple slugi (famului), astfel că numărul angajaților era în jur de o sută. La sărbătorile mari (Crăciun, Paște, Rusalii, Ziua Tuturor Sfinților), fiecare câmară oferea minerilor un bou de fript, un butoi de vin și 100 de pâini. După impozitul pe proprietate, veniturile realizate din comerțul cu sare reprezentau o a doua cea mai mare sursă de venit. În anul 1230, Regele Andrei al II-lea a donat Mănăstirii Igrîș privilegiul comerțului cu sare și permisiunea de a desface sarea, fără taxe, în piața de la Szeged. În paralel cu acest privilegiu a semnat și un contract prin care se obliga să cumpere personal 30 000 de bulgări de sare la prețul de 26 de oboli din argint pentru fiecare bulgăre (circa 390 000 de dinari anual). Trei ani mai târziu, regele și-a îngropat soția la mănăstire, apoi a extins privilegiul pentru toate mănăstirile din Transilvania. Igrîșul a pierdut astfel dreptul de monopol. În timpul domniei Regelui Matei Corvin, veniturile realizate din sare reprezentau circa 13 % din bugetul total al trezoreriei. Nobilii, mănăstirile, sașii și secuii aveau dreptul de a exploata gratuit sarea necesară pentru nevoile lor. Prin decret regal, privilegiul se rezuma însă la șase zile pe an când beneficiarii se încărcau atât cât puteau duce. Pe lângă aceștia, militarii și funcționarii de stat aveau toate nevoile acoperite gratuit.

Între anii 997 și 1310 monedele bătute în Ungaria purtau numele de dinari, cu subdiviziunea în oboli (1 dinar valora 2 oboli). În Grecia Antică un obol din argint cântărea 0,72 grame și valora 1/6 drahme. În Epoca

Romană obolii erau definiți ca 1/48 dintr-o uncie de argint și cântăreau 0,57 grame. Obolii ungurești de argint din tezaurele monetare descoperite au între 0,11 g/10 mm (Bela 1172-96) și 0,37 g/11 mm (Andrei 1205-35). Doar în timpul regelui Andrei II (1205-35) au fost identificate în jur de 30 de emisiuni, cu simbolistică diferită pe avers și pe revers. În ce privește dinarii din argint, cei mai grei au fost emiși în timpul Regelui Ștefan cel Sfânt (997-1038) cu o greutate de 1,19 grame/18,5 mm, iar printre cei mai mici sunt cei bătuți în timpul Regelui Bela Orbul (1131-41) cu o greutate de 0,19 g/11 mm. Clasic dinarii ungurești din secolul al XI-lea aveau pe avers o cruce și o inscripție: "REX STEPHANUS", "REX BELA" sau "REX ANDREAS", iar pe revers o cruce și patru diviziuni (puncte, săgeți, cruci, flori de crin). Începând cu secolul al XII-lea, simbolistica a fost variabilă pentru ambele fețe ale monedelor, dar este nelipsită crucea, roza vânturilor, sau dubla cruce a celor două imperii romane. Soarele și luna, capete încoronate, turnuri de pază și cetăți, animale domestice sau fantastice sunt deasemenea reprezentate destul de frecvent. Nu lipsesc nici monedele cu simbolistică sau chiar cu inscripții preluate din lumea islamică, în primul rând în timpul Regelui Bela II (1172-96) dar și în timpul Regelui Andrei II (1205-35). Aceste monede au fost emise pentru plata datoriilor acumulate în glorioasa cruciadă. În numeroase cazuri, simbolistica este aceeași atât pe dinari cât și pe oboli. Diferențele în ce privește greutatea actuală sunt date mai ales de gradul de uzură, și mai puțin de greutatea lor inițială. Este probabil că standardul feudal în ceea ce privește greutatea monedelor era mult mai lax decât cel actual. Astfel, greutatea și dimensiunea monedelor nu reflectă generozitatea sau avariția regelui respectiv ci depind doar de matrița monetăriei unde au fost bătute. Bogăția și diversitatea acestor tipuri monetare este extrem de mare, semn că și circulația monetară era la fel de mare. În timpul Regelui Bela II, de exemplu, trezoreria statului acumula anual o dată și jumătate mai mulți bani decât trezoreria regelui Franței. Pe teritoriul Transilvaniei, monede sau tezaure monetare de secol X-XIII au fost descoperite în următoarele localități: Caraș Severin (Mehădia, Moldova Nouă, Oravița, Vating, Caransebeș), Arad (Arad, Zimandu Nou, Pecica, Frumușeni, Vârșand, Băița, Stei Lunca), Timiș (Timișoara, Gaiu Mic, Deta, Bucovăț, Stanciova, Murani, Varia, Periam, Jimbolia, Tomnatic, Teremia Mare, Cenadu Mare, Sânnicolau Mare), Bihor (Oradea, Nojorid, Sântandrei, Sântion, Biharea, Sântimreu, Valea lui Mihai), Sălaj (Sărmășag, Almaș, Moigrad, Jacu), Bistrița (Bistrița, Budacu de Jos, Șieu Măgheruș), Cluj (Cluj, Someșeni, Chidea, Dăbâca, Turda), Mureș (Lechința de Mureș, Iernut, Sângerogiu de Mureș, Morești, Cipău, Sighișoara), Alba (Alba Iulia, Ciumbrud, Lopadea Nouă, Teiuș, Piatra Craiva, Lancrăm), Hunedoara (Hunedoara), Sibiu (Slimnic, Pelișor), Brașov (Făgăraș, Streja Cârțișoara), Covasna (Zăganu), Harghita (Sânpaul). Primele moneterii din Transilvania s-au deschis la: Cluj (1333), Sibiu (1336), Satu Mare, Oradea și Lipova (1338).

În ce privește olăritul, ca trăsătură generală, în gospodăriile celor înstăriți oalele și strachinele din lut lucrate manual au fost înlocuite cu cele lucrate cu roata rapidă, bine arse, în ateliere specializate, în cuptoare special construite cu septuri și ventriculi. Cele de calitate sunt smălțuite cu un glanț sticlos obținut prin arderea secundară a unei paste bogate în cuarț, pe flacără deschisă, la temperaturi foarte înalte. În atelierele primelor bresle meșteșugărești decorul se aplica cu ștampile și șabloane sau cu rulouri (Rollstempeldek) confecționate din lemn, pentru ca vasele să aibă un aspect comercial standardizat. Sunt tipice motivele geometrice și formele vegetale sau animaliere. Cele produse de coloniștii germani se individualizează prin decoruri și caractere gotice: cifre, litere sau chiar fragmente de text, prezente mai ales pe căni cu gura lobată

(trilobată sau tetralobată) dar și pe pahare sau castroane. În Moldova acest tip ceramic a fost descris sub numele de ceramică cenușie fină. În Transilvania stațiuni ceramice medievale au fost identificate la: Frumușeni, Zalău, Cheud, Șimleu Silvaniei, Cristur, Târgu Mureș, Morești, Cristuru Secuiesc, Satu Mare, Turda, Cluj, Dăbâca, Moldovenești, Alba Iulia, Ciugud, Vințu de Jos, Ocna Sibiului, Apoldu de Sus, Orlat, Călnic, Șirioara, Șura Mică, Daia Romană, Sopor Iacobeni, Bistrița sau Sâncrăieni. Multe dintre vasele produse în ateliere erau marcate pe fundul vasului cu un semn caracteristic, denumit "marca olarului". În istoriografia maghiară, pentru ceramica de secol XI-XIV se utilizează termenul de ceramică Arpadiană (Arpad - are pe a da), deși casa dinastică se trăgea din crescători și negustori de vite, nicidecum din olari. Termenul se referă însă mai degrabă la administrație, pentru a face distincție de ceramica Angevină produsă în epoca de dominație a dinastiei de Anjou. Un alt tip ceramic extrem de răspândit îl reprezintă vasele mari de tip borcan și căldările din lut utilizate pentru adăpatul animalelor. Se disting două tipuri fundamentale: tronconice cu pereți drepecți sau puțin curbați și semiglobulare cu pereți curbați și fund bombat. Spre deosebire de vasele pentru masă, aceste căldări rudimentare se făceau manual sau cu roata înceată și se ardeau în cuptorul de pâine. Tipic erau plăsmuite de ciobani chiar la locul stânei și aveau o durată de viață foarte scurtă. Încadrarea lor cronologică este dificilă, astfel de căldări fiind în uzul țaranilor până aproape de zilele noastre. Caracteristice pentru epoca medievală sunt însă vasele ceramice cu montură metalică, ornamentală și de suport. Din fier forjat, plumb, bronz, argint și mai rar din aur, adevărate lucrări de artă, astfel de vase făceau mândria familiilor nobiliare și tronau la loc de cinste pe mesele de banchet. Tot mai mult, cultura materială a celor bogați și puternici s-a desprins de cultura materială populară, sau rurală. Pentru Transilvania nu există informații referitor la ateliere specializate în produse de lux, dar este cert că ele au fost prezente pe mesele bogaților, mai probabil ca produse de import.

Dintre obiectele specifice evului mediu, nobilul feudal avea o relație personală și subiectivă cu armele sale. La celebrarea unei căsătorii între familii cu drept de proprietate, bărbatul aducea ca zestre spada, lancea și scutul, cheazășie că va fi un bun apărător al proprietății. Pentru a fi invincibile, săbiile nobililor creștini erau frecvent inscripționate cu simboluri sau chiar texte în limba latină: S.H.R. (Sancti Hristi Regis), A.O.V. (Arma Omnia Vincit) sau CHRISTUS VINCIT CHRISTUS REINAT. Spadele de secol XIII, cu lama dreaptă și tăișul dublu, aveau butonul mânerului umplut cu plumb pentru a contrabalansa greutatea lamei. Lungimea lamei era variabilă între 40 și 130 de cm, încadrate de specialiști în numeroase tipologii. Exemplare tipice sunt expuse în muzeele din: Cluj, Timișoara, Alba Iulia, Brașov, Sibiu, Oradea, Orăștie, Reșița, Caransebeș. În ce privește echipamentul defensiv și organizarea militară, trupele regulate din armata regală, erau dotate după modelul Central European, descoperirile de factură bizantină fiind mai rare. Din arsenalul acestor soldați, pe lângă spadă mai făceau parte: arcul cu săgeți sau arbaleta, buzduganul, halebarda, lancea, cămașa de zale, scutul, coiful, casca, cotierele și genunchierele, platoșa și alte elemente de armură. În ce privește uniforma militarilor aveau în dotare: cizme din piele, obiele, cămăși și pantaloni din pânză de in, pantaloni scurți și bufanți de vânătoare, o sutană din postav lungă până în pământ și o pelerină de protecție din postav foarte des. De multe ori aveau cusute în piept sau pictate pe scut simbolurile sub care luptau: blazonul imperial, semnul crucii, blazonul regal, blazonul comitatului sau blazonul seniorului feudal. Un impuls spre

dezvoltarea armamentului de tip cavaleresc a fost adus în Transilvania și de oaspeții germani stabiliți în comitatele de frontieră, mai apoi de cei francezi (Angevini). Pe timp de pace, deținerea și uzul de arme nu erau la cheremul fiecăruia. Armele de luptă se țineau în depozite speciale, sub cheie. Soldații și gărzile de pază aveau dreptul să afișeze și să poarte arme doar în concordanță cu rangul militar și cu atribuțiile lor. Negustorii și gărzile lor nu aveau dreptul să intre cu arme în cetăți iar în unele dintre ținuturi nu aveau dreptul să poarte arme de loc. Pe poarta cetăților era de multe ori atârnat un cuțit din lemn cu dimensiunea maximă acceptată pentru cuțitele de uz gospodăresc. Nobilii și funcționarii de stat erau singurii care aveau dreptul să poarte și să folosească sabia în permanență, dar și ei erau dezarmați uneori, atunci când se apropiau de curtea regală.

Dintre produsele meșteșugărești, cele mai importante erau cele ieșite din mâna fierarilor, uneltele și sculele produse de ei stând la baza tuturor celorlalte meșteșuguri. Cele mai apreciate produse erau: topoare, coase, lame de plug, lame de hârleț, sape și săpăligi. Dintre scule, cele mai răspândite erau: ciocane, clești, dălți, foarfeci, lacăte, chei, catarama, cuie, cârlige de undiță. În epoca marilor cruciade, oaspeții germani și valoni veniți să ne creștineze au primit dreptul să rețină jumătate din profiturile obținute în urma extragerii și/sau a prelucrării metalelor. Activitatea a devenit înfloritoare iar coloniștii s-au organizat în bresle: cultivatorii minelor de fier (cultores), fierarii (ferri fabri), minerii (urburarii), cărbunarii (carbonarii), lucrătorii (laboratores) și turnătorii (feri fusores). Cele mai vechi exploatare atestate documentar sunt cele de la Râmetea (Trascău) și Rodna (Someș), urmate apoi de cele din Munții Poiana Ruscăi, Valea Cernei, Valea Găvojdiei, Ghelar și Teliuc, Ocland, Mădăraș, Racoșul de Sus, Biborțeni, Bățanii Mici, Herculian, Filia, Moneasa, Căpuș. Majoritatea minelor au fost extinse și modernizate astfel că urmele vechi au fost complet șterse, iar vechile cuptoare au fost înlocuite prin furnale și cuptoare cu tiraj forțat. Minereul era sfărmat și măcinat în mori de apă, apoi era redus și îmbogățit în bazine succesive de decantare. Săpate în albia pâraielor, lucrările de acest gen nu au supraviețuit timpurilor dar sunt menționate și ilustrate generos în tratatul lui Georgius Agricola. Turnarea și forjarea metalelor se făcea doar în câteva locații, unde funcționau cuptoare în regim continuu: Ghelar, Bocșa Montană, Zimbru, Găvojdia, Râmetea, Vlăhița, Herculian, Lăpușul Românesc, Rotunda. Focul trebuia menținut nestins, deoarece consumul de lemne pentru ridicarea temperaturii până la 1000 de grade este mult mai mare decât menținerea acestei temperaturi pe o perioadă îndelungată. Toate aceste ateliere de turnătorie aparțineau unor familii nobiliare, dreptul lor exclusiv fiind protejat prin lege. Nici chiar nobilii nu aveau dreptul să prelucreze aurul sau să bată monedă. Prelucrarea aurului era un privilegiu rezervat Casei Regale. Monedele din argint, pentru uz local, erau frecvent bătute în ateliere de comitat, dar numai în urma unui ordin regal. Ordinele monastice se implicau și ele uneori în extracția metalelor. De exemplu, Ordinul Cavalerilor Teutoni din Țara Bârsei, a extras argint și a bătut monedă proprie, motiv pentru care Ordinul a fost apoi expulzat în anul 1224, cu toată opoziția Papei Honorius al III-lea. De la cuptoare, metalul brut pleca sub formă de turte (lentile) cu greutatea de câteva kilograme. Pentru prelucrarea acestor turte, aproape în fiecare castel sau târg existau ateliere simple de fierărie, cu forjă și nicovală. Toate obiectele din metal erau sub strict control senioral, țărani trebuind să plătească taxa de topor, taxa de plug, taxa de coasă, și toate celelalte. Bresla fierarilor a fost atestată documentar pentru prima dată în anul 1376, în orașele

Sibiu, Sighișoara, Sebeș și Orăștie. La Cluj, breasla fierarilor a fost înființată în anul 1467 dar primii fierari, "Nicolaus et Henlinus fabri", sunt menționați într-un document din anul 1362.

Asociațiile profesionale, religioase sau comerciale, erau cunoscute încă din antichitate. În epoca feudală au început însă să domine politica internă a cetăților recent construite. În spatele zidurilor închise, aceste grupuri de interese făceau politica locală de prețuri și își apărau interesele în comun. În orașul lumină Constantinopol, breslele imperiale sunt descrise amănunțit în Cartea Eparhului, cunoscută sub numele de Codex Genevensis gr. 23 (descoperită la Geneva în anul 1891). Lucrarea include un ghid de bune practici și respectiv restricții împotriva rețelor practici pentru cele 21 de bresle imperiale. Dintre acestea, cele mai importante erau: notarii (tabularii), argintarii (argyropratai), bancherii (collectarii), croitorii (vestiopratai), mătăsarii (katartarioi), câneparii (mithaneis), măcelarii (makelaroii), zarzavagii (saldamarioi) și pescarii (ichtiopratai). Lucrarea include 507 reguli, cu 167 de reguli generale și 183 de reguli speciale, restul fiind excepții. În lumea latină, astfel de asociații profesionale se numeau "collegia officium", iar în Franța purtau numele de gilde (ghilde). Biserica a jucat un rol important în organizarea breslelor, fiecare dintre ele fiind patronată de un Sfânt Catolic. Breslele aveau un sediu administrativ, statut, stindard și o anumită zi de sărbătoare când organizau festivaluri și procesiuni religioase. În spațiul dominat de germani, breslele purtau denumirea de Hanse, având în frunte un Maestru și un Consiliu Director. În plus față de francezi, breslele germanilor aveau și atribuții militare respectiv un stindard al breslei. Membrii unei bresle erau grupați în trei categorii: maeștri (meșterii), zilieri (lucrătorii) și uncenici (tinerii aspiranți), fiecare dintre categorii având drepturi și obligații specifice. Pentru încălcarea regulilor, fiecare breslă avea o curte proprie de justiție. Cei găsiți vinovați, suportau pagubele produse, erau pedepsiți, sau erau excluși din asociație. În strânsă legătură cu religia, în breslele germane munca era privită ca făcând parte din rugăciune. Unele dintre bresle aveau și sisteme de întraajutorare reciprocă sau de suport material pentru văduve, orfani sau suferinzi. În Transilvania, breslele meșteșugărești au zidit numeroase sedii administrative, dar mai ales ridicat bastioanele principalelor cetăți medievale. Cele actuale au fost ridicate în epoca dominației otomane, dar breslele erau deja constituite și funcționau încă din secolele XIII-XIV. Sub dublă cruce, este greu de stabilit în prezent în ce măsură breslele au fost mai aproape de cele occidentale, sau de cele bizantine. La Cluj asociațiile meșteșugarilor au ridicat și întreținut următoarele bastioane: Croitorilor, Zidarilor, Tăbăcarilor, Curelarilor, Postăvarilor, Tâmplarilor, Pantofarilor, Fierarilor, Aurarilor, Olarilor. Dintre bastioanele Brașovului, Bastionul Țesătorilor este o adevărată cetate în sine, la Mediaș se remarcă Bastionul Blănarilor, iar pentru Sibiu este emblematic Bastionul Dulgherilor. Bistrița, Sighișoara sau Orăștie sunt alte exemple de cetăți săsești fortificate prin efortul breslelor meșteșugărești.

Un meșteșug artizanal cu rol primordial îl formau tâmplăria și decorațiunile interioare din lemn. Aproape toate spațiile de locuit, fie ele cetăți fie bordeie din chirpici, erau tapetate la interior cu blană din lemn, din scânduri jiluite sau nu, cu lambriuri, sau cel puțin cu panouri din nuiele împletite (ratan). Nu doar spațiile interioare erau tapetate cu lemn. Majoritatea acoperișurilor erau acoperite cu șită iar elementele de decor, încastate în zidărie, erau de cele mai multe ori sculptate tot în lemn. Meșterii cunoșteau diferitele esențe lemnoase și diverse tehnici pentru îndoirea și răsucirea lemnului sub vapori de apă, sau pentru impermeabilizarea lemnului cu uleiuri minerale și rășini naturale. Prea puține dintre elementele de stucatură din epoca feudală au supraviețuit timpurilor. Nu atât pentru că lemnul este perisabil, ci mai ales pentru că a fost înlocuit la fiecare 50-100 de ani. Fiecare generație a dorit să-și decoreze spațiile interioare cu elemente noi, să înlocuiască mirosurile vechi cu mirosul proaspăt de rășină. Majoritatea caselor țărănești erau ridicate tot din lemn. Practic, fiecare generație ridica o casă nouă iar casa părintească o pune pe foc. Tot din lemn erau construite aproape toate anexele gospodărești, șurile și grajdurile, depozitele și cotețele, butoaiile și ciuberele, porțile și gardurile, troițele și crucile. În ce privește efortul colectiv, prelucrarea lemnului atinge scara monumentală doar atunci când ridicau biserici sau fortificații, poduri sau târguri de vite. O parte dintre aceste lucrări sunt reprezentate grafic în picturi murale și în baseoreliefuri sculptate în piatră. Altele, s-au perpetuat din generație în generație și au supraviețuit timpurilor doar ca tipologie. Multe dintre biserici mai păstrează și astăzi elemente de altar, scara de amvon, strane și bănci sau icoane sculptate, realizate utilizând tehnici și modelele sau șabloanele moștenite din vechime. Dintre sutele de locații transilvănene, merită menționate lucrările în lemn de la Mănăstirea Prejmer, curtea interioară de la Bastionul Țesătorilor din Brașov, sau micuța biserică din lemn de la Mănăstirea Nicula. La scară mică, sufletul înaintașilor s-a immortalizat în elemente de mobilier, obiecte de uz casnic, obiecte de cult sau artizanat. În muzeele sătești se găsească încă numeroase elemente de mobilier (lăzi de zestre, dulapuri, mese și scaune, băncuțe și lavițe, leagăne de copil), nu chiar medievale dar realizate în factură arhaică.

Pietrarii au dus la rândul lor greul pentru lucrările și edificiile publice, fie ele drumuri, piețe, aule sau biserici, cetăți, castele sau fortificații. Printre cele mai vechi urme, datând încă din secolele X-XII, se numără pietrele fasonate din fundația fostelor biserici de lemn, "talpa fundației". Dintre acestea merită menționată

fundăția bisericii de la Mănăstirea Igrăș, fondată în anul 1179 ca filială a Abăției Cisticerciene de la Pontigny. Arhitectura gotică timpurie se regăsește apoi în portalul sau în arcurile și colonadele claustrului de la Mănăstirea Cârța, ridicată trei decenii mai târziu. Meșterii pietrari nu s-au mulțumit doar să fasoneze piatra ci au scrijelit și inscripții, mai mult sau mai puțin elaborate. Într-o primă epocă, aceste inscripții s-au rezumat la semnul pietrarului, sau blazonul beneficiarului lucrării (cruce și semne creștine stilizate: pește, miel, păstor, toiag, aureolă). Cu timpul, nobilii și-au blazonul pe toate edificiile, pe portalul castelelor și cetăților și în aula bisericilor (în strana familiei). În Transilvania, un blazon binecunoscut este cel al familiei Corvineștilor de la Castelul din Hunedoara, dar alte zeci de blazoane au putut fi identificate și reconstituite, integral sau parțial. Cele mai frecvent întâlnite motive și reprezentări au fost: leul, grifonul, pajura, acvila cu două capete, un călăreț înarmat, altarul, scutul triunghiular, sabia și buzduganul, coasa și toporul, crucea, calul, capul de bour, floarea de crin, frunza de trifoi, spicele de grâu, lebăda, cocoșul, vița de vie, roata de căruță, potcoava, semiluna și stelele. Măiestria sculptorilor medievali este exemplificată elocvent în statuile ce decorează exteriorul fațadei de la Biserica Neagră din Brașov. Gresia a cedat timpului și intemperiilor, dar se remarcă și astăzi migala și încăpățânarea artistului pentru proporție și detaliu. Studii amănunțite de artă medievală timpurie, împreună cu un inventar amplu al lucrărilor din epocă pot fi consultate în lucrările profesorilor Virgil Vătășianu și Răzvan Theodorescu. Ca o caracteristică pentru întreaga epocă feudală, majoritatea meșterilor pietrari au fost aduși cu cheltuială mare din Italia, Franța sau Germania. Chiar și atunci când erau autohtoni, meșterii luau un nume străin și făceau ucenicie la Roma, Florența sau Paris, pentru ca munca lor să fie egal remunerată cu cea a italienilor și germanilor. Ca urmare, toate lucrările din epocă imită stilul italian, gotic sau flamand. Nu se poate vorbi despre un stil autentic românesc, cu excepția lucrărilor naive sau primitive, realizate de meșterii populari. Toate lucrările cu valoare artistică se încadrează în stilul Romanesc, Gothic sau Bizantin, cu trăsături comune pentru întregul spațiu European.

Țesătorii lucrau la războaie de țesut din lemn, orizontale sau verticale, firele de urzeală fiind bătute cu furci din lemn sau din os. Dintre motivele ornamentale predomină cele florale, în special floarea de trandafir, simbolul Fecioarei Maria, ocrotitoarea femeilor și fecioarelor. Urmează apoi motivele geometrice simple, cu dungii paralele, late de 10-20 cm, sau carouri, romburi, triunghiuri, linii în zig-zag. Motivele geometrice complexe (femeie, cruce, ochi, pieptene, unda apei, ladă de zestre, pasăre, legătoare) sunt de cele mai multe ori reprezentate doar simbolic. La domiciliu se țeseau ștergare și fețe de masă, cearșafuri și velințe, țoluri și cuverturi. La clacă sau la șezătoare se lucrau covoarele mari, tapițeriile, ștergarele pentru biserică sau perdelele și draperiile comandate de familiile nobiliare. Ca materie primă se utilizau lâna, inul și cânepa, fibrele fiind preparate și colorate în gospodărie cu pigmenți naturali. Pânza era apoi tivită și cusută sau brodată cu lână colorată. Țesăturile nu erau produse după necesități ci se produceau excesiv, atât cât permitea materia primă și puterea de muncă. Fiecare fată trebuia să umple lada de zestre înainte de măritiș. Peșitorii inspectau marfa și apoi o strigau în gura mare, să afle tot satul. Pentru familiile nobiliare rolul de peșitori revenea rudelor iar anunțul matrimonial îl făcea vornicul de la castel, în toate satele de pe moșia mirilor. Ateliere mari erau organizate doar în mănăstiri, în castele și mai rar în târgurile mari. Iată câteva dintre regulile breslei țesătorilor de postav din Frankfurt pe Main, la anul 1345: 1. orice țesător trebuie să facă

șesături lungi de 33 coți și fără chenar 2. cine lucrează la mai mult de două războaie sau are un război ascuns va plăti o amendă de o marcă 3. nimeni nu are voie să vopsească șesăturile în culori pestrițe 4. cine va fi găsit lucrând în timpul nopții va plăti o amendă de o marcă 5. cei care nu fac parte din breaslă nu au dreptul să folosească sigiliul aplicat pe postav 6. dacă se va găsi postav țesut cu chenar sau tăieturi, sau dacă șesăturile vor fi făcute din resturi de lână, aceste șesături vor fi confiscate 7. este interzis să se cumpere lână din altă parte decât de la cele două magazine unde lână este cercetată și prețuită 8. nici unul dintre membrii breslei nu are dreptul să vândă lână unui om străin de oraș 9. nimeni nu are dreptul să ademenească oamenii altora, fie ei lucrători sau lucrătoare. Reguli asemănătoare trebuie să fi guvernate și activitatea breslelor din Transilvania, unde la sate legea o făcea nobilul feudal.

La fel de fragile, decorurile pictate nu au supraviețuit timpului, decât în rare excepții. Imagistica feudală din spațiul ortodox este prezentă în primul rând prin icoanele și picturile murale realizate de călugări monahi, cum au fost Andrei Rubilov (1360-1428), Theophan Grecul (1340-1410) sau Daniil Ciornâi (135?-1428). În spațiul Transilvănean, fragmente de pictură murală din aceeași epocă și în aceeași factură au fost identificate în următoarele biserici: Alba (Râmreț), Bihor (Remetea, Oradea), Cluj (Dej, Fizeșu Gherlii, Panticu), Covasna (Chichiș, Chilieni, Ghelnița, Moacșa, Mugeni, Pădureni, Saciova), Harghita (Crăciunel, Biborțeni, Daia, Filea, Mărtiniș), Hunedoara (Crișcior, Hațeg, Ribița, Strei Sângiorgiu), Sibiu (Mălâncrav). Primul pictor român cunoscut este Teofil Zugravul de la Strei Sângiorgiu (1313). Majoritatea picturilor murale vechi au fost acoperite cu straturi succesive de tencuială și sunt imposibil de restaurat în întregime. Fragmentele de frescă oferă totuși informații despre registrul coloristic, forme și ideatic. Multe dintre ele conțin imagini legate de pătrunderea Cumanilor în spațiul Transilvănean, respectiv Legenda Sfântului Ladislau și lupta de la Chiraleș. Identitatea de formă și culoare cu iconografia din spațiul Moldovenesc și Rusesc ridică întrebarea dacă nu cumva aceste picturi murale aparțin tocmai acelor Cumani creștinați și stabiliți în Transilvania în jurul anului 1238. Conduși de hanul lor Cutenu, circa 40 000 de Cumani s-au refugiat atunci în Transilvania din calea Hoardei de Aur. Pentru comparație, hoarda maghiară care a năvălit în Transilvania în secolul al X-lea număra în jur de 20 000 de oameni. Pictura murală face parte și din tradiția catolică, dar detaliile de costum și decor amintesc mai mult de spațiul bizantin și ortodox. Ca un argument în plus, în spațiul rural, mulți dintre meșterii zugravi amintiți în documente erau veniți din Moldova în timp ce pentru palate și castele meșterii erau aduși din Italia, Germania sau Franța. Fragmentele de frescă pot fi comparate și cu miniaturile epocii, conservate în lucrări de referință, cum sunt: *Legendarium pictum*, *Kepes Kronika* sau *Chronicum pictum Vindobonense*. Fresce similare au fost inventariate de domnul Laszlo Gyula și în numeroase biserici din Slovacia (Velka, Lomnica, Zehra, Vitkovce, Svabovee, Neepaly, Liptovsky, Ondrej, Bijacovee, Poniky, Kosice, Kraskovo, Rimavska Bana, Rakos, Humuliakovo, Michal na Ostrove). În ciuda interpretărilor moderne, se pare că invazia din anul 1241 nu a avut un caracter chiar atât de anti-creștin cum credem noi astăzi, cât mai degrabă un caracter anti-catolic și anti-latin. Dintre icoane, cele mai vechi aparțin epocii otomane și sunt reprezentate prin Maica Domnului și Sfântul Nicolae de la Urisiu de Jos, respectiv tripticul de la Agârbicu (1555) și icoana Maicii Domnului din Șcheii Brașovului (1564).

Documentele epocii, redactate aproape exclusiv în limba latină, dovedesc faptul că scrisul era un fenomen elită, rezervat fețelor bisericești și familiilor de viță nobilă. Manuscrisele sunt reprezentate prin evanghelii, cărți de rugăciuni, acte de proprietate, registre de datorii, registre de judecată (Registrul de la Oradea), acte de cancelarie domnească. Doar în sudul Transilvaniei, în județele Hunedoara, Sibiu și Brașov s-au păstrat și inscripții slavonești, cum sunt cele de la Streisângeorgiu, Cricșor, Strei, Leșnic, Râmeți, Densuș, Râu de Mori, Ribița, Sântămărie Orlea, Zlatna, Scheii Brașovului. Dintre cărțile slavonești au fost semnalate Octoih-ul de la Caransebeș și Evangheliarul de la Râșnov. Scrierea și cultura latină au fost însă promovate și dezvoltate în toate mănăstirile Benedictine, Cisterciene, Franciscane sau Dominicane, în toate bisericile catolice și în școlile canonice din marile târguri și orașe: Cluj, Alba Iulia, Târgu Mureș, Hunedoara, Oradea, Baia Mare, Hațeg. Dintre cele circa 35 000 de documente episcopale emise în cancelaria Diocezei de Transilvania în secolele XIII-XVI, s-au păstrat circa 400. Din aceste documente ne sunt cunoscute numele a 5 episcopi din secolele X și XI, și a 38 de episcopi din secolele XII-XVI. Doar 220 dintre aceste documente s-au păstrat în manuscris original (redactate pe pergament), restul fiind transcrieri medievale sau moderne. Pentru autentificarea actelor, Episcopul de Transilvania de la Alba Iulia dispunea de două sigilii: pecetea mare păstrată în reședința episcopală și pecetea mică inelară, la purtător. Actele autentificate cu pecetea mică aveau valabilitate de scurtă durată, doar până la transcrierea lor. Pe lângă actele autohtone merită amintite diplomele emise de cancelaria regală a Ungariei cu privire la Transilvania. Dintre acestea, mai cunoscute sunt: Diploma Andreană privind colonizarea sașilor, Diploma Cavalerilor Teutoni din Țara Bârsei, Diploma Cavalerilor Ioaniți, Bula de Aur, Diplomele acordate de Regele Ludovic cel Mare nobililor Dragoș și Balc. Regele era principalul promotor al educației făcând presiuni asupra nobililor pentru însușirea tainelor scrisului, fapt subliniat și prin dictonul: "rex illiteratus asinus coronatus". Autoritatea monarhică era însă de multe ori pusă în umbră de cea ecleziastică, fapt subliniat timp de mai bine de un secol de ceea ce s-a numit Controversa Investiturii. În ce privește numărul angajaților, Cancelaria Episcopiei Transilvaniei avea doi vicari, Cancelaria Regală avea 8-10 angajați, Cancelaria Imperială avea 12-15 angajați, iar Cancelaria Papală avea 100-150 de angajați. Principalele documente emise erau: donații și privilegii, mandate sau scrisori deschise, scrisori închise, rapoarte, acte notariale, cereri individuale sau colective.

Moldova

Așezările omenești din Moldova secolelor X-XIV sunt o continuare firească a unor comunități sedentare formate încă din epoca târzie a fierului. Urme materiale din această perioadă au fost identificate în următoarele localități: Bacău (Călinești, Faraoni, Lichitișteni, Răcăciuni, Sascut, Târgu Trotuș), Botoșani (Buimăceni, Călărași, Cherchejeni, Cristinești, Curtești, Horodiștea, Ionășeni, Slobozia), Galați (Băneasa, Ijdileni, Șendreni, Vânători), Iași (Iași, Băiceni, Bălțați, Bârlești, Belcești, Borosești, Brădicești, Buhalnița, Cărnăceni, Chișiloaia, Chiperești, Ciurea, Cogeasca, Conțești, Cotu Morii, Covasna, Cristești, Crivești, Cuza Vodă, Dumbrava, Erbiceni, Hărpășești, Hârlău, Holboca, Jigoreni, Miroslava, Mogoșești, Moțca, Osoi, Oțeleni, Păușeni, Pârcovaci, Podolenii de Jos, Popricani, Răducăneni, Rediu Aldei, Rediu Mitropoliei, Satu Nou, Săcărești, Sirețel, Spinoasa, Șcheia, Șerbești, Șorogani, Tomești, Trifești, Țigănași, Vascani, Vlădiceni), Neamț (Piatra Neamț, Bistrița, Borniș, Izvoare, Lunca, Mănăstirea Neamț, Mănoaia, Netezi, Orțăști, Roman, Săbăoani, Tămășeni, Târgu Neamț, Traian), Suceava (Suceava, Botoșana, Mihoveni, Milișăuți, Siret, Volovăț, Zaharești), Vaslui (Armășeni, Arsura, Bârlălești, Dănești, Dodești, Drăgești, Gura Banca, Horga, Ibănești, Ivănești, Mălușteni, Murgeni, Rateșu Cuzei, Simila), Vrancea (Coroteni, Gigești, Lespezi, Mărtinești, Nănești, Odobești, Vârteșcoiu). Pe teritoriul Republicii Moldova, așezările omenești din această perioadă au fost organizate în 14 grupuri de așezări (cuiburi): 1. Bucovina de Nord 2. Hotin 3. Briceni-Edeneț 4. Ocnița-Soroca 5. Rezina-Șoldănești 6. Răutul de Mijloc 7. Călărași-Nisiporeni 8. Orhei 9. Corjova-Gura Bâcului 10. Lăpușna-Hâncești 11. Cahul-Cantemir 12. Dunărea de Jos 13. Nistrul Inferior 14. Bugeac. Necropolele din vecinătatea acestor așezări includ în continuare și morminte tumulare, aparținând războinicilor cumani sau pecenegi. Sunt însă din ce în ce mai extinse necropolele creștine, de tip slav sau romanic. Obiectele de podoabă și vestimentație dezvelite în morminte sunt în mare parte de factură bizantină, amestecate cu cele de tip rusesc sau tătăresc. Urmele de până în prezent nu permit identificarea unei tipologii moldovenești în ceea ce privește prelucrarea metalelor rare. Cea mai reprezentativă așezare din spațiul Nistrean este cea de la Hansca, cu 150 de locuințe, grupate în cuiburi.

Primele cetăți și fortificații ridicate de moldoveni (bolohoveni, borodnici) au fost cele de la: Cetatea Albă (Tyras 965), Bârlad (1174), Baia - Suceava (1241), Chilia (1274), Hotin (1310), Siret (1340), Neamț (1374), Roman (1392), Suceava - Scheia (sec XIV). În spațiul dintre Carpați și Prut, dintre fostele așezări fortificate au fost atestate arheologic doar cele de la Corni (Botoșani), Dobrovăț (Iași), Călinești (Suceava). În spațiul dintre Prut și Nistru, domnul profesor Gheorghe Postică a identificat 55 de fortificații de secol X-XI și 21 de fortificații cu urme din secolele XII-XIII. După utilitatea lor, fortificațiile Pruto-Nistrene pot fi organizate în: centre voievodale, centre administrative sau economice, cetăți sanctuar, cetăți de refugiu, cetăți de supraveghere și castele nobiliare. Dintre cele cu denumire românească merită amintite cele de la: Cernăuți, Orheiul Vechi, Revno, Dobrinov, Babin, Galiția Neporotovo, Alcedar, Echimăuți, Darabani, Cernovka.

Denumirea slavonească pentru fortificațiile din această perioadă era cea de horodiște sau gorod, principalul lor rol fiind cel de refugiu în caz de primejdie, sau de protecție pentru negustori. În centrul unei astfel de cetăți-târg se aflau case și reședințe cu destinație obștească, respectiv o piață unde negustorii se simțeau în siguranță împreună cu mărfurile lor. Amenajate în preajma unor așezări importante și a unei surse de apă, târgurile erau înconjurate cu un val de pământ, dublat de un șanț exterior, uneori umplut cu apă. Pe valul de pământ se ridica o palisadă din lemn, denumită palancă, unde străjerii erau la adăpost de atacatori, dar mai ales de intemperii. Pe latura interioară a valului de pământ erau ridicate locuințe și spații destinate animalelor aduse la târg. Uneori, cetățile aveau două sau chiar trei valuri de pământ, concentrice, spațiile protejate fiind ocupate în ordine, după rang. Modelul unei astfel de cetăți este la Pereiaslav Khmelnytskyi (Kiev), întemeiată de Prințul Vladimir în anul 992. În întreaga epocă de dominație tătărească aceste fortificații erau corespondentul hanurilor de tip caravanserai. Râurile Moldova, Siretul, Prutul și Nistrul formau principalele artere de circulație a mărfurilor și au fost împânzite cu astfel de structuri de apărare dispuse la distanțe de o zi de mers. Probabil că după obiceiul tătăresc, hanurile ofereau cai de schimb și ghid însoțitor. Cetățile din piatră au apărut doar după formarea statului feudal dezvoltat, ca extensie a curților boierești fortificate. Excepție fac doar vechile cetăți grecești, sau cetățile de vamă ridicate pe granița cu Transilvania.

Societatea feudală s-a nucleat în jurul unor gospodari mai înstăriți, aflați în fruntea obștei. Spre deosebire de cei din Imperiul Latin, acești conducători de obște de sorginte slavă au primit numele de boiar (boi are), foarte probabil în conexiune cu numărul capetelor de vită. Nu întâmplător stema Moldovei a fost capul de bour. Arheologic au fost identificate trei curți boierești datând din epoca feudală timpurie, cele de la: Netezi (Neamț), Giulești și Horodicieni (Suceava). Inițial boierii aveau rang egal în sfatul țării, apoi după formarea statului feudal, boierii s-au separat în trei categorii: marii boieri cu funcții în stat și demnități publice, boierii cu dregătorie (dregătorii) și boierii fără funcție, denumiți și boieri fără boierie. Inspirare după cele bizantine, rangurile moldovenilor erau după cum urmează: mare logofăt (președintele Divanului), mare hatman (comandantul oștirii), mare vistiernic (șeful tezaurului), mare clucer (șeful cămării domnești), mare comis (comite, conte), mare stolnic (șeful bucatelor), mare paharnic (șeful cramelor), mare postelnic (șeful palatului domnesc), mare agă (prefect sau primar), pârcălabul sau cneazul (comandantul unei cetăți), mare armaș (șeful gărzii de palat), mare serdar (comandantul cavaleriei), mare pitar (brutarul șef), mare șetrar (șeful corturilor), mare portar (apărătorul zidurilor), căminarul (șeful căminului), cămărașul (valetul) și medelnicerul (băieșul). În Arhontologia Moldovei scrisă de Sion se utilizează 750 de denumiri, dintre care 90 sunt boierești. Boierii moldoveni nu utilizau blazoane în adevăratul sens al cuvântului dar aveau pecete cu semne heraldice. De multe ori acest semn era identic cu cel al unuia dintre Sfinții Apostoli (cheile, crucea, spada, acvila, omul, frunza de palmier, cupa, punga) sau erau litere cu inițialele numelui. De altfel, întregul sfat boieresc era inspirat după cei 12 sfătuitori ai lui Isus Christos. Dintre marile familii boierești din Moldova pot fi amintite următoarele: Arapu, Arbore, Asan, Alan, Balica, Balș, Bașotă, Beldiman, Bou, Buhuș, Burghele, Callimaki, Cantacuzino, Carp, Catargi, Cazimir, Ceaur, Cerchez, Conachi, Costin, Cuza, Dabija, Donici, Duca, Flondor, Florescu (Mogâlde), Ghica, Goian, Hăbășescu, Hașdeu, Hrisoverghi, Hurmuzachi, Huru, Iurașcu, Jora, Keșco, Kogălniceanu, Krupensky, Lecca, Lupu, Miclescu, Moțoc, Movilă, Mușat, Negri, Negruzzi, Neculce,

Pallady, Prăjescu, Racoviță, Rosetti, Sbiera, Sion, Șendrea, Șeptilici, Stârcea, Stroici, Sturza, Teut, Tomșa, Ursache, Ureche, Vânav.

Toate familiile boierești aveau în componența lor și fețe bisericești, preoți de sat, călugări și egumeni sau chiar episcopi. În Moldova, de cele mai multe ori proprietatea boierească și cea bisericească au mers mână în mână sprijinându-se una pe cealaltă. Boierii cei mari ridicau biserici pe cheltuiala lor, bisericile la rândul lor alimentau proprietatea domnească sau boierească. Mai mult decât atât, la fel ca în Transilvania au existat numeroase biserici de curte, ridicate pe proprietatea unui boier, locaș unde se rugau și primeau cuvântul Domnului doar membrii familiei. Doar la ocazii și sărbători mari erau primiți și țărani de pe moșie. Dintre bisericile existente până la momentul căderii Constantinopolului, prea puține au fost atestate documentar sau au fost identificate arheologic. Cele declarate monument istoric sunt următoarele: Bacău (Târgu Trotuș-ruine), Botoșani (mănăstirea Popăuți, biserica Domnești), Neamț (biserica Săbăoani-ruine, mănăstirea Bistrița, mănăstirea Neamț), Suceava (biserica Giulești - ruine, mănăstirea Horodnic-ruine, biserica Tulova-ruine, biserica Sf Gheorghe Mirăuți, biserica Probota - ruine, Putna biserica de lemn, biserica Sfântul Nicolae Rădăuți, biserica Sfânta Treime Siret). Tot biserici feudale timpurii sunt și cele de secol XV, majoritatea zidite în timpul domniei lui Ștefan cel Mare: Bacău (Bacău, Fântânele, Berzunți, Borzești, mănăstirea Runc), Botoșani (Dorohoi), Iași (mănăstirea Sfânta Sava, biserica Crivești, biserica Cotnari, mănăstirea Dobrovăț, biserica Hârlău, biserica Stroești, mănăstirea Vlădiceni), Neamț (biserica Netezi, mănăstirea Pângărați, mănăstirea Războieni, biserica Tazlău, mănăstirea Sihăstria Secului), Suceava (biserica Arbore, biserica Bădeuți, biserica Dolheștii Mari, biserica Hânțești, biserica Pătrăuți, biserica Reuseni, biserica Sfântu Ilie, biserica Todirești, biserica Volovăț, mănăstirea Voroneț), Vaslui (biserica Sfinților Petru și Pavel Huși, biserica Sfântul Ioan Vaslui). Între Prut și Nistru pot fi menționate mănăstirile Vărzărești (ctitorită de Alexandru cel Bun) și Căpriană (ctitorită de Ștefan cel Mare), mănăstirea Cosăuți (ctitorită de Nicolae Racoviță), mănăstirile rupestre de la Orheiul Vechi și biserica Sfântului Ioan cel Nou de la Cetatea Albă. Amintită încă din anul 1386, Mitropolia Moldovei cu sediul la Suceava a fost recunoscută de Patriarhie Ecumenică de la Constantinopol în anul 1401. Primul Mitropolit a fost Iosif, înrudit cu domnitorul Alexandru cel Bun. În timpul domniei lui Ștefan cel Mare au păstorit doi dintre marii ctitori ai Moldovei, Mitropoliții Teoctist (1453-1478) și Gheorghe (1478-1508).

O trăsătură distinctă pentru spiritualitatea Moldovei o formează mănăstirile din Nordul Moldovei, adevărate bastioane ale credinței și culturii. Spre deosebire de biserică, destinată comunității, mănăstirea este un așezământ religios unde călugării sau călugărițele se izolează de ispitele vieții laice și trăiesc după reguli austere, ascetice. Întreaga lor viață este pusă în slujba lui Dumnezeu. Alegând o viață pur spirituală, acești călugări acced spre viața veșnică cu un suflet lipsit de păcate. Isus le-a promis păcătoșilor că atunci când vor reînvia nu vor mai fi bărbați și femei, ci vor fi cu toții îngeri. Asceții însă doresc să atingă această stare încă din timpul vieții. Primele mănăstiri au fost simple stâne, modeste, din lemn, sau adăposturi primitive în peșteri, sau în grote săpate în stâncă. Cu timpul, au apărut dormitoarele comune, apoi corpurile de chilii zidite în piatră. Pe lângă biserica de cult, călugării au ridicat diverse spații anexe, cu sunt: reflectoriul (sală pentru activități diurne și servirea mesei), sala capitulară (pentru ședințele congregației), oratoriul (sala unde se cântă imnurile), biblioteca, trapeza (sala de mese), arhondaricul (camerele de oaspeți), paraclisul (o capelă mică pentru priveghiul și pomenirea morților), cuhnia (bucătăria) și turnul clopotniță (poarta de intrare și unde se bate ora). Inițial din lemn și dotat cu toacă (semantron), turnul clopotniță a devenit cu timpul un adevărat bastion din piatră, simbolizând Porțile Raiului. Spre deosebire de timpurile moderne, în vechime prea puțini erau cei îngăduiți să treacă dincolo de această poartă. Primele mănăstiri s-au organizat după tipicul Mănăstirii Lavra de la Kiev, copiat la rândul lui după tipicul de la Mănăstirea Studios de la Constantinopol. Spre deosebire de cel bizantin, tipicul ortodox slav era mai îngăduitor în ceea ce privește consumul de carne și vin, era mai pe placul boierilor noștri. Cărțile și manuscrisele erau copiate după cele de la Kiev iar timpul se măsura cu lumânări gradate, pentru a marca orele canonice. Una dintre cele mai importante activități era cântatul, individual sau în cor. Cântatul era chiar mai important decât scrisul și cititul deoarece vocea de heruvim alungea la sufletul poporului, în timp ce lumina literelor ajungea pentru prea puțini. La fel de importantă era oratoria, arta discursului prin care păstorul de suflete trebuia să-și mărească permanent turma. Principalele sărbători erau: Botezul, Intrarea în Biserică, Cei 40 de martiri, Învierea Domnului, Înălțarea Domnului, Sărbătoarea Tuturor Sfinților, Sfinții Apostoli, Adormirea Maicii Domnului, Înălțarea Sfintei Cruci și Nașterea Domnului. Mănăstirile mari aveau zeci de sate aservite, drepturi din exploatarea miniere și forestiere, terenuri de vânătoare și pășunat, turme de animale sau herghelii. Ca oriunde în lume, mănăstirile Moldovei sunt și astăzi un portal spre trecut, un loc de refugiu din fața stressului cotidian. Primele mănăstiri ale Moldovei au fost la: Bacău (Runc), Botoșani (Popăuți), Iași (Boureni, Dobrovăț, Vlădiceni), Neamț (Bistrița, Neamț, Războieni), Suceava (Bogdana, Horodnic, Moldovița, Putna, Voroneț), Vaslui (Huși, Mălinești), Vrancea (Dălhăuți), Moldova (Vărzărești, Căpriana, Cosăuți, Orheiul Vechi, Cetatea Albă).

Pentru perioada secolelor X-XIII, cronica Împăratului Constantin Porfirogenul, amintește alături de pecenegi triburile slave ale ultinilor, derveleninilor și lezeninilor, tributare cnejilor de la Kiev. Urme materiale din această perioadă dezvelite în așezările de la Dănești, Spinoasa, Șendreni sau Hlincea au identificat o cultură materială similară cu cultura Dridu. Crucile relicvar de tip engolpion descoperite la Trifești și Ibănești atestă prezența spiritualității creștine. La acestea se adaugă numeroase alte cruci și cruciulițe din plumb, bronz sau metale prețioase descoperite în necropolele principalelor ceăți. Un tezaur cu obiecte de podoabă feminină, de factură Kieviană, a fost descoperit la Voinești, în mormântul unei căpetenii. Cel mai bogat tezaur medieval este cel descoperit în anul 1995 la Bălțați (Vaslui), într-o carieră de nisip. Tezaurul este format din 850 de monede din argint și 79 piese de podoabă tot din argint, dintre care 68 sunt accesorii vestimentare. Monedele sunt de secol XV-XVI, dar o parte dintre obiectele de podoabă, de factură mai ales bizantină, par mult mai vechi. Pentru spațiul dintre Prut și Nistru cele mai reprezentative așezări urbane au fost cele de la Orheiul Vechi, Costești și Tarasova. Tezaururi interesante au fost descoperite și la Onești, Musait, Bălțata, Sângerei, Bălăbănești, Hâjdieni, Brătușeni și Saharna. Resturi de veșminte și podoabe boierești au fost identificate de arheologi în necropolele de la Suceava, Mirăuți, Voroneț, Iași-Galata, Dragomirna, Orheiul Vechi, Căpriana. Un exemplu tipic de mormânt domnesc este cel al Doamnei Maria de Mangop (Maria Asanina Paleologhina) de la Mănăstirea Putna. Făcând distincție netă față de cele țărănești, costumele boierești erau de cele mai multe ori aduse din import, cele mai multe fiind bizantine, rusești sau tătărești. În componența costumului puteau intra: cușme și gulere din blană, caftane, dulame și șarvanale, cizme cu toc pentru bărbați, năframe și șaluri din mătase, cămăși, anteriuri lungi, fuste, sarafane, rochii, șalvari, mantii, cizme scurte pentru femei. Pentru confecționarea lor predominau materialele scumpe: blănuri de samur, postav, catifea, brocart, saten, mătase, dantelă. Pentru decor, materialele erau împodobite cu fir de aur, găitane, perle, pietre prețioase, nasturi din aur și argint, salbe din monede, bijuterii. Indiferent de origine, îmbrăcămintea era lungă, până la pământ, orice petec de piele goală fiind considerat indecent (sărăcie). Culoarele predominante pentru straiele de sărbătoare erau roșu strălucitor (hena) și auriu (fir de aur).

Portul popular moldovenesc are trăsături comune cu cel ukrainian fiind aproape omogen pentru tot spațiul dintre Dunăre și Nipru, de la Marea Neagră până spre Volhina și Belarus. Conform obiceiurilor

străbune, vestmintele tradiționale erau obligatorii și se confecționau manual în gospodărie. Femeile satului se adunau la șezătoare, unde torceau, țeseau sau brodau împreună pentru a se stimula una pe alta competitiv. Prin volumul mare de muncă, o parte dintre țărani s-au specializat și au format ateliere meșteșugărești: țesători, pânzari, sumănari, postăvari, abajeri, brodeze, croșeteze, căciulari, pălărieri, zăbunari, cizmari, ciubotari, croitori, cusătorese. Astfel de ateliere specializate sunt menționate uneori în documentele negustorești sau în scrisori private provenind din comunități mănăstirești, de la Curtea Domnească sau de la curți boierești. Costumul bărbătesc era compus din: căciulă de cârlan sau cușmă, cămașă, izmene, ițari, chimir, pieptar, bondiță, suman sau cojoc, opinci, ciubote sau cizme. Costumul femeiesc era compus din: ștergar, năframă, maramă, broboadă sau fes roșu, cămașă, fotă, fustă, catrință, cingătoare, pieptar, bundiță, suman, burnuz, șubă sau cojoc, șosete din lână, opinci, ciubote sau cizme. Ca materie primă se utiliza: lână, cânepă, in, bumbac sau borangic. Cel mai frecvent, costumul popular moldovenesc era din pânză albă. Pentru decor lâna era colorată cu pigmenți vegetali (coji de ceapă, sfeclă, afine, polen, nuci verzi) sau minerali (păcură, oxid de fier, miniu de plumb, sulfat de cupru). Ca urmare motivele ornamentale erau în nuanțe de bej, maro, castaniu, roșu mat, gri, galben, albăstriu, negru, cenușiu sau vișiniu. Pentru postav și aba se utilizau aproape exclusiv pigmenții minerali, în special în nuanțe de negru. Motivele ornamentale erau frecvent geometrice, florale sau animaliere. Dintre uneltele pentru confecționarea îmbrăcăminteii descoperite în așezări feudale timpurii, cele mai multe sunt: ace de cusut, fuse și suveici din os, fusaiole ceramice, piepteni din bronz sau din os, foarfeci de croitorie, nasturi și găici din corn sau din os, ornamente din sidef, mărgear (coral), sau din pietre semiprețioase, mărgele din sticlă naturală, mărgele ceramice. Confecționate din lemn, războaiele de țesut, roțile de tors, moara, piua sau dăracul, nu au supraviețuit timpului, dar forma și destinația lor s-a păstrat aproape nemodificată în cursul secolelor. Cele mai valoroase informații cu privire la elementele ansamblului vestimentar provin din picturi votive sau din textele cronicarilor moldoveni. Principalele lucrări cu referire la vestimentația din epoca medievală au fost publicate de autori ca: L. Boga, T. Bălan, Gh. Ghibănescu, A. Verres, Al. Odobescu, B.P. Hașdeu sau N. Iorga.

În ce privește circulația monetară, pentru perioada 971-1241 în Moldova au fost identificate 11 tezaure monetare (Bârdeștii de Jos, Hlincea, Voinești, Dolhești, Huși, Oțeleni, Bârlad, Pașcani, Dălhăuți, Hotin), iar pentru perioada 1241-1365 alte 8 tezaure (Prăjești, Cetatea Albă, Oțeleni, Lozova, Orheiul Vechi, Costești, Pașcani, Făurești). În total au fost identificate 4632 de monede. Cel mai semnificativ este tezaurul de la Cetatea Albă format din 3263 de dinari tătărești bătuți în Crimeea. Tezaurul de la Dolhești include 13 de monede din aur emise de Împărații Bizantini Basil II și Constantin VII. Un tezaur interesant, datat pentru perioada 1220-30, este cel de la Hotin, format din peste 800 de piese bracteate, emise în Germania. În perioada de după invazia mongolă, monedele emise de hanii tătari sunt prezente în tezaurele de la Prăjești (52 de monede), Cetatea Albă (17 monede), și Oțeleni (90 de monede) urmate apoi de cele din secolul al XIV-lea descoperite la Lozova (30 de monede) și Orheiul Vechi (178 de monede). Practic, după anul 1241, dirhamul din argint tătăresc a monopolizat întreaga circulație monetară. Din totalul celor 4632 de monede descoperite până în prezent, 3763 au fost dirhami emiși de hanii Hoardei de Aur: Benke, Manga Timur, Tuda, Mangu, Tula Buga, Toktai, Nogai, Ozbag, Jani-Bog, Abd Ulah. Urmează ca pondere Imperiul Romano German cu

849 de monede și Imperiul Bizantin cu 98 de monede. În ce privește valoarea, 18 monede au fost din aur, 14 din electron, 4504 din argint, 24 din cupru și 72 din aramă. Și pentru monedele din aramă, ponderea cea mai mare o au tot monedele tătărești (63 de monede), urmate de cele emise în Boemia (20 de monede) și Ungaria (13 monede). Primele monede autentice moldovenești au fost groși din argint emiși în timpul domnitorului Petru Mușat (1375-1391). După anul 1375 monedele moldovenești au apărut cu regularitate. Începând cu anul 1400 apar groșii din aramă, cu un cap de bour pe avers și un scut despicat cu fascii, cu flori de crin, pe revers. În Republica Moldova, în raionul Edineț a fost descoperit un tezaur format din 90 de monede din cupru argintat, bătute de domnitorul Alexandru cel Bun. Alți 58 de groși din cupru din timpul domniei lui Alexandru cel Bun au fost dezveliți la Cetatea Albă. Monedele au un cap de bour, legenda S ALEXANDER V pe avers și S MOLDAVIEN S pe revers. Alături de monedele autohtone au circulat și numeroase monede ungurești, poloneze, turcești, germane sau venețiene.

Dintre piesele de armament dezvelite în necropole, cele mai multe sunt vârfuri de săgeată, cu aripioare (Baia, Belcești, Dănești, Giulești, Homocea, Izvoare, Mălești, Mălușteni, Orțești, Piatra Neamț, Roman, Suceava, Șcheia, Șuletea, Țigănași, Vârteșcoiu) și vârfuri de săgeată filiforme sau simple. Mult mai rare sunt vârfurile de lance, spadele, pintenii (Bacău, Târgu Trotuș, Aldești, Baia, Băiceni, Bârlad, Giulești, Iași, Mârlești, Roman), capetele de buzdugan, dar și o halebardă. Coifurile, cămășile de zale sau lăncile, au aparținut unor ostași din armatele rusești, tătărești sau cumane și doar accidental au aparținut Cavalerilor Teutoni sau armatelor Germane și Ungurești dislocate în Episcopia Cumanilor. Spre deosebire de spadele drepte germanice, în Moldova au fost mai frecvente săbiile curbate de tip rusesc și tătăresc, cu un singur tăiș sau cu două tăișuri. Caracteristic pentru coifurile tătărești și cumane este vârful lung și ascuțit ca un vârf de lance. Scuturile erau mici și rotunde sau ușor alungite, ca o migdală. Nu existau ateliere specializate, nici armament standardizat. Fiecare luptător își procura sau își confecționa armele după puterea pungii. Cele mai bine conservate piese sunt sabia și scutul domnitorului Ștefan cel Mare, aflate în prezent la Istanbul. Boierii moldoveni se apărau împreună cu membrii familiei și cu țărani dependenți, de cele mai multe ori doar cu arme improvizate din uneltele agricole. Ca semn distinctiv al puterii, boierii nu purtau sabie sau lance, ci buzdugan. Util și la război, buzduganul era în funcție mai ales pe timp de pace, când boierul zdrobea oasele celor nesupuși. Pentru boieri și comandanți de oștire, nu se poate vorbi despre un armament tipic moldovenesc, întregul arsenal fiind similar cu cel din restul spațiului Est European. Mai degrabă erau însă specifice armele gloatelor țărănești, improvizate din unelte (topoare, coase și seceri, tocătoare, pari și ciomege). Maeștri în pielărit, moldovenii confecționau numeroase accesorii: tolbe, curele, hamuri, platoșe sau apărătoare din piele de taur. Atrag atenția în primul rând platoșele din piele de taur, apărătoarele de mână și umăr, ciubotele și obielele din piele, dar și cizmele din piele de tip tătăresc, foarte bogat ornamentate, uneori chiar bătute cu pietre prețioase. Imagini destul de sugestive despre modul de luptă și armele moldovenilor sunt prezente în picturi votive, sau pe cahle de sobă de secol XV descoperite în reședințele boierești. De exemplu, pe un fragment de cahă nesmălțuită de la Spătărești apar doi boieri, asemuiți cu Sfinții Apostoli Petru și Pavel, fiecare cu atributul său: cheile, respectiv spada. Cavalerii din epocă împrumutau frecvent numele și caracteristicile unui sfânt, în numele căruia luptau. Alte cahle, descoperite la biserica din Baia reprezintă cavaleri înarmați cu săbii cu lama curbată. Buzduganul apare reprezentat pe cahlele de la Cetatea

de Scaun a Sucevei sau la Curtea Domnească de la Vaslui. Trebuie însă făcută distincție între luptătorii de carieră (mercenarii) și cei ocazionali (țărani răsculați).

Cea mai răspândită specie de ceramică medievală timpurie este descrisă sub denumirea de ceramică roșietico gălbuie și se caracterizează printr-o pastă fină din argilă galbenă, amestecată uneori cu bauxită roșietică și rare granule de calcar bine măcinat, cu suprafețe netede, ușor pufoase la pipăit. Vasele erau modelate pe o roată cu viteză medie și erau arse în cuptoare cu septuri pentru dirijarea curenților fierbinți, astfel încât temperatura să fie uniformă pe toate suprafețele. Formele cele mai frecvent întâlnite sunt amfora cu două torți, ulciorul amforoidal cu cioc de scurgere, borcane cu una sau două torți, oale și străchini globulare cu două torți, ulcele și vase de mici dimensiuni. În ce privește decorul, se remarcă modele geometrice cu linii striate, simple sau în bandă, ghirlande incizate, impresiuni cu un pieptene, linii verticale sau în rețea. Principalele șantiere arheologice pentru centre de olărit au fost cele de la: Pâhnești (Vaslui), Bogdana (Bârlad), Chilia, Cetatea Albă, Lozova, Costești, Orheiul Vechi (Moldova). După formarea cetăților târguri, au apărut centre permanente pentru comercializarea produselor. Ceramica din această perioadă, denumită și ceramică orășenească, era produsă din același tip de pastă, dar avea și o suprafață smălțită, o glazură sticloasă, de tip tera sigilata (faianță). Exemple reprezentative pentru acest tip ceramic au fost dezvelite la Baia, Rădăuți, Târgu Neamț, Suceava, Cahla Morii, Costești, Orheiul Vechi, Cetatea Albă. Pe teritoriul orașului Suceava au fost identificate și vase ceramice atribuite coloniștilor germani, deoarece sunt asemănătoare cu cele din Transilvania. Direcția de migrație ar fi putut fi însă și în sens invers, împreună cu restul bunurilor rechiziționate de Cavalerii Teutonici. Denumită ceramică cenușie cu pastă fină, această specie ceramică se caracterizează prin decoruri geometrice imprimate cu un șablon, sau cu un rulu. Pasta are în compoziție cenușă, amestecată cu păcură, dar și nisip cu granulație mai mare pentru o suprafață mai zgrumțuroasă. Fiind răspândită în mai toată Europa, este greu de stabilit un punct de origine al acestei culturi ceramice. La curțile boierești sau mănăstirești se produceau și elemente de ornament pentru sobele de tuci. Cunoscute sub denumirea de cahle (de inspirație rusească), aceste plăci ceramice se confecționau din pastă foarte fină, pentru a rezista la nenumăratele cicluri de încălzire-răcire. Simbolistica elementelor decorative (florale, animaliere, scene biblice sau scene de vânătoare) face astăzi obiectul unor lucrări de specialitate. În spațiul dintre Prut și Nistru centrele de olărit utilizau un tip diferit de cuptoare, cu grătar, cum sunt cele de la: Morlești, Hansca, Durlești, Braniște, Revno și Bogatoc. Arderea fiind mult mai intensă pe una dintre fețe, este evident că aceste cuptoare se utilizau doar pentru fața smălțuită a cahlelor. Smălțuite sau nu, cu elemente de decor pictate sau în relief, vechile cahle moldovenești sunt un element de tradiție pentru toate popoarele cu climat temperat sau rece. Pe lângă cele descrise mai sus, aduse din Rusia, Polonia sau Germania, la curțile boierești și domnești au mai pătruns și vasele ceramice ranforsate cu armătură din bronz sau argint, adevărate opere de artă.

Printre obiectele care făceau mândria epocii feudale se numărau și clopotele din bronz pentru biserici și mănăstiri. Primele clopote au apărut în ținuturile Moldovei în secolele al X-lea și al XI-lea, o dată cu primele biserici ortodoxe ale cnezatelor rusești din Nordul Moldovei (Hălciu, Volhina). La început de dimensiuni mici, clopotele anunțau vecernia sau chemau oamenii la biserică pentru slujbe, nunți, botezuri și înmormântări. Primele clopote s-au numit "campan", "zvon", "chimval" sau "cimbal" și erau considerate o minune cerească. Cele mai vechi clopote atestate documentar sunt din timpul domniei lui Ștefan cel Mare: Episcopia Hușilor (1477), Mănăstirea Putna (1482), Mănăstirea Neamț (1485), Mănăstirea Voroneț (1488), Mănăstirea Putna (1490), Mănăstirea Bistrița (1494). Clopotele donate de Ștefan cel Mare purtau o inscripție, cum este de exemplu cea de la Voroneț: "Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, a făcut acest clopot la anul 6996 (1488) luna mai 5.". Anul 7000 fiind aproape, așteptând Sfârșitul Lumii, domnitorul avea pretenția ca numele lui să fie pomenit la fiecare slujbă, ori de câte ori răsunau clopotele. Toate rugăciunile înălțate spre Cer trebuia să-i asigure Domnului Ștefan un loc de frunte și în armata îngerilor. Turnarea unui clopot nu era o întreprindere la îndemâna unei parohii sătești. Pentru un clopot de mari dimensiuni erau necesare zeci sau sute de kilograme de cupru și staniu, un meșter specializat, câteva mii de cărămizi și 3-4 căruțe de cărbune și mangal. Din acest motiv clopotele erau comandate de domnitori sau de marii boieri, în virtutea dreptului de ctitorie, spre veșnica lor pomenire și salvă. Cele mai multe clopote se făceau prin topirea monedelor vechi și uzate, din topoare și unelte rupte sau din obiecte colectate de pe câmpul de luptă în urma unei bătălii (nasturi și fibule, piese de harnașament, fittinguri pentru arme și armuri, vârfuri de săgeată sau proiectile). Mai rar clopotele se turnau din turte de cupru rezultate direct după reducerea și topirea minereului. În timpurile moderne, pentru clopotele de mari dimensiuni se topeau tunurile dezafectate capturate de la inamic. Nu toate clopotele au fost turnate în Moldova. În special în epoca de dominație otomană clopotele mari erau comandate în Polonia, Rusia, Transilvania sau Austria. În ce privește compoziția chimică, la clopotele cele mai vechi conținutul de staniu este mai mare (25-30 %), pentru a scădea cât mai mult temperatura de topire a aliajului, iar pentru cele mai recente conținutul de staniu scade sub 18 %, pentru a crește rezistența și sonoritatea. Rar, aliajele conțineau până la 2 % argint, provenit din monede, sau plumb provenit din obiectele lestate.

Pietrarii Moldovei au făcut și ei mândria comunităților și curților domnești. Cioplirea pietrei se făcea în centre specializate, în strictă conexiune cu existența unor cariere de piatră. Principalele centre erau amplasate în zona subcarpatică: Greceanca, Bădeni, Pietroasele, Ciuta, Buzău, Albești, Muscel, Scheia, Negrești, Vama, Câmpulung Moldovenesc, Scheia, Deleni. Între Prut și Nistru, centre specializate pentru prelucrarea pietrei au existat la Gordinești, Fetești, Văsoaca, Cosăuți, Soroca, Sănătăuca, Horodiște, Brănești, Butuceni, Furceni, Făurești. În aceste centre se tăiau elementele de construcție pentru case și acareturi: coloane, galerii, parapeturi, hogeaguri, firide, stâlpi de poartă, cuptoare din piatră. Tăierea se făcea aproape exclusiv manual, cu niște fierăstraie de mari dimensiuni acționate de doi sau patru oameni. Tot din piatră se făureau diverse unelte: roți de moară, râșnițe, piue și tocile, teascuri, tăvăluguri pentru treierat, ghizduri de fântână, jgheaburi pentru vite, fusaiole, matrițe pentru turnat metale, mobilier de grădină. În ce privește lucrările publice, pietrarii fasonau blocurile de piatră pentru cetăți și biserici, sau dale din piatră pentru drumuri și poduri. Dintre acestea, stau măturie podurile de piatră din timpul domnitorului Ștefan Cel Mare (Gârbovana, Cârjoaia, Zlodica, Turturești, Șoldănești, Coșula, Mileanca, Căntălărești, Chițcani, Iași). Ca materie primă se utilizau în primul rând rocile sedimentare (creta, argilit, diatomit, dolomit, gips, gresie, marnă, șisturi, travertin). Pentru sculpturi se preferau cele metamorfice (marmură, gnais, steatit, serpentinit, rodingit, cuarțit) iar pentru drumuri și elemente de rezistență se alegeau roci vulcanice fisurate sau sparte natural (dacit, aplit, bazalt, granit, diorit, riolit). Piatra se lucra manual, cu dalta și ciocanul, fierăstrăul pentru piatră, rașpa, răzătoarea, rigla și compasul. Ornamentele erau mai ales geometrice sau florale, dar includeau și elemente solare, rozete spiralate sau simboluri cu semnificație mistică și religioasă. Nu lipsesc nici elementele de heraldică sculptate în piatră. Dintre acestea, este reprezentativ sigiliul domnesc de Mănăstirea Putna, datând din timpul lui Ștefan cel Mare. Stema și scutul Moldovei mai sunt prezente și pe o pisanie de la Cetatea Albă. În ce privește heraldica teritorială, fiecare ținut avea pecete proprie: Iași (cal), Botoșani (coasă), Dorohoi (rac), Fălciu (bou), Vaslui (stup), Tutova (trei pești), Covurlui (ancora), Roman (flori), Neamț (capra), Tecuci (strugure), Cârlișu (lup). Prezența unor elemente de arhitectură gotică, cum sunt de exemplu ancadramentele de uși și ferestre de la Cetatea de Scaun a Moldovei sau de la mănăstirile Dubrovăț și Moldovița atestă faptul că o parte dintre lucrări au fost executate cu meșteri aduși din Transilvania, Polonia sau Germania. Alte elemente de decor trădează influențe bizantine sau rusești, și mai apoi renascentiste.

Cel mai răspândit material de construcție din întreaga epocă feudală a fost însă lemnul. Diferitele esențe, cu caracteristici și performanțe mecanice diferite au condus treptat la formarea unei adevărate științe a prelucrării lemnului, dobândită cu răbdare, după ani de ucenicie. Cele mai importante lucrări erau cele de utilitate publică: acoperișuri, mansarde, scări de acces, porți, ziduri și palisade pentru cetăți, poduri peste ape curgătoare, mori de apă sau acționate cu tracțiune animală, țarcuri și dependințe pentru târgurile de animale, biserici și mănăstiri împreună cu anexele lor, hanuri și locuri de popas. Pentru toate acestea se utilizau bârne și scânduri din lemn de stejar sau de fag. Dintre lucrările private, importante erau curțile boierești cu toate anexele lor, urmate apoi de locuințe, ateliere, depozite și grajduri pentru animale, dependințe, fântâni, garduri și acareturi. Toate construcțiile din piatră erau la rândul lor căptușite pe interior cu blană din lemn de esență moale (tei, plop, mesteacăn, brad și pin). Tot din lemn se confecționau săniile, care și căruțe, butoaie, ciubere și

teascuri, elemente de mobilier (mese, scaune, bănci, lăzi de zestre, paturi și lavițe) sau diverse unelte agricole (plug, furcă, greblă, război de țesut, copai, roata olarului, putini și putinei, găleți și cofe). Ateliere specializate în dulgherie și tâmplărie nu existau decât pe lângă curțile domnești sau mănăstirești, în cetățile târguri sau pe la curțile boierești. Acești meșteri specializați lucrau aproape exclusiv comenzi pentru stăpânul lor, boierul fiind cel care se ocupa apoi cu negustoria. Meșterii de la sate erau mai degrabă doar lemnari, specializați în tăierea și transportul lemnului de la pădure și în prelucrarea lui primară. Fasonarea lemnului în bârne, cherestea sau bolțari era un privilegiu domnesc și nu se putea face decât cu aprobarea boierului, plătind o taxă anuală. Cea mai rudimentară formă de prelucrare a lemnului era lemnăritul casnic, neprofesional, prin care țăranii ciopleau rudimentar diferitele obiecte de care aveau nevoie. Pentru nevoile proprii, dar și pentru lemn de foc, țăranii aveau alocate parcele speciale de pădure populate cu specii nevalorose, sau utilizau doar lemn uscat, putrezit, răsucit, noduros, crăpat. Diferite pravile, scrisori domnești sau rapoarte de judecată atestă nenumăratele chițibușuri legislative ale epocii. Lemnul fiind un material perisabil, obiectele rămase din epoca feudală sunt fie complet carbonizate fie extrem de degradate. Pentru exemplificare am ales însă biserica de lemn din Brăiești (Botoșani) unde tradiția moldovenească a fost conservată elocvent.

Producerea fibrelor și țesăturilor a format un alt important domeniu de activitate. Materia primă era lână de oaie, urmată de fibre vegetale din in și cânepă. Numeroase fragmente de țesături din lână sau in au fost descoperite în aproape toate necropolele medievale timpurii. Comparația cu produsele tradiționale moderne permite și reconstituirea principalelor etape tehnologice. Lână de oaie trebuia scărmanată și spălată până se făcea pufoasă. Fibrele vegetale erau apoi extrase din masa organică (putrezită și bătută la meliță), pentru a fi scărmanate și spălate. Următoarea etapă era torsul fibrelor în fire cu grosimi și răsuciri diferite (cele mai rezistente erau subțiri și bine răsucite). Fire colorate se obțineau prin fierbere la cazan împreună cu pigmenți vegetali sau minerali. Pânza se țesea apoi la războiul de țesut orizontal, iar firele groase se împleteau sau se croșetau manual. Ca pentru orice meșteșug, existau ateliere specializate la curțile boierești și mănăstirești, unde se țeseau și se coseau straiile domnești, țolurile și ștergarele pentru biserici și mănăstiri sau produse și țesături destinate vânzării. Variante rudimentare ale acestui meșteșug erau practicate și în gospodăriile individuale, dar numai pentru uz gospodăresc. Ca pentru orice activitate productivă, rețetele și tehnicile de lucru erau de cele mai multe ori secrete. Existau pravile domnești sau ordine boierești prin care se reglementau numeroasele obligații sau cutume referitor la fiecare etapă din procesul tehnologic. De exemplu, la mănăstiri, cusătoresele aveau normă zilnică măsurată în centimetri (degete). De cele mai multe ori, călugărițele spuneau rugăciuni în timp ce coseau (ora et labora). O particularitate regională a acestui meșteșug o formează păturile, covoarele și ștergarele groase mițoase, cunoscute sub diverse denumiri: scoarțe basarabene, cergi, sau lăicere. Specific pentru Maramureș, Bucovina și Basarabia, aceste scoarțe au un decor format aproape exclusiv din dungi orizontale, late de 20-40 cm. Urmează apoi ca frecvență motivele geometrice, florale sau animaliere. Mult mai rar apar motive antropomorfe sau religioase. Toate locuințele erau înțesate cu astfel de scoarțe, atârdate pe pereți, stivuite pe lavițe sau ascunse cu grijă în lada de zestre. Spre deosebire de țesăturile și covoarele orientale, cele moldovenești sunt mai aspre și mai groase, adaptate rigorilor climatice. Țesăturile fine, brodate cu fir de aur și argint au făcut apanajul epocii otomane, dar firele de mătase îmbrăcate în aur au fost aduse de negustorii Hoardei de Aur încă din secolul al XIII-lea. Cele mai

vechi broderii cu fir de aur sunt cele descoperite în mormântul soției lui Ștefan cel Mare (fiica unui han tăăresc).

Printre cele mai vechi mărturii ale artei maeștrilor iconari se află icoana de la Mănăstirea Neamț, denumită Maica Domnului Lidianca, primită în dar de domnitorul Alexandru cel Bun de la Împăratul Bizanțului, Ioan Paleologul al VIII-lea. Simultan împăratul i-a dăruit Doamnei Ana, soția domnitorului, o icoană a Sfintei Ana, păstrată ca odor la Mănăstirea Bistrița. Un portret votiv al domnitorului Alexandru cel Bun înconjurat de familie s-a păstrat la biserica Veche din Rădăuți. Vechile hrisoave atestă că în timpul aceluiași domnitor pictorii Nichita și Dobre au primit de la domnie câteva sate, drept recompensă pentru lucrările lor de la Roman și Rădăuți, iar pictorul Ștefan a fost înnobilit și a primit o moară. Așadar meșterii iconari nu numai că erau apreciați, dar erau uneori ridicați la rang boieresc. Fragmente de pictură murală din această perioadă s-au conservat și la mănăstirile Humor, Moldovița, Probota sau Bistrița-Neamț. Din epoca imediat următoare datează picturile murale de la biserica din Lujeni (Bucovina), înălțată în anul 1452 de marele cneaz lituanian Theodor Vitold, cumnatul domnitorului Alexandru cel Bun. Cel mai bogat material iconografic provine însă din epoca domnitorului Ștefan cel Mare. În tabloul votiv de la Voroneț, domnitorul urmat de familia sa poartă pe brațe o machetă a bisericii și este condus de Sfântul Gheorghe la judecata lui Isus. Domnitorul, doamna Maria și copiii sunt îmbrăcați în costume din brocart, bogat ornamentate după moda boierilor slavi. În pronaosul bisericii Pătrăuți, deasupra ușii de intrare s-a păstrat (sau a fost restaurată) pisnia slavonească cu textul: "Io Ștefan Voievod, fiul lui Bogdan Voievod, a început a zidi acest hram în numele sfintei cruci în anul 6995 luna iunie 12.". În biserică, tabloul votiv conține alături de voievod patru dintre copiii familiei domnitoare. Alături de domnitor, în tablourile de ctitor apar uneori dregători și boieri, cei care au dăruit și ctitorit lăcașul Domnului. De exemplu, la Dolheștii Mari apare logofătul Șandru împreună cu soția și copiii, iar la biserica din Bălinești este reprezentat logofătul Ioan Tăutu împreună cu soția. Trebuie subliniat faptul că picturile exterioare actuale, cum sunt cele de la mănăstirile Voroneț sau Moldovița, datează din epoca otomană, fiind amintite în Letopiseț în timpul domniei lui Petru Rareș.

Țara Românească

În urma analizei urmelor materiale identificate arheologic, următoarele localități au fost desemnate ca monument istoric medieval timpuriu: Argeș (Câmpulung, Curtea de Argeș, Surdulești, Valea Cetățuia), Brăila (Brăila, Gemenele), Buzău (Bozioru, Breaza, Cioranca, Dealul Vici, Mlăjeț, Moisica, Pietroasa Mică, Pietroasele, Sălcioara, Sărata Monteoru, Săsenii Vechi, Stâlpu, Sudiți, Știubei, Udați Lucieni, Vadu Sorești, Valea Lupului), București (Băneasa, Dămăroaia, Valea Saulei, Giulești, Militari, Piața Unirii, Parcul Tineretului, Strada Franceză), Călărași (Căscioarele, Radoveanu), Dâmbovița (Târgoviște, Băleni Români, Bărbulețu, Broșteni, Buciumeni, Cazaci, Cândești Vale, Ciocănești, Cocani, Cojasca, Cornești, Crețu, Dumbrava, Fieni, Glodeni, Ocnîța, Puntea de Greci, Raci, Șelaru, Văleni Dâmbovița, Voinești), Dolj (Drănic, Lișteava, Padea, Pielești, Rovine), Giurgiu (Giurgiu, Bila, Brăniștari, Cetățuia, Dărăști, Găujani, Ghizdaru, Greaca, Hulubești, Malu Spart, Mârșa, Mironești, Oncești, Prundu, Puieni, Puțu Greci, Sfântu Gheorghe, Slobozia, Vărăști, Vedea, Vlad Țepeș), Gorj (Târgu Jiu, Frățești), Ialomița (Slobozia, Axintele, Bucu, Cocora, Cosâmbesti, Coșereni, Dridu, Fetești, Ghimbășani, Hagieni, Ion Roată, Luciu, Mărculești, Sudiți, Țândărei), Ilfov (Buftea, Afumați, Alunișul, Balotești, Bălăceanca, Bălteni, Bragadiru, Căciulați, Cățelu, Ciorogârla, Clinceni, Corbeanca, Crețulescu, Dascălu, Domnești, Dumbrăveni, Glina, Lipia, Măgurele, Moara Vlăsiei, Mogoșoaia, Otopeni, Pantelimon, Periș, Petrăchioaia, Popești Leordeni, Poșta Cernica, Săftica, Ștefănești de Jos, Tâncăbești, Tunari, Vadul Anei, Vânători, Vârteju, Vidra, Vlădiceasca), Mehedinți (Turnu Severin, Batoți, Breznița Ocol, Crivna, Izvoarele, Izvoru Frumos, Pristol, Rogova, Șvinița, Tismana, Vatra), Olt (Slatina, Brâncoveni, Corabia, Ipotești, Sprâncenata), Prahova (Ploiești, Bucov, Cioranii de Sus, Fântânele, Gherghița, Hătcărău, Independența, Mizil, Perșunari, Poseștii Pământeni, Slon, Vadu Săpat, Vâlcelele, Zăhanaua), Teleorman (Dulceanca, Fântânele, Frumoasa, Traian, Turnu Măgurele), Vâlcea (Goranu, Ștefănești, Călimănești, Piscu Mare)

Dintre necropolele asociate acestor localități, au fost mai atent cercetate și protejate ca monument istoric următoarele: Buzău (Lipia, Săhăteni, Știubei, Ulmeni, Ziduri), Dâmbovița (Bărbulețu, Dumbrava, Ocnîța) Dolj (Portărești), Ialomița (Platonești), Ilfov (Buftea, Pantelimon), Mehedinți (Izvoarele, Ostrovu Mare, Puținei, Șvinița, Vatra), Olt (Ipotești, Reșca Romula), Teleorman (Zimnicea). Au mai fost publicate sau popularizate și diverse podoabe sau obiecte ornamentale descoperite în necropolele de la Dunărea de Jos: (Păuleasca, Chirnovi, Chiscani, Gârlița-Ostrov, Frățești, Izimșa, Izvorul, Sihleanu, Platonești, Istria-Capul Viilor, Obârșia Nouă, Movilița, Râmnicelu, Ulmeni, Curcani). Lista artefactelor din aceste necropole include: ace de păr și inele de tâmplă, brățări (din sticlă, argint bronz sau aramă), cercei (din aur, argint, bronz argintat sau bronz simplu), clopoței (legați în șiraguri de mărgel), coliere (din bronz), inele (din aur, argint, bronz, sticlă sau os), mărgel (din sticlă, chihlimbar, cristal natural, coral, scoici, metale), pandantive (din bronz, aramă, plumb, sau os). Printre cele mai bogate descoperiri se află coronițele din aplice (argint aurit, argint, bronz) cum sunt cele din mormintele unor prințese dezvelite la: Cuptoare, Ostrovu Mare, Nicolinți, Șopotu

Vechi sau Gogoșu. O altă categorie de obiecte o formează accesoriile de veșmânt, reprezentate în primul rând prin cataramă (din bronz sau fier), nasturi (din bronz sau din os), aplice (din bronz), verigi (din bronz), cruciulițe și medalioane cu reprezentări religioase (din aur, argint, bronz, fier, chihlimbar, os). În numeroase alte situații, inventarul funerar din morminte a fost foarte sărăcăcios sau a lipsit cu desăvârșire. De exemplu, necropola de la Ciocadia (Gorj), unde datarea s-a făcut pe baza unei monede din argint emisă de Regele Ladislau Cumanul (1272-1290). În marea lor majoritate, obiectele vestimentare și chiar multe dintre podoabe erau din bronz. Majoritatea locuitorilor nu făceau prea mare diferență între bronz și aur sau chiar preferau bronzul. Cerceii din bronz, mai ușori, erau mai comozi la purtat și se deformau mai puțin, în timp ce aurul greu se turtea și putea fi mușcat. Până în secolul nostru, țăranii au păstrat obiceiul de a mușca monedele pentru a verifica dacă sunt din aur. Numărul mare de podoabe din mormintele celor înstăriți atestă o viață materială îndestulătoare, lipsită de griji. Furturile și tâlhăriile erau rare, cei înstăriți afișând bunăstarea lor în public, ostentativ. Pentru furt se practica amputarea brațului drept în cazul oamenilor liberi iar sclavii își pierdeau viața.

Principalele așezări fortificate și cetăți medievale timpurii au fost la: Argeș (Câmpulung, Curtea de Argeș, Cetatea Poienari, schitul Negru Vodă, Cetățeni, Rucăr), Brăila (Cetatea Brăila), Dâmbovița (Cetatea Târgoviște, Ocnița), Dolj (Băzdâna Calopăr), Giurgiu (Cetatea Giurgiu, Frățești), Ialomița (Sultana-Coconi), Mehedinți (Cetatea Turnu Severin, Cetatea Grădețului, Gura Văii), Prahova (Cetatea Tabla Buții, Vălenii de Munte), Teleorman (Cetatea Frumoasa, Cetatea Turnu Măgurele). La Nord de Munții Carpați, muntenii întrețineau târguri fortificate la Făgăraș, Sibiel, Breaza și Almaș. În ansamblu, toate aceste fortificații formau niște centuri de apărare pentru vămile de la Dunăre, respectiv pentru cele de la poalele Carpaților. Controlat în permanență de hoardele Cumane, ținutul de la Sud de Carpați a fost aproape lipsit de fortificații. Tătarii nu acceptau nici un fel de opoziție armată și incendiau orice structură de apărare. Câmpia și drumurile, apele și pădurile aparțineau tuturor. Diferența dintre bogați și săraci se făcea doar prin muncă. Puținele fortificații din lemn, dublate cu valuri de pământ și șanțuri de apă au aparținut boierilor, sau respectiv comiților, în scurta perioadă de dominație bizantină. În categoria fortificațiilor pot fi incluse și primele mănăstiri zidite în piatră: Cozia, Tismana, Govora, Snagov, Cotmeana, Vodița și Vișina. În timpul Imperiului Bulgaro-Valah, Biserica nu s-a subordonat nici Înalțului Pontif de la Roma și nici Patriarhului de la Constantinopol, ci a format o Mitropolie autocefală. Angrenată și ea în cruciada pan-Europeană împotriva păgânismului, Mitropolia Bulgaro-Valahilor s-a zbatut de una singură, sau a oscilat între cele două mari imperii, după cum au fost interesele de moment sau alianțele matrimoniale. Cavalerii Teutoni și mai apoi Cavalerii Ioaniți, au încercat să formeze o Marcă Germană prin forța armelor, iar bizantinii s-au luptat să organizeze o temă grecească. Ambele tentative au fost însă zădărnice cu încăpățănare. Așa după marea invazie a Hoardei de Aur, contra-ofensiva unită a celor două imperii creștine s-a materializat prin formarea unui stat feudal sub dublă suveranitate. Primele cetăți și fortificații de zid s-au ridicat pe lângă Curțile Domnești, apoi și pe lângă cele boierești. Statul feudal aflat sub hegemonia dinastiei Basarabilor a avut o existență zbuciumată. Poligon de instrucție pentru armatele ambelor imperii, norodul a oscilat când spre unii, când spre alții, dar până la urmă boierii țării au respectat tradiția istorică și au ales Imperiul de Est, respectiv suveranitatea Otomană.

Imediat după unificarea cnezatelor de la Nord de Dunăre, voievodul Țării Românești a cerut un ierarh al Bisericii pentru rangul de Mitropolit. Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol a recunoscut oficial Mitropolia Ungrovlahiei în anul 1359, cu sediul la Curtea de Argeș. Primul mitropolit a fost Iachint, până atunci Mitropolit de Vicina, în Dobrogea. Pentru ținuturile de la dreapta Oltului, între anii 1370-1401 a funcționat și o mitropolie a Severinului, cu sediul la Turnu Severin, păstorită de Daniil (Antim Critopulos) dicheofilaxul Patriarhiei Ecumenice, urmat apoi de Mitropolitul Atanasie. Primele biserici de zid din epoca feudală timpurie, au fost cele de la: Argeș (Câmpulung, Cetățeni, Jgheaburi, Cotmeana, Curtea de Argeș), Dâmbovița (Târgoviște), Gorj (mănăstirea Vișina, mănăstirea Valea Mănăstirii, mănăstirea Tismana), Ilfov (mănăstirea Snagov), Mehedinți (Turnu Severin, mănăstirea Coșuștea, Vârciorova, Vodița), Olt (biserica din lemn Buzești), Vâlcea (mănăstirea Cozia, Piscu Mare). Fostă biserică cnezială, biserică din Câmpulung păstrează lespede de mormânt a comitelui Laurencius de Longocampo, înmormântat în anul 1300 sub altarul bisericii. În anul 1364 biserica a primit și trupul domnitorului Nicolae Alexandru Basarab, apoi pe cel al soției, Doamna Clara. Înconjurată de un claustru, biserica s-a transformat în mănăstire (Cloașter). Tradiția spune că Schitul de la Cetățeni ar fi fost un loc de refugiu al domnitorului Negru Vodă, întemeitorul de țară, primele viețuiri fiind într-o serie de peșteri naturale și în caverne scobite de călugării sihaștri. Biserica Domnească Sfântul Nicolae, din Curtea de Argeș, a fost ctitorită de domnitorul Basarab I (1310-1352) și terminată de fiul său Nicolae Alexandru. Prima biserică de zid de la Schitul Cotmeana a fost ridicată în anul 1387 de domnitorul Mircea cel Bătrân. La Târgoviște, dintre bisericile domnești din timpul domnitorului Mircea cel Bătrân nu au supraviețuit decât ruinele din siliștea satelor Călugăreni și Ruși. În Gorj, prima biserică din lemn de tisă a fost sfințită de călugărul Nicodim în timpul domnitorului Vladislav (1354-1377), înlocuită apoi de domnitorul Radu I (1377-1384) cu o biserică de zid. Nici una dintre biserici, nici cele de la Vișina sau Valea Mănăstirii nu au supraviețuit timpului. Din biserică cu contraforturi de la Turnu Severin, înființată în anul 1370 de domnitorul Vladislav I (1364-1377), sediul Mitropoliei Severinului, nu s-au păstrat decât ruinele fundației. Tot în ruine este și fundația mănăstirii Coșuștea întemeiată de călugărul Nicodim. Ctitorită de domnitorul Mircea cel Bătrân (1386-1418), mănăstirea Cozia a fost ridicată pe locul unei mănăstiri ce data din timpul lui Negru Vodă. Cunoscută inițial sub numele de Nucet, biserica cea mare a fost sfințită în anul 1388 și a fost înzestrată cu mai multe sate, numeroși robi și cu privilegiile din exploatarea sării de la salinele Ocele Mari. Pisania mănăstirii îi mai amintește pe Mitropolitul Teodosie și pe episcopul de Râmnic Antim.

Primele așezăminte mănăstirești din Țara Românească au fost organizate după modelul bizantin, cu un regulament intern (sintagma) preluat de la Mănăstirea Lavra de pe muntele Athos (Codex Athous Lavrensis). După cum au fost atestate documentar, cele mai vechi dintre mănăstiri au fost: Argeș (Cotmeana - 1292, Cetățuia - sec XIII, Negru Vodă - 1315, Nămăești - 1386, Corbii de Piatră - sec XIV, Glavacioc - 1441), Dâmbovița (Dealul - 1499), Dolj (Bucovățul Vechi - 1483), Ilfov (Snagov - 1408), Giurgiu (Comana - 1461), Gorj (Tismana - 1364), Mehedinți (Vodița - 1374), Olt (Căluș - 1516), Vâlcea (Jgheaburi - 1310, Cozia - 1388, Govora - 1485, Bistrița - 1492). Manuscrisul original al regulamentului întocmit de Cuviosul Atanasie de la Muntele Athos (stigmata) conține 261 de foi scrise pe pergament (piele de vițel). După adoptarea alfabetului chirilic, în timpul Imperiului Bulgaro-Valah toate textele grecești au fost traduse în limba slavonească. În fruntea comunității era un stareț ales dintre viețuitori, după ce s-a distins prin faptele sale timp de cel puțin trei ani. Nici un călugăr din afară mănăstirii nu putea fi desemnat stareț decât după un stagiul de mai mulți ani. Invidia și intoleranța erau total interzise pentru ca boala sufletului să nu le întineze lucrarea. Posturile și regulile de austeritate erau respectate cu strictețe, mănăstirea fiind un locaș al tristeții, nicidecum al deliciilor. În semn de maximă obediență, starețul oferea personal tunsoarea curățind personal țeasta fiecărui călugăr. Atunci când un călugăr îl insulta pe aproapele său, se spunea că are tunsoare străină și era consemnat timp de trei săptămâni la masă fără ulei și viețuire în solitudine. Unele dintre mănăstiri aveau asociate chilii săpate în piatră, unde călugării consemnați puteau încerca viața de anahoret pentru perioade mai scurte sau mai lungi. Dacă nu se îndrepta, călugărul reclacitrant era exclus din comunitate, pentru a nu-i infecta și pe ceilalți. Deposezați de bunurile lumești, călugării nu mai aveau familie în afara mănăstirii și renunțau la toate plăcerile lumești, la tot ce este femeiesc. Nici animalele de muncă de sex femeiesc nu erau acceptate în mănăstire. Toată averea și bunăstarea aparținea întregii comunități și se distribuia membrilor în mod egal. Cei care depuneau jurământul și acceptau tunsoarea apărau cu prețul vieții regulile comunității. Pentru orele canonice toaca se bătea din trei în trei ore, timpul fiind măsurat cu clepsidre sau cu ceasuri de apă. După ce își desăvârșeau discursul, călugării maturi ieșeau din mănăstiri și făceau muncă de apostolat prin târguri și biserici sau chiar oficiau slujbe religioase acolo unde nu exista preot de sat. În ce privește scrierea, fiecare călugăr trebuia să cunoască toate tainele pentru pregătirea materialelor de care avea nevoie (pergament, cerneluri, pene, penițe și tocure din lemn sau os, ștampile, șabloane, ață rezistentă, ceară și sigiliu) pe care le păstra într-o lădiță separată (trusa de scris).

Urme materiale ale fostelor biserici de curte sau ale curților feudale boierești au fost identificate la: Argeș (Suslănești, Lerești, Retevoiești, Cepar, Domnești, Piscani), Buzău (Haleș), Călărași (Cătălui), Dâmbovița (Târgoviște), Giurgiu (Comana, Mironcești), Gorj (Polata, Runcu), Ilfov (Cernica, Vadu Anei, București), Mehedinți (Strehaia), Olt (Brâncoveni), Vâlcea (Stănești, Râmnicu Vâlcea). Ca regulă generală, toate locuințele aveau un singur nivel și mai multe încăperi. Pe lângă locuință funcționau diverse anexe: bucătărie de vară, șură, pivniță sau cramă, bordeiele slujitorilor, grajduri. Locuințe din piatră sau cărămidă, cu două niveluri, de tip turn, cu una sau două încăperi, au fost identificate la Polata și Runcu (Gorj), Firizu (Mehedinți), Cătălui (Călărași). Asemănătoare cu cele din Georgia sau din Sudul Rusiei, este posibil ca aceste prime cule boierești din piatră să fi fost ridicate de haniii tătarilor, pentru colectarea și depozitarea nutrețului necesar achingiilor lor. Boierii locali depozitau nutrețul direct sub cerul liber, sau sub un acoperiș din lemn deschis pe laterale, iar cerealele se depozitau îngropate în pământ. După modelul bizantin, arhontologia rangurilor boierești depindea de suprefețele de pământ deținute și de numărul brațelor de muncă, respectiv de numărul brațelor armate pentru oastea țării. Rangul se obținea prin servicii militare, sau se cumpăra de la Țar și de la Marele Han, cu daruri ori prin creșterea tributului. Domnitorul se alegea dintre boierii cei mai mari. Originea familiilor boierești se pierde de cele mai multe ori în negura timpurilor. Următoarea listă cuprinde circa 100 de familii boierești, așa cum au fost ele inventariate de Octav-George Lecca: Argentoianu, Băbeanu, Băjescu, Bălăceanu, Băleanu, Balotă, Bărbătescu, Basarab, Bengescu, Berindei, Bibescu, Boteanu, Brăiloiu, Brâncoveanu, Brătășianu, Brezoianu, Bucșanu, Budișteanu, Boicescu, Bujoreanu, Buzescu, Călinescu, Câmpineanu, Cândescu, Cantacuzino, Carpenișanu, Catargi, Cocorescu, Comăneanu, Contzescu, Corbeanu, Cornescu, Costescu, Coțofeanu, Crasnar, Crețianu, Dedulescu, Dudescu, Fălcoianu, Fărcășianu, Filipescu, Filișanu, Florescu, Ghica, Glogoveanu, Goleșcu, Grădișteanu, Grecianu, Isvoranu, Jianu, Kretzulescu, Lecca, Lehliu, Leordeanu, Locusteanu, Magheru, Mănescu, Merișanu, Năsturel, Niculescu, Obedeanu, Olănescu, Otetelișanu, Păianu, Părăianu, Pârșcoveanu, Poenaru, Popescu, Prisăceanu, Proceanu, Roșianu, Rosetti, Rudeanu, Sărățeanu, Sion, Slătineanu, Spineanu, Știrbei, Strâmbeanu, Urdăreanu, Văcărescu, Verzaru, Vlădescu, Vlădoianu, Zătreanu.

După reforma monetară din anul 1092 făcută de Împăratul Alexius I, monedele bizantine emise de

împărații din dinastia Comnenilor (Alexius, Ioan, Manuel, Andronic, Isaac, Alexius) au continuat să circule și în Țara Românească. În Oltenia au fost identificate 45 de monede din această perioadă (16 Manuel) iar în Muntenia alte 20 (8 Ioan și 7 Manuel). Principalele tezaure de monedă mărunță au fost găsite la București, Vlașca, Bucov, Copuzu și Turcești. În perioada 1204-1241 au circulat mai ales monedele emise de Țaratul Bulgar (Drobeta, Râmnicu Vâlcea, Calafat, Maglavit) dar și monede de tip bizantin emise de Împăratul Latin al Constantinopolului (Drobeta, Desa, Craiova, Ostrovu Mare, Orlea). După anul 1241, prezența oștilor tătarăști este marcată în Oltenia prin cele 35 de monede din tezaurul de la Calopăru. Alături de acestea au continuat să circule și monede bizantine emise de împărații Mihail (4), Andronic II (31), Andronic III (8). Monede bulgărești au fost identificate la: Basarabi, Celei, Maglavit, Verbicioara, Drobeta și în cele două tezaure de la Celei și Slatina. În Muntenia, după anul 1241 au fost identificate doar 19 monede, dintre care: 5 bulgărești, 4 tătarăști, 4 ungurești, 3 bizantine, 2 sârbești, 1 venețiană. În concluzie, circulația monetară din întreaga epocă feudală timpurie a fost destul de redusă și cosmopolită, fiind reprezentată aproape exclusiv prin monede de valoare mică. Se poate concluziona că schimburile comerciale dintre localnici se făceau exclusiv în natură. Puținele monede au aparținut boierilor și negustorilor aflați în tranzit. Monedele din aur, dacă au circulat, au fost topite și transformate în obiecte de podoabă, sau au fost tezurizate de negustori în ținuturi mai stabile (Epir, Veneția). Singura infuzie masivă monetară a fost reprezentată prin dirhamii mongoli, prezenți în aproape toate așezările (circa 1385 de monede), utilizați pentru plata taxei de protecție. Primele monede autohtone au fost bătute în timpul domniei lui Valdislav Voicu (1364-1377) și au fost ducați din argint cu greutatea de 1,5 grame, având ca subdiviziune banul, tot din argint în greutate de 0,35 grame, echivalent cu obolul unguresc. Următoarele monede au fost emise de domnitorii Radu I (1377-1383), Dan I (1383-1386) și Mircea cel Bătrân (1386-1418). Recent, în județul Dâmbovița a fost dezvelit un tezaur format din peste 500 de monede emise în timpul domnitorului Mircea cel Bătrân. Cel mai important tezaur este cel descoperit în anul 1977 la Balta Sărată (Teleorman) compus din 3169 monede din argint. Dintre acestea 1425 au fost emise de domnitorii Vlaicu Vladislav, Radu I, Dan I și Mircea cel Bătrân, iar alte 1744 au fost emise de Țarii Bulgari Ivan Alexandru și Mihail (1331-1335), Ioan Sracimir (1360-1396) și Ivan Șișman (1371-1393).

Cultura ceramică din Muntenia a fost încadrată tipologic în cultura Dridu, cu următoarele localități de referință: Brăila (Brăila, Gemenele), Buzău (Breaza, Dealul Viei, Moisioca, Pietroasa Mică, Pietroasele, Sălcioara, Sudiți), Giurgiu (Bila, Găujani, Ghizdaru, Greaca, Hulubești, Malu Spart, Oncești, Puțu Greci, Vărăști, Vedea), Ialomița (Dridu), Teleorman (Fântânele). Fără excepție, vasele de uz comun erau lucrate la roata rapidă, utilizând o pastă din argilă și nisip fin, uneori cu fragmente de mică. Arderea oxidantă era de multe ori incompletă. Caracteristic, cioburile au suprafețele internă și externă de culoare roșietică iar miezul a rămas cenușiu (neoxidat). În ce privește forma, cel mai frecvent sunt întâlnite: strachine, căni cilindrice de tip borcan, oale cu toartă cu dimensiuni între 10 și 25 de cm, vase cu gât înalt, vase cu gâtul scurt, ulcioare, ulcioare amforoidale, ulcioare cu toartă, ulcele cu buză întoarsă spre interior, căni. Pe lângă vasele de uz gospodăresc, tot din lut se făureau și alte forme speciale cum sunt: opaițe, capace pentru oale și ulcioare, strecurătoare și ciururi. Decorul se realiza prin linii incizate, drepte sau ondulate, prin impresiuni cu un

pieptene, cu unghia sau cu o scoică, sau prin adăugarea unor brâie sau benzi cu decor în relief. Tot pentru decor, mai ales pentru ulcioare, se adăugau modele realizate dintr-o pastă ceramică de culoare diferită (angobă), de obicei albă sau roșie. O tehnică asemănătoare se utiliza și pentru realizarea vaselor smălțuite înscrise în tradiția ceramicii bizantine. După arderea primară, vasele erau pensulate cu o pastă moale din argilă foarte fină, cu mult nisip fin măcinat. Erau apoi arse la foc foarte repede, cu foale, până când nisipul forma o pojghiță sticloasă. Ca dovadă a faptului că erau produse în ateliere de olărie specializate, obiectele destinate comerțului purtau pe fundul lor marca olarului (cruce, cerc, cercuri concentrice, romb, pieptene). Pe lângă ceramica țărănească din așezările rurale, la curțile domnești se întâlneau și vase ceramice de lux, destinate ospetelor boierești: farfurii smălțuite sau ornate cu argint și aur, cupe și pocale cu picior înalt, fructiere, căni și ulcioare dublate cu armătură metalică din bronz sau argint, tăvi cu capac, amfore sau castroane pentru servire. O parte dintre vasele de lux erau decorate cu mozaicuri multicolore, cu pietre prețioase sau semi-prețioase, sau chiar cu plăci și ornamente metalice filigranate. Pe lângă ceramică și faianță, mândria boierilor și negustorilor o făceau și diversele obiecte din sticlă, în majoritatea lor sticlute și flacoane mici, pentru parfumuri și esențe tari. Dintre cahlele și olanele de sobă sunt reprezentative pentru secolele XIII-XIV cele dezvelite în anul 1979, de arheologii Lia și Adrian Bătrâna, la Curtea Domnească de la Curtea de Argeș

Cea mai amalgamată și cosmopolită cultură materială trebuie să fi fost cea a armelor și mijloacelor de luptă. În această epocă, pe teritoriul dintre Carpați și Dunăre au fost prezenți și au luptat: valahii, bulgarii, cumanii, pecenegii, ungurii și saxonii, latinii și francii, bizantinii, sârbii și nu în ultimul rând mongolii și tătarii, pentru a culmina la final cu turcii otomani. Toate aceste hoarde belicoase au adus și lăsat pe câmpurile de luptă toate tipurile posibile de arme. Autohtonii s-au asociat și au luptat de partea unora sau a altora, după cum au fost urzelile politice ale timpurilor. În consecință nu se poate vorbi despre o armată regulată sau despre un armament standardizat. Materialul inventariat arheologic cuprinde pe primul plan obiectele metalice mici: vârfuri de săgeată din toate tipologiile, vârfuri de lance și cuțite mici cu lama mai scurtă decât 20 de cm. Tipic, acestea rămăneau pe câmpul de luptă neobservate sau înfipite adânc în pământ, în timp ce armele mari erau colectate și reutilizate sau topite. După modelul roman, armamentul bizantin consta din: lance, spadă scurtă, arc cu săgeți și mașini de război (catapulte, javeline). Armura se rezuma de cele mai multe ori la scuturi dreptunghiulare, coifuri și apărătoare metalice, pieptare din piele de taur și cămăși de zale. Prin contrast, bulgarii, cumanii, tătarii și turcii foloseau arcuri multilaminare (din corn și lemn), sulite și lănci scurte ușoare, buzdugane, topoare și săbii încovoiate. Spre deosebire de bizantini, orientalii aveau scuturi mici rotunde, coifuri ascuțite, cămăși de zale lungi, sau luptau complet fără armură. Cavalerii cruciați au introdus halebardele, lăncile lungi de 4-5 metri, spadele lungi pentru două mâini și armurile complete, cuirasate. Cavalerii cuirasați erau obligați să lupte în formație, în timp ce călăreții fără armură, mai ușori și mai rapizi, desfăceau formația și apoi atacau fiecare cavaler din spate sau din lateral. În timpul Imperiului Bulgaro Valah armata Asăneștilor era dotată și cu numeroase mașini de război: catapulte, berbeci de poartă, baliste, aruncătoare de sulite, turnuri de asalt și aruncătoare de flăcări capturate de la greci. În timpul unei campanii, arsenalul de război era transportat în convoaie de până la 5000 de care trase de 10 000 de boi. Spre

deosebire de trupele de mercenari, armatele țărănești erau echipate cu arme improvizate din uneltele de muncă: seceri, coase, topoare, prăștii, pari și ciomege.

O caracteristică distinctă a Țării Românești a format-o comerțul Dunărean, în amonte spre Buda și Viena, în aval spre Constantinopol și Crimeea. Pe tot cursul celor circa 1000 de km, începând din Banat și până la vărsare, cele două maluri ale Dunării au fost înțesate de mici localități, târguri, mai apoi orașe târg, unde avea loc cel mai înfloritor comerț din întreaga Europă Centrală. Mărfurile oltenilor și muntenilor constau din cereale, lemn, miere și ceară de albine, articole de pielărie, confecții din lână, animale vii. Mărfurile aduse din import erau: unelte și arme, pietre prețioase, podoabe, amfore și ceramică, mirodenii, postav franțuzesc, țesături din bumbac, saci de iută. Principalele târguri și porturi de la Dunăre au fost la: Turnu Severin, Ostrovu Mare, Gârla Mare, Salcia, Cetate, Maglavit, Basarabi, Calafat, Rast, Bistreț, Dunăreni, Zăvan, Cilei, Bechet, Orlea, Corabia, Islaz, Turnu Măgurele (Romula), Zimnicea, Giurgiu, Greaca, Căscioarele, Oltenița, Ulmeni, Bogata, Călărași (Păcuiul lui Soare), Floci, Gurguita, Brăila. Controlul circulației la Dunărea de Jos îl făceau inițial garnizoanele bizantine, apoi vasele militare venețiene sau genoveze. Începând cu secolul al XIII-lea și-au făcut simțită prezența la gurile Dunării și formațiuni ale Hoardei de Aur care controlau porturile și târgurile. Probabil au funcționat în bună înțelegere cu bizantinii. Cel puțin așa sugerează tezaurul de la Tulcea format din 23 000 de aspri tătărești amestecați cu hyperperi bizantini. Numeroase alte tezaure dobrogene conțin moneda tătărească amestecată cu cea bizantină, alături de lingouri din argint și bijuterii. Coloniile venețiene și genoveze, plăteau Hoardei de Aur o taxă fixă de 3 % din mărfuri și o taxă suplimentară pentru porturi (terraticum). Dunărea, izvor al tuturor mărfurilor, așa cum a fost denumită de unul dintre negustorii Veneției, a fost subiectul unei intense fermentații politice și militare. Informații despre volumul comerțului pe Dunăre din perioada imediat următoare căderii Constantinopolului provin din cele circa 100 de acte comerciale ce formează registrul notarului genovez Antonio di Podenzolo din Chilia. Sunt enumerate vasele și încărcătura cu care au ancorat în portul Chilia. Valahii nu aveau o flotă militară proprie, nici nave comerciale, toate ambarcațiunile fiind de dimensiuni mici. Totuși, la ceas de război, puteau transporta peste Dunăre armate formate din zeci de mii de oameni. În secolul al X-lea flota bizantină număra 100 de dromon, 200 chelandria și 300 transportoare, pentru a fi redusă apoi la circa 100 de corăbii de război. După anul 1204, supremația navală au preluat-o venețienii cu nave de tip galeră, dromon, gumbaria (nave de luptă), ippogogo (pentru transportul cabalinelor), buzo (galere mari de război). Mongolii deși aveau o flotă de peste 5000 de vase la Marea Chinei, în Marea Neagră s-au mulțumit să controleze doar vama porturilor. Transporturile comerciale le făceau genovezii și venețienii. Sunt totuși menționate în registrele comerciale și vase tătărești, implicate mai ales în comerțul cu sclavi (spre Persia și Bizanț).

Principalul însemn domnesc și boieresc era reprezentat prin pecete, sau sigiliu. Aflate în uz încă din antichitate, primele peceti erau scobite în lemn, în os sau erau modelate din lut ars. Mărfurile negustorilor erau legate atent cu sfoară din cânepă, iar nodul final era pecetluit cu ceară de albine peste care se aplica sigiliul. În epoca fierului, pecetea din lemn și os a fost înlocuită treptat cu piese mult mai rezistente confecționate din plumb, bronz, argint sau aur. Modelul propriu zis era săpat sau reliefat direct în metal, sau era săpat într-o piatră gemă fixată pe un suport. Treptat, în epoca medievală, aceste pecete au fost înlocuite prin inelele sigilare, denumite și pecetea mică. Atunci când comandantul militar avea și rang nobiliar, semnul de pe pecete corespundea cu cel afișat pe blazonul familiei. Majoritatea acestor inele sigilare aveau un rol ornamental, dar mai ales aveau un rol ritual. La depunerea jurământului, vasalul săruta pecetea stăpânului și protectorului său, se angaja să recunoască și să respecte cu sfințenie simbolul heraldic. Inelul trebuia sărutat ori de câte ori vasalul era primit în ospetie, sau era chemat la raport, ca formă de manifestare a supunerii în fața suveranului. De cele mai multe ori, stăpânul feudal trimitea doar semnul său iar vasalul știa ce are de făcut. Majoritatea inelelor sigilare descoperite în Țara Românească datează din epoca otomană, dar există și exemplare identificate în necropole din epoca fierului, respectiv din epoca feudală timpurie. Printre acestea se numără inelul cu gemă de la Curtea de Argeș, despre care se crede că ar fi aparținut boierului Udobă, membru al familiei Dăbăceștilor, atestat documentar în timpul domnitorului Mircea cel Bătrân. Alte inele cu gemă au fost descoperite în Argeș la Sulsănești și Retevoiești. Spre deosebire de cele vechi, inelele cu pecete din epoca otomană aveau și o inscripție sau cel puțin inițiale prin care atestă apartenența (spița boierească, clanul) și numele posesorului. Un astfel de inel sigilar este sigiliul jupînesei Chiajna de la Iezerul Cernica (București), sau cel al domnei Neaga, soția lui Mihnea Turcitul. Inelele cu pecete nu formau doar apanajul boierilor și nobililor. Înaltele fețe ale clerului, în primul rând episcopii și egumenii, acopereau prin sigiliul lor proprietăți ce se extindeau asupra mai multor sate, mai extinse decât cele boierești. Un exemplu reprezentativ din epoca cruciadelor, este inelul episcopal cu portretul unui sfânt (descoperit în Palestina). Mai aveau dreptul la pecete și negustorii engroșiști, sau chiar meseriașii din ateleierele domnești, plătitori de taxe.

Lapidarul principalelor muzee include numeroase inscripții, latinești sau slavonești. Cea mai veche mărturie o aduce lespedeza funerară a Comitelui Laurenciu de Longo Campo, de la Câmpulung, purtătoare a

următoarei inscripții: "Hic sepultus est comes Laurencius de Longo-Campo, pie memorie, ano Domini MCCC". Apoi, o lespede de referință este cea care acoperă mormântul princiar al dinastiei Basarabilor, la Curtea de Argeș. Fără inscripții, lespedea este decorată cu o cruce rectangulară și un decor vegetal ce simbolizează arborele vieții, cuprinzând Pământul (reprezentat ca o stea cu 12 colțuri). Prințul înmormântat purta o diademă din fir decorată cu mărgăritare și o tunică din mătase, închisă cu 30 de nasturi din aur decorați cu blazonul Basarabilor (scut despicat, fasciat). Un alt mormânt princiar, cel al Voievodului Mircea cel Bătrân de la Mănăstirea Cozia, a fost devastat și refăcut în repetate rânduri. Din vechiul text se mai putea recunoaște atunci doar anul 6826 (după vechiul calendar). În anul 1936 istoricul Nicolae Iorga a renovat mormântul și a alcătuit o pisanie: "Aici odihnește binecinstitorul de Hristos iubitorul Mircea (urmează titlurile) ctitor acestui sfânt locaș. A trecut la cele veșnice la 31 ianuarie 1418.". Alte mărturii epigrafice medievale s-au păstrat sub forma unor: pisanii, cruci comemorative, pietre de mormânt sau cruci funerare, obiecte de cult, fragmente de decor (uși, glafurile ferestrelor). Dintre acestea, doar pentru orașul București, în lapidar au fost inventariate 645 de inscripții, însă aproape toate din epoca otomane (1400-1848). În Țara Românească inscripțiile utilizează mai ales alfabetul chirilic românesc, în care sunt incluse și câteva caractere specifice foneticii românești (dz, șt, ă, î, iu, cs, ps, ft, în). Inscripțiile latinești sunt rare, sau aparțin unor meșteri străini. Pentru arta decorativă a cioplitorilor vorbesc în primul rând ancordamentele ferestrelor exterioare ale bisericii de la Mănăstirea Cozia. Una dintre ferestre are montat pe arcul superior trei vuturi, dintre care cel din centru este bicefal (blazonul imperial bizantin). Alte ferestre au motive ornamentale orientale (lanțuri împletite savant) sau occidentale (floarea de crin angevină). Pentru întregul ansamblu, zidul din piatră alternează cu cel din cărămidă aparentă, după modelul bizantin, pentru a atenua forța distructivă a cutremurelor (cărămizile funcționează ca un rulment pentru blocurile din piatră). Cel mai bun exemplu pentru arhitectura de inspirație bizantină este însă la Mănăstirea Curtea de Argeș: corpul treflat cu pronaos supralărgit prin abside, turlă răsucită, 12 stâlpi interiori, agheasmatar cu arcuri dantelate în marmură, arabescuri de ornamente exterioare cu motive caucaziene și islamice, plăci decorative și discuri în rozetă ca niște pecete domnești.

Bogăția cea mai râvnită a satelor de la câmpie o formau cerealele: grâul, meiul, orzul și ovăzul, măsurate și impozitate cu banița sau găleata (găletăritul). Pe lângă plugărit și semănat, o serie întregă de meșteșuguri gravitau în jurul producției de cereale. Astfel constructorii săpau gropi de depozitare, uneori tapetate cu piatră, tâmplarii ridicau mori și depozite de tip siloz, rotarii făceau căruțele pentru transport, văcarii și geambașii aduceau animalele de povară. O mențiune aparte o merită meșterii tâmplari și cioplitorii în lemn a căror măiestrie a permis dezvoltarea unor industrii noi. De exemplu, morile de apă sunt menționate în hrisoave de danie începând cu secolul al XIV-lea, de cele mai multe ori pendinte de o mănăstire (Bolintin, Snagov, Cricov, Govora, Cozia, Cotmeana). Alte mori (cu tracțiune animală) funcționau în târguri, și mai apoi în orașe, prima dintre acestea fiind menționată la 20 Mai 1388 în hotarul Piteștiului. Urmează apoi cele de la Târgoviște, Nănișești, Voila, Târgu Jiu, Tismana sau Dridu (Didrih). Cel mai vechi tip de moară era cel cu roată orizontală, cunoscut în timpurile moderne ca moară cu ciutură. Deoarece exploatează curentul de apă, moara cu ciutură nu necesită construcții auxiliare, decât pentru controlul debitului. Urmează apoi morile

cu cădere de apă, cum sunt cele pe piloni. La acestea căderea de apă se realiza pentru apă adusă din bazine de acumulare, prin niște viaducte ridicate pe piloni. Foarte probabil, primele mori de apă din Țara Hațegului (pe Râul de Mori) au fost ridicate tot de olteni, pentru a măcina la destinație grâul adus din câmpie. În felul acesta, nu mai exista riscul ca făina să fie degradată sub o ploaie torențială sau vânturată de o rafală de vânt. Alte instalații hidraulice mai mici, tot din lemn, erau dârstele (piua rudimentară în care postavul sau dimia se bate cu ciocane din lemn) și respectiv vârtoapele (ciubere din lemn, găurite, rotite în vâltori, în care se spală lâna și rufele). Lemnarii, podarii, rotarii, butarii și dogarii completau și ei tagma industriei de prelucrare a lemnului. Cele mai majestoase structuri din lemn erau însă bisericile, ridicate din bârne, sau din uluci, cu stâlpi de susținere sau pe talpă din zid de piatră. Bisericile de întemeiere au fost întotdeauna din lemn, simbol al modestiei și al plecaciunii în fața puterii lui Dumnezeu. La începutul secolului al XVIII-lea, bisericile din lemn formau încă între 50 % (Prahova) și 87 % (Teleorman) dintre bisericile Țării Românești. Nici o biserică din lemn din secolele X-XIV nu s-a păstrat intactă. Au rămas doar elemente de fundație, sau elemente arhaice păstrate în arhitectura bisericilor de secol XVIII.

Țesăturile de artă se lucrau aproape exclusiv în ateliere mănăstirești. În majoritatea lor erau de factură bizantină, mai rar erau inspirate după cele venețiene sau rusești. După tehnica de lucru se pot individualiza mai multe categorii: catifea tunsă și broșată, mătase broșată cu fir de aur sau argint, mătase țesută cu fir de aur sau argint, țesături din bumbac, țesături din lână. Principalul produs comercial era postavul (aba, dimie), adus uneori din import (vilari de Ypres, Louvain, Colonia sau din Cehia.). Pentru un balot de postav, în secolul al XV-lea taxa vamală era între 6 și 12 ducăți. La anul 1281 notarul genovez Gabriel de Predono a înregistrat transporturi masive de postav vândute în portul Vicina (Isaccea). Pentru cergi se percepea o vamă de doi bani la bucată iar pentru zeghe un ban bucată. Mătasea era importată de la Constantinopol sub numele de bogaz, iar mai apoi intra în țară mijlocită de negustorii Hoardei de Aur. Pânzeturile de orice fel, pentru cămăși sau așternuturi erau scutite de vamă. Pentru boierii români principalele articole de îmbrăcăminte erau caftanul și mantia, preluate după moda bizantină, dar erau în uz și șalvarii sau turbanul preluate după moda bulgărească și tătărească. Principalele zone etnografice cu elemente caracteristice ale costumului popular au fost Vlașca, Ilfovul și Teleormanul. În primul rând trebuiesc amintite tunicile groase din dime (ipingeaua sau mantia voinicului), cu găitane negre, groase, din mătase. Costumul femeiesc era format în primul rând din ie sau cămașă încrêțită la gât, fustă, fotă sau catrință și maramă, albe cu decor portocaliu sau roșu și fir de aur sau argint. Costumul bărbătesc era format din cămășoai albă, lungă până la genunchi, pantaloni largi (ițari, cioareci), brâu lat din lână (cingătoare, chimir), vestă, cojocel sau veston bogat decorat și căciulă de blană. Sub munte (Muscel, Gorj) portul popular era mai frecvent de culoare neagră cu ornamente albe și roșii, în timp ce la Dunăre culoarea de fond era mai ales albul cu motive roșii cărămizii sau negre. În ce privește ornamentele se disting motivele geometrice simetrice (puncte, stele, soarele, frunze de trifoi, cristale, romburi, figuri geometrice, linii paralele, linii în zig-zag) și cele asimetrice (calea rățăcită, meandre, spirale, unde, coarne, arborele vieții, omul, calul, pasărea, șarpele, dinții de lup, balaurul, peștele și sirena). Scoarțele (țolurile) oltenesti se particularizează prin bogăția de culori naturale cu motive florale. Firele se vopseau cu coji de ceapă, flori de mac, coji de nucă verde, fructe de pădure sau catran. Un frumos muzeu de țesături

oltenești a fost alcătuit la Calafat prin truda doamnei Marinela Carauleanu.

După moda Împăraților Bizantini, domnitorii Țării Românești, ctitori de biserici și mănăstiri, au poruncit meșterilor zugravi să immortalizeze chipul lor și al familiilor lor, spre veșnica lor pomenire, mărturie de credință atunci când urmau să fie chemați în fața lui Isus Christos la Judecata de Apoi. Cel mai vechi tablou votiv este cel al domnitorului Nicolae Alexandru, din anul 1369, de la Curtea de Argeș, din biserica Sfântul Nicolae Domnesc. În aceeași biserică se păstrează și portretul domnitorului Radu Basarab (1377-1383) împreună cu soția sa Doamna Ana, susținând macheta bisericii ca doi adevărați ctitori. Portretul votiv al Domnitorului Mircea cel Bătrân de la Mănăstirea Cozia a fost datat împreună cu întreaga pictură interioară între anii 1390-1391. Domnitorul este reprezentat îmbrăcat în costum de boier Cuman, cu mantie și coroană domnească, însoțit de fiul său Mihail, iar pe brațele lor tronează macheta ctitoriei. Un tablou similar, dar mai puțin bine conservat este cel de la Mănăstirea Cotmeana, restaurată de Mircea cel Bătrân în anul 1388, an în care a fost emis și hrisovul de întărire a ocinilor și privilegiilor. Dintr-un hrisov al fiului său Mihail, reiese că Mănăstirea Cotmeana era închinată celei de la Cozia. Cel mai cunoscut tablou al lui Mircea cel Bătrân se află însă la Curtea de Argeș, unde era și Curtea Domnească. De data aceasta, domnitorul apare singur, în una dintre frescele dedicate domnitorilor, realizate însă la o dată ulterioară. Tot de dată mai recentă este și tabloul votiv de la Schitul Brădet, unde domnitorul este reprezentat alături de Doamna Mara. Un alt frumos exemplu de pictura murală din epoca medievală timpurie se regăsește pe pereții bolniței de la Mănăstirea Cozia. Ctitorită de domnitorul Radu Paisie la anul 1542, în această citadelă a spiritualității creștine pictura interioară s-a conservat aproape în întregime. Truda meșterilor medievali s-a mai păstrat și în icoanele sau tablouri de cult. Pentru întreaga perioadă clasică motivele dominante sunt inspirate din cărțile sfinte: Maica Domnului și Ocrotirea Creștinilor, Martiriul Mântuitorului Isus Christos, Biruința Sfintei Cruci prin Sfinții Împărați Constantin și Elena, Judecata de Apoi, Corabia Creștinătății. Aproape la fel de răspândite sunt și icoanele Sfinților Ierarhi: Nicolae, Vasile, Grigorie, Ioan. Apoi Sfântul Prooc Ioan Botezătorul și Sfinții Martiri sau Mucenici: Gheorghe, Mihail, Dumitru, Marcu. Nici prin tematică, nici prin forme sau culori, pictura noastră medievală nu este prin nimic inferioară lucrărilor de referință ale maeștrilor italieni.

Cea mai veche pisanie din Țara Românească este cea de la Câmpulung, din biserica ctitorită de Negru Vodă: "s-a început și s-a zidit și s-a săvârșit de bătrânul și prea iubitorul creștin Radu Negru Voevod carele a fost din începutul descălecător Țării Românești și din început a fost această sfântă dumnezeiască biserică, când a fost cursul anilor de la Adam 6725 (1215)". Textul a fost refăcut în timpul domniei lui Matei Basarab, literele originale fiind aproape șterse. Tot din timpul domnitorului Negru Vodă este și mănăstirea Cotmeana, vechime atestată prin pisania de pe clopotul bisericii: "În zilele binecredinciosului domn Io Dan Voievod, a făcut acest clopot jupânul Dragomir, fiul egumenului Dragomir, în anul 6893.". Urmează ca vechime pisania de ctitorie a bisericii de la Mănăstirea Cozia: "Întru slava sfintei și de viață făcătoarei Troițe s-au înălțat din temelie această sfântă biserică, de creștinul Domn al Țării Românești Io Mircea Voievod, la leat 6809 (1301 ?)". Nici în acest caz, pisania nu s-a păstrat în original ci a fost refăcută în timpul domnitorului "Constantin Basarab, leat 7215 (1707) prin grija episcopului de Râmnic chir Antim și a mitropolitului chir Teodosie ostenitorul". Mănăstirea Dealul, este amintită în scris pentru prima dată în anul 1431, când fiul lui Mircea cel Bătrân, Alexandru, o dăruiește cu moșia Alexeni. Pisania de ctitorie aparține însă domnitorului Radu cel Mare, fiul lui Vlad Călugărul: "Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșitul Sfântului Duh blagocestivul și iubitorul de Hristos, înfrumusețat cu toate învătăturile drept credincioase și încununat cu toate cununile, Io Radu Mare-Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn a toată Țara Românească, fiul marelui Vlad Voevod [Călugărul], în anul 7008 (1500), a început să zidească și să înnoiască și din temelie a ridicat cu toate bunătățile și cu mare frumusețe a înfrumusețat acest mare hramfiind egumen Zaharia. Amin". Fără excepție, după modelul Mitropoliei Bulgarilor și Valahilor, toate pisaniile de ctitorie din Țara Românească utilizează literele slavonești.

Dobrogea

Între secolele X-XIV, Dobrogea a fost sub dominație bizantină (X-XII), bulgară (XII-XIII) și apoi tătărească (XIII-XIV). Urme materiale ale unor așezări omenești din această perioadă au fost identificate în localitățile: Constanța (23 August, Adamclisi, Agigea, Canlia, Capidava, Casian, Castelu, Dobromir, Dumbrăveni, Dunăreni, Galița, Hârșova, Irvinezu Mic, Medgidia, Mircea Vodă, Murfatlar, Negru Vodă, Negureni, Ostrov, Plopeni, Rasova, Satu Nou, Seimeni, Seimenii Mici, Stupina, Traian, Valu lui Traian), Tulcea (Agighiol, Babadag, Balabanca, Caraorman, Cataloi, Dunavățul de Sus, Enisala, Garvăn, Hamcearca, Isaccea, Jurilovca, Luminița, Mahmudia, Mihai Bravu, Murighiol, Niculițel, Nufăru, Ostrov, Peceneaga, Poșta, Sabangia, Sarichioi, Sălcioara, Telița, Turcoaia, Turda, Victoria, Vișina). O caracteristică a necropolelor din epoca medio-bizantină o reprezintă mormintele exclusiv de inhumație, cu scheletele așezate în decubit dorsal. În aproximativ un sfert dintre morminte au fost identificate și obiecte de podoabă (cercei de tip verigă, cercei globulari, ace de păr, mărgelile din sticlă, chihlimbar și os, discuri spiralate din bronz, pandantive, inele, brățări, nasturi și bumbi), sau monede (obolul lui Charon) și medalioane. Au fost identificate și cruciulițe din aur, bronz sau chihlimbar. Dintre acestea, piesa cea mai valoroasă este engolpionul din aur de la Dinogeția (Gărvan), datat pentru secolul al XI-lea. Crucea cu o lungime de 10,2 cm

și o lățime de 6,30 cm este fixată pe un lanț format din 174 de zale, având o greutate totală de 77,27 grame. Crucifixul a fost descoperit într-o groapă, împreună cu o mare cantitate de oase, cenușă, cioburi de vase de tip slav, cioburi cu smalt, fragmente de brățări din sticlă și o monedă din secolul al XI-lea. Probabil a fost o groapă comună în care învinșii au fost îngropați împreună cu episcopul lor. În mod normal însă, fiecare mormânt conținea un singur obiect de podoabă, mar rar două sau trei (în epocă, mulți dintre indivizi se identificau printr-un anumit obiect de podoabă). Mai rar inhumarea s-a făcut în cripte săpate în piatră. În așezări, majoritatea locuințelor erau de tip bordei, cu unul sau două nivele, o parte dintre ele fiind identificate și datate cu ajutorul unor monede, descoperite pe vatra de foc (obolul pentru fumărit).

Dintre fortificațiile bizantine, urme de secol X-XII au fost inventariate arheologic la: Constanța (Canlia, Capidava, Dobromir-Hisarлъc, Dunăreni-Sacidava, Hârșova-Carsium, Ostrov-Păcuiul lui Soare, Rasova, Satu Nou, Seimenii Mici, Stupina), Tulcea (Enisala-Heraclea, Gârvan-Dinogetia, Jurilovca - Capul Doloșman, Nufăru-Prislav, Turcoaia-Troesmis). Din tiparul bizantin se desprinde cetatea Prislav (Pereiaslaveț) port înfloritor al Primului Imperiu Bulgaro-Valah, ridicată la rang de capitală de Cneazul Sviatoslav Igorevici, pentru că aici curgeau: "aur, mătase, vin și fructe din Grecia, argint și cai din Ungaria, blănuri, ceară, miere și sclavi din Rusia". Recucerită de bizantini și apoi de bulgari, cetatea a rămas un bastion al căilor comerciale până la intrarea sub dominație otomană. Identificată de istorici cu cetatea de la Nufăru (lângă Tulcea), este mai probabil că fosta capitală Perislav a fost însă la Galați, punctul de vamă dintre Moldova, Muntenia și Dobrogea. O mențiune specială trebuie făcută pentru Cetatea Enisala, fostă Heracleia, ridicată de bizantini dar fortificată și exploatată de genevezi. Luând în considerare faptul că accesul din Marea Neagră se putea face direct prin Lacul Razim (Razelm) și legătura cu Dunărea se făcea pe la Murighiol, este probabil că aici a fost cel mai important centru comercial de la Dunărea de Jos, fostul sediu al diocezei bizantine de Tracia. Bogăția de monede bizantine, geneveze, tătărești, moldovenești, muntene sau turcești, atestă o intensă activitate comercială cu o largă arie de extindere. O legendă spune că episcopia și metropola de la Heraclea Perinthus au fost fondate de Sfântul Andrei, cel care a fost și primul episcop între anii 38-54 en. Un alt bastion de referință pentru epoca feudală timpurie este cetatea de la Ostrov de pe insula Păcuiul lui Soare. Ridicăta de Împăratul Ioan Tzimiskes, cetatea a înflorit în secolul al XIII-lea când se pare că a găzduit și sediul Mitropoliei de la Vicina, înființată de Patriarhia Ecumenică de la Nicaea înainte de recucerirea Constantinopolului, în jurul anului 1259. Mitropolia de la Vicina a funcționat timp de un secol, până în anul 1359, când Voievodul Nicolae Alexandru l-a invitat pe Mitropolitul Iachint să organizeze Mitropolia de la Curtea de Argeș. Un bogat material arheologic a fost inventariat și la cetatea de la Gârvan (Dinogetia) unde au fost dezvelite amfore întregi, alungite sau sferoidale și foarte multă ceramică smălțuită, mărturie pentru un comerț înfloritor.

În timpul Împăratului Ioan Tzimiskes întreaga Dobrogea a fost inclusă în thema bizantină denumită Paradunavon, apoi Istros. Practic în fiecare așezare și cetate a existat cel puțin o biserică, iar în cele mari au funcționat simultan până la 4-6 biserici. În "Notiția episcopatum" din secolul al XI-lea este menționată cetatea Durostorum (Silistra) ca Mitropolie, cu 5 Episcopii sufragane situate în 5 cetăți. Urme materiale pentru prezența unei episcopii s-au identificat la Dinogetia (engolpion), Noviodunum (ruine), Troesmis (ruine), Ibida (ruine) și Axiapolis (inscripții). O dată cu Marea Schismă, bisericile s-au aflat în centrul politic al tuturor confruntărilor militare, centru de lumină, dar și țintă prioritară pentru toate incursiunile militare. La fel ca în Occident, în jurul bisericilor s-au ridicat fortificații, sau pur și simplu bisericile noi au fost construite în piața centrală a vechilor fortificații. Nevoia de piatră a dus la extinderea carierei de la Basarabi - Murfatlar unde slavii creștini au săpat în stâncă simboluri și inscripții (Iisus Hristos învinge) sau au excavat câteva mici capele, lăsând în urma lor un adevărat ansamblu paleocreștin. Dumnezeu a fost acolo și pentru ei, dar și-a manifestat prezența prin manifestări simpliste, rudimentare, așa cum au izvorât ele din mințile lor neinstruite. Un alt complex paleocreștin din epocă este cel de la Dumbrăveni, în punctul denumit Canaraua Fetei, unde au fost identificate două bisericuțe săpate în stâncă de calcar. La polul opus, se află biserica treflată de la Niculițel, cu hramul Sfântului Atanasie, ridicată probabil de unul dintre arhonții vremii, în jurul anului 1281. O biserică de mănăstire a funcționat și la Dervent, până în anul 1036 când a fost distrusă de pecenegi. În epoca modernă, la mănăstirea Casian s-a reconstruit o mică biserică, respectând elementele arhitecturii bizantine din secolul al XI-lea. Din epoca de dominație a bulgarilor, este amintită istoriografic Mitropolia de la Vicina, înființată în anul 1259 de Patriarhia Ecumenică aflată încă în exil la Nicaea. Locația este necunoscută, dar se crede că a fost amplasată pe insula Păcuiul lui Soare, în prezent inundată de ape. Alte centre importante pentru Biserica de rit ortodox au fost la Vidin, Drista (Silistra) și Axiapolis. După ce inițial a favorizat erezia bogomilă, la 11 februarie 1211, un sinod al Bisericii Vlaho-Bulgare denumit Sinodikonul Țarului Boril a proclamat oficial desființarea bogomilismului. Bogomilii nu ridicau lăcașe de cult, așa că prezența lor poate fi probată material doar prin rarele monumente funerare ale unor boieri înstăriți. Ritul de înmormântare al bogomililor se individualizează prin poziția brațelor, flectate și încrucișate cu palmele aduse spre umeri. În Dobrogea, astfel de necropole au fost identificate la Păcuiul lui Soare, Gărvan, Enisala, Nufăru și Isaccea. O dată cu introducerea alfabetului chirilic, bulgarii au răspândit evangheliile slavonească. Cele mai vechi manuscrise din epocă sunt Savina Kniga (secolul XI), cuprinzând evangheliile scrise pe pergament și Codex Supralisensis (secol XII-XIII), cuprinzând textul unui minaiion (calendarul slujbelor religioase) și al unui număr de omilii (predici). Ambele se găsesc la Biblioteca Lenin din Moscova, dar se crede că provin de pe teritoriul României.

Dintre familiile nobiliare dobrogene, printre căpeteniile locale din secolul al XI-lea la Dârstor a fost amintit un oarecare Tatos, numit și Chalis, iar la Vicina sunt pomeniți Sestlav și Satza. Primul conducător cu rang de duce (dux) al themei ParaDunavon a fost Constantin Diogenes, un proeminent general bizantin care s-a distins sub Împăratul Basil al II-lea în campania de recucerire a Bulgariei. Suspectat de trădare, în anul 1030 a fost rechemat și forțat să se călugărească la Mănăstirea Stoudios. Fiul său Romanos Diogenes a fost și el un general remarcabil, încoronat în anul 1070 ca Împărat al Bizanțului. În anul 1042, în fruntea themei a fost numit generalul Katakalon Kekaumenos, membru al unei familii nobile din Koloneia, autor al victoriei bizantine de la Varna împotriva Ducelui Vladimir de Kiev. A urmat apoi în anul 1050 generalul Michael Dokeianos, cu origini armene, căsătorit cu o fată din familia Komnenilor. Un alt arhonte al themei bizantine între anii 1059-1065 a fost Basil Apokapes, un nobil cu origini Armeno-Georgiene. Alături de Basil Apokapes a fost și generalul Nikephoros Botaneiates când în anul 1064 Turcii Oghuz au invadat thema și i-au luat prizonieri. Învingători în luptă, turcii au fost decimați de o epidemie, iar Nikephoros a ajuns împărat în anul 1078. Între anii 1072-1074 în fruntea themei a fost numit ducele Nestor, un nobil originar din Iliria. Un an mai târziu, armata themei Paristrion a amenințat Constantinopolul, dar ducele Nestor s-a retras în urma intervenției lui Nikephoros. La începutul secolului al XII-lea duce de Paristrion a fost Leo Nikerites. Din timpul său s-a păstrat sigiliul lui George Dekanos, un ofițer de rang înalt ridicat la rangul de kouropalates și protonovelissimos. După anul 1204, întregul comerț maritim din Marea Neagră a intrat sub dominație venețiană, în timp ce porturile și drumurile comerciale erau controlate de Hoarda de Aur. Printre negustorii din această perioadă sunt amintiți: Marco Polo din Veneția, Mihail din Genova, Manuil din Veneția, Iacob Raverius din Accra, Nicolae din Pisa. După restaurarea grecilor la Constantinopol, Împăratul Mihail Paleologul a acordat privilegii genovezilor pentru a contracara interesele venețienilor. Printre genovezii de la Gurile Dunării s-au numărat: negustorul Ioann de Plano Carpini (1247), portulanul Petro Visconti (1315), portulanul Marino Sanudo (1231), navigatorul Angelino Dulcert (1339). În timpul dominației Hoardei de Aur, despotatul Dobrogei a fost condus de membri ai familiei Terter cu titlul de despot: Strațimir (1324-30), Kerața (1330-37), Balică (1337-47), Dobrotici (1347-86), Ivanco (1386-88). Urmele materiale lăsate de acești demnitari sau negustori constau din sigilii, morminte și cavouri, scrisori și registre comerciale sau din ruinele unor palate și puncte comerciale amplasate în marile porturi. Dintre sigilii au fost identificate cele aparținând lui: primikerios Ioan Davatinos (Altân Tepe), Împărăteasa Eufrosina Kamaterina Doukaina (Constanța), vestarches Georgios Kedrenos (Noviodunum), anthypatos Demetrios Katakalon (Cataloi). Alte trei sigilii neinscripționate au fost descoperite la Noviodunum.

În secolul al X-lea, imediat după reinstaurarea administrației bizantine, monedele aflate în circulație aveau valoare mare fiind destinate aproape exclusiv unor tranzacții de interes militar. Dintre cele 13 tezaure descoperite, 12 erau formate din monede din aur și argint (Brestnița, Isaccea, Onogur, Valu lui Traian, Greci, Tvărdița, Valea Nucarilor). Majoritatea depozitelor din secolul următor, al XI-lea, sunt formate din monede cu valoare mică, din bronz, mărturie a unei intense economii de schimb (Durankulak, Isaccea, Krapeț, Odărți, Skala, Dinogetia, Sredișce, Păcuiul lui Soare, Limanu, Nufăru, Plopeni, Silistra). Spre sfârșitul secolului al XI-lea au apărut și monede locale, turnate într-un atelier de la Isaccea. O dată cu formarea celor două imperii Bulgaro Valah și cel Latin al Constantinopolului, și-au făcut apariția monedele bizantine tăiate, mărturie a lipsei de autoritate monetară (Isaccea, Mănăstirea Cocoș, Târgușor). După anul 1204 a dispărut uniformitatea bizantină și au apărut din ce în ce mai multe monede străine (Imperiul Latin, Imperiul de la Nicaea, Imperiul de la Thesalonic, Regatul Epirului, Țaratul Bulgar). Tezaurele atestă o permanentă fermentație comercială a acestor formațiuni (Isaccea, Niculițel, Tulcea, Tuzla, Silistra). Pătrunderea intereselor genoveze în spațiul Mării Negre este atestată și prin apariția lingourilor din argint (somii) împreună cu rarele monede locale emise în coloniile genoveze. După instalarea autorității tătarăști, în cea de a doua jumătate a secolului al XIII-lea spațiul dobrogean a fost inundat de monedele Hoardei de Aur, din argint sau din bronz, multe dintre ele purtând marca Hanului Noghai (Cernavodă, Dunărea, Iazurile, Isaccea, Mihail Kogălniceanu - Uzun Bair, Momcil, Nufăru, Păcuiul lui Soare, Pcelino, Silistra, Tulcea). La sfârșitul secolului al XIII-lea a început emiterea unor monede locale în Nordul Dobrogei iar spre sfârșitul secolului al XIV s-a bătut monedă și în Sudul Dobrogei, dar circulația fie că a fost minoră, fie că monedele au fost retrase și returnate. În ultimele trei decenii ale secolului al XIV-lea au apărut primele monede bătute în Moldova și Țara Românească, în special cele bătute de domnitorul Mircea cel Bătrân (Adamclisi, Caliacra, Cernavodă, Corbu, Enisala, Kranevo, Mănăstirea Cocoș, Mănăstirea Saon, Medgidia, Niculițel, Ostrov-Constanța, Păcuiul lui Soare, Rachelu, Văcăreni, Silistra). Ca o privire de ansamblu, trebuie remarcat că majoritatea tezaurelor au fost descoperite în apropiere de Tulcea, între Isaccea și Nufăru, la confluența celor trei brațe ale Dunării, dar și la confluența celor trei mari vaduri comerciale (Moldova, Muntenia și Dobrogea). Dintre tezaure, cel mai important ca volum este cel descoperit în anul 1963 pe dealul Uzun Bair, lângă Agighiol, format din: 23 439 dirhemi tătarăști (aspri), emisiuni ale hanilor Tuda Mangu, Tula Bugha, Toqta și Noghai, 195 de hyperperi bizantini (emisiuni 1254-1327), 92 de lingouri din argint, 11 turte din argint, trei vase din aramă, trei vase ceramice și circa 25 de kilograme de bijuterii din aur și argint. Analiza pieselor a condus spre concluzia că tezaurul a fost format (ascuns) în jurul anului 1350. La timpul respectiv valoarea acestui tezaur echivala cu circa 75 de case la Constantinopol, 1000 de cai de rasă sau 13 corăbii bizantine complet echipate. Colecția numismatică a Muzeului din Tulcea conține peste 45 000 de monede antice și medievale.

La fel ca în Transilvania, Moldova și Țara Românească, în Dobrogea se descriu mai multe tipuri ceramice, produse prin tehnologii diferite, cu destinație diferită, pentru uzul unor clase sociale sau pături sociale diferite. La polul inferior se află ceramica din pastă grosieră, nisipoasă, cu ardere incompletă și decorațiuni făcute prin incizare, cu aceeași tipologie neolitică sau din epoca fierului. Vasele de acest fel pot fi oale cu și fără toarte, ulcele, căldări, strachine, tipsii sau ulcioare, destinate pentru uzul gospodăresc al clasei țărănești. În ce privește ceramica tătărească de calitate inferioară, aceasta se caracterizează prin vase robuste, groase, lucrate grosolan, ornamentate prin incizii alambicate cu un pieptene scurt (7-8 linii paralele). Mai fine sunt vasele realizate din pastă fină cenușie cu suprafața lustruită și ardere penetrantă, destinate pentru substanțe lichide. Urmează apoi ceramica din lut caolinoid decorată cu șlem roșu, specifică spațiului grecesc. La polul superior se situează ceramica smălțuită, ceramica din pastă fină roșie cărămizie smălțuită, ceramica cu angobă aurie (tapetată cu un strat foarte fin) și amforele cu două torți. Utilizată în special de negustori, ceramica superioară are proprietăți fizico mecanice mult mai bune, astfel că numeroase vase s-au păstrat intacte. Ca atelier de studiu pentru ceramica din epoca medievală timpurie se pot utiliza resturile ceramice excavate în cadrul șantierelor de la Capidava, Enisala, Dinogetia sau Nufăru. Dacă în zona Dunăreană se întâlnesc frecvent elementele distincte ale culturii Dridu, în zona litorală predomină net vasele de factură bizantină sau chiar orientală împreună cu cărămida arsă și smălțuită de tip terra sigillata (Callatis, Neptun, Tomis, Histria, Enisala). Pentru ceramica bizantină principalele ateliere de producție au fost cele de la Constantinopol, Salonic, Thasos, Olynthus Serres, Corinth, Paphos, Enkomi, Lapithos, Ephes, Milet sau Sardes. Spre deosebire de ceramica contemporană din Moldova și Muntenia vasele dobrogene includ o serie de modele sau decorațiuni preluate din arta islamică, persană sau armeană. În aceste tipuri se disting cele cu toartă supraînălțată, dar și cele cu decoruri spirale sau elemente geometrice intens elaborate, cu arabescuri și filigran. Atrag atenția în special vasele cu capac sau armătură metalică, din argint sau bronz, uneori bătute cu pietre prețioase sau semiprețioase, sau decorate cu scoici și fragmente de sidif ori cu sticlă emailată. Specifică Egiptului antic, ceramica emailată se obține prin pudrarea suprafeței cu pudră de sticlă, urmată apoi de ardere rapidă la temperaturi cuprinse între 750 și 850 de grade Celsius. Tehnica emailării (cloisonne) se utiliza și pentru obiecte metalice la care anumite spații special destinate se umpeau cu pudră de sticlă în diverse culori și apoi se tratau termic pentru a obține un smalt decorativ. O dată cu dominația tătărească, deschiderea căilor comerciale spre Drumul Mătăsii a adus pe mesele bogaților și primele obiecte chinezești din porțelan alb, picat sau smălțuit. Tot din ceramică, smălțuită sau nu, se produceau mărgelile, nasturi, podoabe, statuete, obiecte de cult, opaite, linguri și polonice, dale de pavaj, cărămizi, olane și țigle, cahle de sobă, faianță sau mozaic.

Ocupația de bază a dobrogenilor din toate timpurile a fost pescuitul. Peștele a fost un aliment nelipsit de pe masa dobrogenilor iar peștele uscat și saramura formau o bună parte din oferta comercială. O dată cu răspândirea creștinismului, fiind aliment de post, peștele a crescut ca importanță în dieta tuturor popoarelor din spațiul bizantin iar comerțul a înflorit. Analiza resturilor osteologice din siturile medievale de la Dunăre a identificat aceleași specii de pește ca în prezent: crap, șalău, lin, plătică, biban, avat și sturioni. La țărmul mării principalele specii au fost: sturioni, chefal, hamsie, scrumbie de mare, sardele, guvid, calcan, barbun, lufar. În total, în zona Lacului Razelm, profesorul Ioan Borcea a descris peste 150 de specii de pește, de apă dulce sau sărată. Uneltele de pescuit abundă în toate așezările explorate. Cârliche de undiță și greutăți pentru plasele de pescuit au fost descoperite la Gârvan - Dinogetia, Isaccea - Noviodunum, Tulcea - Aegyssus, Nufăru, Babadag sau Enisala. La Gârvan - Dinogetia s-au descoperit harpoane din fier, împreună cu greutăți de plasă din piatră, cărămidă sau plumb și un fragment de plasă relativ bine conservat. La acestea se mai adaugă iglițele din os și corn folosite la împletirea plaselor. În ce privește ambarcațiunile utilizate de pescari, toate sursele istoriografice vorbesc despre bărci monoxile, scobite dintr-un trunchi unic. Pe vechile hărți genoveze (portulane) sunt menționate porturi medievale la Tomi, Sancti Georgi (Sfântul Gheorghe), Solina (Sulina), Licostomo sau Chilia. Spre interior principala piață de pește se afla la Galați, de unde plecau spre Moldova, Muntenia și Transilvania căruțele încărcate cu pește uscat, afumat, sărat, sau amfore pline cu pește în ulei de floarea soarelui. În documente, acest traseu denumit "via walachiensis" este amintit pentru prima dată la anul 1382, în urma privilegiului comercial acordat de Regele Ungariei, Ludovic de Anjou. Actele polone spun că după obiceiul caravelor orientale, introdus de tătari, pentru siguranța drumului negustorii genovezi se grupau în caravane de câte 40-60 de care, trase de câte 2-6 cai, la care se adăugau paznicii călări și caii de rezervă. Un alt privilegiu comercial, acordat în anul 1460 de domnitorul Ștefan cel Mare, amintește printre mărfurile preferențiale scrumbia de Dunăre, alături de pânza subțire, postav și obiecte din plumb. În registrele genoveze de la Cetatea Albă, alături de cereale, ceară, vin, miere și lemn figurează peștele sărat (sturioni, somn, crap). O altă caracteristică a epocii feudale a reprezentat-o și dominația teritorială asupra luciului de apă. Comandanții militari sau nobilii feudali luau în proprietatea lor lacurile și iazurile, râurile și țărmurile de mare, apoi stabileau reguli, taxe și legi pentru cei care pescuiau pe proprietatea lor. Deși nu sunt consemnate în acte, în această epocă au apărut primele ferme de pește (cherhanale), cu acces restrictiv la recoltarea, sortarea, prepararea, depozitarea și transportul produselor din pește.

Dintre unelele agricultorilor în așezările de secol X-XIV au fost identificate: brăzdare de plug (Dinogetia), rame din fier pentru hârleț, seceri din fier sau din bronz (Gărvan - Dinogetia, Tulcea - Aegyssus, Enisala Palanca), săpăligi și sape (Nufăru, Isaccea - Noviodunum, Telița, Enisala). Pentru măcinarea cerealelor dobrogenii utilizau niște mori în miniatură acționate manual, mai propriu denumite râșnițe din piatră, cu pietre de moară al căror diametru nu depășește 50 de cm. Doar la Gărvan - Dinogetia s-au identificat peste 150 de astfel de pietre de moară, întregi sau fragmentare, probabil urmele unui fost atelier specializat. Nu trebuie uitat că la Galați se centralizau cerealele colectate din toată Țara Românească și Moldova. Existau și râșnițe asemănătoare construite integral din lemn, cum sunt de exemplu cele descoperite la Nufăru. Pentru vânturarea cerealelor și apoi alegerea bobului de neghină se utilizau niște tăvi mari din lemn. Depozitarea cerealelor se făcea în gropi adânci săpate în argilă, identificate arheologic la Gărvan, Nufăru sau Isaccea. Gropile mici individuale aveau adâncimea de circa 1 metru și adăposteau până la 1000 de kg, în timp ce gropile mari aveau 1,5-2,5 metri adâncime și adăposteau până la 4-5000 de kg. Tipic gropile erau căptușite cu pereți din nuiele împletite, pentru a ține la distanță dăunătorii și rozătoarele. Alte ori, cerealele se păstrau în vase ceramice mari, de tip borcan. Alături de cereale, în vase au mai fost descoperite resturi fosilizate de mazăre, linte, semințe de in sau cânepă. În ce privește creșterea animalelor, analiza osteologică a resturilor din așezări demonstrează că oieritul a fost ocupația de bază, urmat de creșterea vitelor și a caprelor. Caii și porcii au fost identificați în număr mult mai mic, iar păsările de casă sunt greu de estimat ca urmare a slabei conservări osteologice. Dintre obiectele specifice creșterii animalelor s-au păstrat câteva talângi și piese de harnașament (zăbale, psalii din os, cataramă pentru hamuri, pinteni, potcoave). Cumanii și tătarii nu potcoveau caii sau vitele, astfel că urmele de potcoavă trebuie să fi aparținut unor animale aduse de negustorii germani, venețieni sau genevezi. Tot pentru uz gospodăresc, meșterii făureau cazane, căldări și recipiente din tablă de aramă ciocănită și apoi sudată prin nituire.

Cel mai răspândit meșteșug din epoca medievală, la fel ca în alte părți, a fost dulgheritul. Ca o particularitate pentru Delta Dunării, pe lângă nuiele sau cherestea, locuitorii deltei utilizau ca material de construcție stuful și papura. Cu lungime de până la 3-4 metri, firele de stuf se utilizau mai ales pentru acoperișuri și garduri, șoproane și magazii, dar și pentru bordeie ridicate integral din stuf. Tehnica de lucru

poate fi decelată în arhitectura tradițională practică și în prezent. Casele țăranilor mai ridicați aveau o temelie din piatră, pereții din nuiele împletite și chirpici sau ceamur și acoperișul din stuf. Casele boierești aveau și un beci cu pereți din piatră, sau chiar pereți întregi de zid, iar în loc de stuf erau acoperite cu olane. Tipic locuințele aveau două sau trei încăperi și erau construite cu un perete lateral spre stradă, dublat de o prispă cu stâlpi din lemn. Pentru construcții se utiliza aproape exclusiv lemn de esență moale: slacie, plop și tei. Doar stâlpii de susținere, stâlpii și ciutura pentru fântâni sau catargele bărcilor se ridicau din lemn tare de salcâm. Cea mai veche casă bine conservată, construită în anul 1573, a fost identificată și restaurată la Oltina și se află acum la Muzeul Satului Dobrogean de la Mănăstirea Derwent, aparținând de Muzeul de Artă Populară din Constanța. În ce privește anexele gospodărești, cele mai multe erau hambare și depozite pentru cereale, grajduri și staule pentru animale. Cele câteva biserici de lemn din Dobrogea au fost ridicate utilizând paianta, adică o fundație din piatră, un schelet din bârne de lemn și pereți din lut amestecat cu paie. Un frumos exemplu este biserica de lemn din satul Satu Nou (comuna Oltina), ridicată în anul 1863. Biserica are formă dreptunghiulară iar altarul este semicircular. Tot din lemn erau confecționate pontoanele, debarcaderele, macaralele și toate instalațiile portuare. Pentru structurile de rezistență se utiliza lemn de stajiar din pădurile de la Babadag. Actele notariale din Chilia de la anul 1360 menționează pontoane (sporzorie) pentru acostare și pentru încărcarea mărfurilor, dar și un șantier naval (uschario) unde se construia un vas de tip panfil (cu 70-80 de rame și o capacitate de 80-120 de tone metrice). Aceleași documente mai menționează 43 de vase de tip lignum (de 50-120 de tone metrice) și 8 vase de tip ciguta (de 20-40 tone metrice). În marile porturi, dulgherii și călăfuitorii lucrau în echipe formate din membrii aceleiași familii. Meșteșugul era transmis din generație în generație a condus treptat la formarea breslei meșteșugărești. La Gârvan - Dinogetia, de exemplu, a fost identificat un spațiu cu numeroase unelte specifice, etichetat a fi atelier de tâmplărie. Breslele meșteșugărești bizantine nu erau independente, se aflau sub autoritatea garnizoanei militare.

Dintre îndeletnicirile casnice practicate de femei, cele mai răspândite erau torsul și țesutul. Bogăția turmelor de ovine aducea după sine foarte multă lână care trebuia spălată, toarsă și apoi valorificată. Doar la Isaccea - Noviodunum s-au descoperit peste 500 de fusaiole. Cu forme diferite, sferice, bitronconice, cilindrice sau circulare plate, cele mai căutate fusaiole erau cele din piatră, urmate de cele din lut, cărămidă, plumb sau os. Cu greutate fixă și mijloace de fixare pe fir, fusaiiolele se utilizau uneori ca lest pentru firul și năvodul de pescuit, ca unitate monetară pentru schimbul în natură sau ca greutate de referință pentru talerele din piețe. Pentru țesut se utilizau atât războaie orizontale, pentru pânză, ștergare și prosoape, cât și cele verticale, pentru covoare și carpete. Resturi de războaie, fuioare și resturi de fire sau capete rășchitoare și piepteni din corn s-au descoperit în majoritatea așezărilor. La Gârvan - Dinogetia, săpăturile din anul 1954 au scos la lumină o locuință de secol XI, cu un inventar atât de bogat încât specialiștii au concluzionat că a fost un atelier meșteșugăresc și un depozit de țesături (poate o curte domnească). Pe lângă resturi de lână, s-au identificat resturi de in, cânepă și mătase, semn că activitatea acoperea o gamă variată de produse. La vechile țesături, pentru a fi mai rezistente, firele erau apretate cu un amestec de seu și făină de grâu. Pânza albă era apoi cusută sau brodată cu fir colorat, roșu, maro sau negru cu modele predominant geometrice sau vegetale. Cu diverse

particularități ale minorităților etnice, costumele populare bărbătești erau compuse din: căciulă țuguiată din miel, fes sau turban, cămașă dreaptă decorată la guler și manșete, chimir din piele sau din mătase roșie, pantaloni largi sau șalvari, bundiță din lână de oaie. Mult mai bogat ornamentat, costumele populare femeiești erau formate din: maramă din borangic, tulpan din pânză subțire sau batic din mătase, cămașă albă bogat ornamentată mai ales în nuanțe de roșu și negru, un brâu lung din lână denumit bârneață, două fote dreptunghiulare denumite pestelcă și o bundiță din lână de oaie. Cămașa albă sau iia, erau decorate cu benzi de cusături de culoare roșie în jurul gâtului, la umeri și la manșete. Mai bogat ornamentate erau cămășile cu platcă, un fel de plastron format din broderie cusută manual, adăugat în zona pieptului. Cămășile tătărești au ca semn distinctiv zgârdanul de la gât și ornamentele în formă de lălea stilizată, fusta se numește itelic, iar bundița se numește saltar sau ilic. La bulgari și lipoveni, cămașa largă se numește rubarscă, iar haina lungă din stofă se numește padiovcă, fusta femeiească se numește iubcă iar iia se numește cufaică. În picioare, atât bărbații cât și femeile purtau vara sandale din piele, iarna opinci și obiele. Mai puțin tătarii, renumiți pentru cizmulițele lor din piele întoarsă, înlocuite vara cu iminei.

Înainte de a intra sub dominație otomană, începând cu anul 1241, Dobrogea a intrat în aria de suveranitate militară a tătarilor. În anul 1262 dervișul Sari Saltuk Baba s-a stabilit în Dobrogea în cetatea Caliacra și i-a invitat pe locuitori să îmbrățișeze islamul. Vorba sa era dublată de o forță fizică impresionantă iar legenda spune că a omorât un balaur. Cert este că demersul lui a fost încununat de succes. Alături de tătari, în Dobrogea s-a stabilit astfel o însemnată populație de turcmeni, conduși de acest Sari Saltuk. Respectat ca un profet, dervișul a rămas în memoria dobrogenilor prin numele orașului Babadag (Baba = strămoș, dag = munte). Mormântul său a fost identificat de Sultanul Baiazid al II-lea (1481-1512) și transformat în mausoleu. Lângă mormânt sultanul a ridicat o școală coranică, un caravanserai, o medresă și un bazar, nucleul viitorului oraș de astăzi. Tot atunci au fost aduși în Dobrogea, din Bugeac, alți 30 000 de tătari nogai. La primul recensământ făcut după Unirea Principatelor, ponderea populației tătărești din Dobrogea era încă de circa 21 %. Printre vechile denumiri tătărești ale unor localități dobrogene se numără (de la Nord la Sud): Isacceia, Parkiș, Beștepe, Karcaliu, Acbunar, Dautcea, Hagighiol, Caraibil, Sarinasuf, Carabair, Babadag, Kizilassar, Caramanchioi, Canlăbugeag, Ciamurlia, Caildere, Casimcea, Eski Sarai, Hasarlâc, Sarighiol, Kuciucchioi, Casapchioi, Jmam Cesme, Terzichioi, Cogealac, Caranasuf, Calachioi, Satischioi, Chirișlic, Gheligec, Cavargic, Caraharman, Gargalic, Pazarli, Cicraki, Caramurat, Celebichioi, Canara, Anatolchioi, Hasancea, Omurcea, Aliman, Bugeac, Cazgun, Cocargea, Kerimculus, Azarlâc, Sofular, Cavaclar, Edilchioi, Hazidiuluc, Tekirghiol, Urluchioi, Muratan, Tatlâgeac, Keragi, Sarighiol, Caracikulak, Ilanlic. De remarcat cele 10 localități cu terminația "chioi" (cine are oi) și cele 10 localități cu terminația "lâc" sau "ol" (de la mâncare). Dintre preparatele culinare de astăzi cu specific tătăresc se pot aminti: pastrama de berbec, iaurtul de oaie (ayran), supa de iaurt, supa de berbec, orez în lapte, plăcinta dobrogeană, braga, subareb (plăcinta cu carne), kobete (pateuri cu carne), lezel (salamuri), mămăligă, sarailii, baclavale, halva. Pâinea se făcea de două ori pe săptămână, la cuptorul din curte, iar la înmormântări se făcea pomană cu lipii și tocăniță de cartofi cu scovergi (gogoși). La sărbători, tinerii se întreceau în lupte tradiționale (kureș) sau în întreceri de călărie și tras cu arcul. Dintre denumirile anexelor gospodărești sunt de origine tătărească următoarele: acaret, arman, chioșc, cerdac, cișmea, hambar, șandrama, beci, chilier, odaie, tavan, balama, calup, catran, ceamur, cercevea,

cherestea, chepeng, dușumea, geam, moloz, paiantă, uluc, bunar, cergă, perdea, sofa, briceag, capac, cazan, cazma, ceaun, dulap, ghergef, farfurie, ibric, lampă, lighean, mușama, samar, satâr, tavă, tingire, tipsie, tuci.

Istoriografie

Narațiunile cu caracter istoric, fie ele din epocă sau contemporane, sunt întotdeauna încărcate de o componentă subiectivă. Naratorul nu poate fi niciodată complet obiectiv ci este influențat de climatul social politic în care s-a format, sau de cel în care trăiește. Tipic, descrierile făcute de străini au tendința de a fi mai obiective decât cele făcute de persoanele implicate direct în evenimentele descrise, dar o asemenea afirmație nu se poate generaliza. Descrierile făcute de martori oculari, chiar subiective fiind, sunt întotdeauna interesante, savuroase și veridice. Textele de epocă, sunt apoi rescrise și reinterpretate în repetate rânduri, astfel încât să corespundă cu imaginea pe care noul istoric dorește să o transmită generațiilor următoare. Prea puține manuscrise au supraviețuit în forma lor originală, și acelea sunt frecvent cenzurate, inaccesibile cititorului neavizat. Din aceste motive, datele prezentate în acest capitol sunt destul de sumare, doar o sinteză școlărească a materialelor care mi-au fost mie la îndemână. Nedorind să mai alterez și eu sensul istoriei, am să le prezint așa cum le-au formulat înaintașii, cu nota de subiectivism a autorilor.

Transilvania și Ungaria

Începând cu secolul al XI-lea cnezatele transilvănenilor, la intervenția Papei Silvestru de la Roma, au acceptat protecția noului regat al Ungariei, coagulat în jurul unei familii nobiliare descendentă din Ducele Arpad. Primele legături matrimoniale dintre autohtoni și noii coloniști s-au format încă de la prima năvălire, când fiul Ducelui Arpad, pe nume Zoltan, s-a căsătorit cu fiica Ducelui Salanu stăpân al ținuturilor dintre Dunăre și Tisa. Primul Rege al Ungariei s-a născut păgân, cu numele de Vajk (Voicu), fiul Prințului Geza, nepotul lui Zoltan cu Prințesa Sarolta, fiica Ducelui Gyula (Iulius), comitele de Alba Iulia și duce de Transilvania. Amândoi părinții lui fiind botezați, tânărul prinț a primit educație religioasă prin Episcopul Adalbert de Praga și a fost botezat religios cu numele de Ștefan. În anul 996, Prințul Ștefan s-a căsătorit religios cu Ducesa Gisela, fiica Ducelui Heinrich II de Bavaria. Cumnatul său Heinrich, după ce a ocupat inițial postul tatălui său, în anul 995 a fost înălțat Rege al Germaniei, apoi în anul 1002 Rege al Italiei, pentru ca în anul 1014 să fie încoronat de Papa Benedict al VIII-lea ca Împărat al Romanilor. Prin sora lui, Heinrich și-a extins aria de dominație asupra Transilvaniei și Ungariei. Înainte de anul 1000, întreaga creștinătate era cutremurată de apropierea Judecății de Apoi. Se făceau botezuri în masă și se înălțau rugi fierbinți, pentru ca Isus Christos să mai ierte omenirea cu încă o mie de ani. În cadrul sărbătorilor religioase prilejuite de aniversarea celor 1000 de ani de la nașterea lui Isus, în seara de Crăciun a anului 1000, în ziua Nașterii Domnului, Ștefan (1000-1038) a fost înălțat ca Rege al Ungariei, cu o coroană trimisă de la Roma de Papa

Silvester al II-lea. Întregul bazin al Munților Carpați a fost unificat sub o singură coroană, coroană aflată sub protecția Sfântului Imperiu al Romanilor. Coroana noului regat era indisolubil leagată de credința creștină, fapt subliniat și în testamentul Regelui Ștefan către fiul său: "Dragul meu fiu, dacă vei aspira la onoarea coroanei regale, te sfătuiesc, te rog, îți ordon, ca mai presus de orice să menții credința Creștină și Apostolică.". A fost mai degrabă o victorie a creștinismului împotriva vechilor zei ai romanilor, o declarație de pace într-o lume măcinată de micile războaie feudale. Imediat după înălțare, Regele Ștefan a împărțit regatul în 72 de comitate și în 10 Episcopii, sub autoritatea unei Arhiepiscopii. Primul Arhiepiscop al Ungariei de Esztergom a fost ales părintele benedictin Sebastian, de la Mănăstirea Pannonhalma, fondată în anul 996. La acea dată, biserica era încă una singură, închinată unui singur cap al Bisericii. La curtea regelui s-au adunat numeroși preoți germani și italieni, prin intermediul cărora cultul creștin a fost răspândit în teritoriu. Cu multă uimire, dar cu inima rece, nobilii au trebuit să ia parte fără să înțeleagă nimic, la slujbe religioase pompoase, în limba latină. Regele a adoptat o constituție similară cu cea germană iar limba latină era limba oficială a Curții Regale. Tânărul rege își etala cu noblețe distinsa educație. Imediat după ce partida ungarilor păgâni a fost învinsă pe câmpul de luptă, Regele Ștefan a emis un edict potrivit căruia toți cei care refuzau botezul deveneau sclavi. Pentru sclavii creștini a eliberat un edict prin care le cerea nobililor să-i elibereze de bună voie, sau să le permită să se răscumpere prin muncă. Regele a răscumpărat personal numeroși sclavi creștini și i-a dăruit cu moșii pe care să muncească, cerând în schimb o taxă anuală fixă. Primul cod de legi alcătuit în timpul domniei sale se referea la botez și înmormântare. A inclus însă și unele privilegii referitor la dreptul ereditar asupra pământurilor. Fără acte, pământurile erau însă stăpânite de cel în putere. Clerul a fost și el dăruit cu privilegii și cu imunitate juridică în fața laicilor. Un mirean nu putea depune mărturie împotriva unui preot. După ce cumnatul său a fost înălțat împărat, a mutat capitala la Szekesfehervar unde a ridicat o catedrală cu hramul Fecioarei Maria. Noua sa catedrală a devenit o stație de oprire pe calea pelerinilor occidentali spre Țara Sfântă, dar și în drumul negustorilor din Germania spre Constantinopol. Pentru faptele sale creștinești cumulate, în anul 1083 a fost canonizat de Papa Grigore al VII-lea, la solicitarea nepotului său, Regele Ladislau I. A bătut primii dinari din argint în anul 1020, cu inscripția Stephanus Rex.

Făcând referire strict la Transilvania, înaintea domniei lui Ștefan cel Sfânt, cnezatele ardelenilor l-au recunoscut ca duce pe Gyula, tatăl lui Sarolta, mama lui Ștefan. În anul 953 ducele Gyula a călătorit la Constantinopol unde a primit botezul creștin, după ritul bizantin. Tot atunci, Patriarhul Theofilact Kekapenos (933-956) l-a sfințit pe Episcopul Hieroteus (Ierotei) ca Episcop de Transilvania cu sediul la Alba Iulia. După ce nepotul său s-a căsătorit cu Ducesa Bavareză, Gyula și fiul său Ciombor au refuzat să primească preoții germani. Susținut de trupe imperiale, în anul 1002 Regele Ștefan a triumfat pe câmpul de luptă și l-a întemnițat pe Gyula împreună cu întreaga familie. Transilvania a fost administrată în continuare prin conducători numiți de Regele Ungariei, cu titlul de Duce atunci când făceau parte din familia regală, sau de Voievod atunci când erau boieri autohtoni. După trei decenii, Banatul a avut aceeași soartă ca Ultrasilvania. Ducele Optimu, nepot al lui Claudius, a ridicat o mănăstire după ritul grecesc de la Constantinopol și s-a botezat la Vidin. În anul 1031, o armată imperială a ocupat toate castrele și a schimbat numele cetății de scaun din Mureșana în Cenad, apoi a fondat noua Dioceză Romanică de Cenad. Primul episcop de Cenad a fost Sfântul Gerard, despre a cărui viață s-a păstrat un manuscris din secolul al XIV-lea intitulat "Legenda maior St. Gerardi" (Viața Sfântului Gerard) și lucrarea sa în manuscris intitulată "Deliberatio" (167 de pagini). Tot Sfântului Gerard îi este atribuită o dizertație despre imnul celor trei magi păstori (vezi și colindul). A ridicat o catedrală închinată Sfântului Gheorghe și o școală unde preda cursuri de: lectură, gramatică, matematică (computare), muzică și cântare.

Din timpul Regelui Ștefan I a rămas un fel de testament politic al principiilor de guvernare, destinat fiului său Emeric, succesorul la tron. Intitulat "Libellus de institutione morum" acest testament conține celebrul dicton "Quartus Decor regiminis est fidelitas, fortitudo, agilitas, comitas, confidentia Principium, Baronum, Comitum, Militum Nobilium. Illi enim sunt regni propugnatores, Defensores inbecillium, expugnatores aduersariorum, augumentatores Monarchiarum." (Patru principii stau la baza domniei: fidelitatea, puterea, agilitatea și prietenia. Ai încredere în Prinți, Baroni, Comiți și în Miliția Nobiliară, ei sunt cei care perpetuează monarhia. Apărătorii imbecili sporesc Monarhia, dar trec ușor de partea dușmanului.). Ca o consecință a acestui principiu, societatea s-a organizat ierarhic după un sistem piramidal, cu regele în fruntea piramidei. Spre deosebire de societatea gentilică, în care toți nobilii aveau rang egal, indiferent de puterea lor militară sau economică, acum societatea s-a structurat în clase și pături sociale. Prințul Emeric nu a ajuns însă pe tron. A murit în anul 1231, pe când se afla în Ardeal, la Sălărd, la o vânătoare de bizoni. Potrivit legii salice, succesorul tronului a fost Prințul Vazul, văr primar cu Ștefan, înrudit prin mama sa cu Țarul Samuel al Bulgarilor. La insistențele Reginei Gisela, Regele Ștefan I-a întemnițat pe Vazul și i-a luat lumina ochilor, dar cei trei fii ai lui, Levente, Andei și Bela au fugit în exil. După moartea Regelui Ștefan, în anul 1038, pe tronul Ungariei a fost înălțat nepotul său de soră, Peter Orselo (1038-1046), unicul fiu al Doge-lui de Venetia Otto Orsello. Ajuns pe tron, Peter a întemnițat-o pe Regina Gisela și a confiscat toate proprietățile coroanei, fiind susținut de nobilii italieni și germani. Nemuțumiți de guvernare, nobilii maghiari l-au detronat pe Peter Orselo în favoarea lui Samuel Aba (1042-1044), un nepot de soră a Regelui Ștefan. Peter însă s-a refugiat în Austria la cumnatul său și apoi a revenit în țară cu o oaste imperială și a ocupat din nou tronul pentru încă doi ani. Regele Peter a murit în urma unei răscoale populare, în care a fost implicat și Episcopul Gerard de Cenad (fostul tutore al Prințului Emeric). Disensiunile dintre maghiari și imperiali s-au transformat într-un război civil care a durat apoi mai bine de două secole. Luptele dintre nobilii germani (creștini) și cei maghiari (păgâni) au continuat și în timpul regilor Andrei (1047-1060) și Bela (1061-1063), fiii Prințului Vazul, reveniți din exil. În timpul exilului, Andrei s-a căsătorit cu Prințesa Anastasia, fiica Marelui Duce de Kiev, Yaroslav cel Înțelept, iar Bela s-a căsătorit cu Prințesa Adelaide, fiica Regelui Mieszko Lambert al Poloniei, ambii primind botezul și cununa nupțială după ritul ortodox. Regele Andrei a fost înălțat pe tron cu o coroană trimisă de Împăratul Bizanțului, Constantin Monomachul, iar Prințul Bela a primit Ducatul Transilvaniei și a ctitorit în Ungaria două mănăstiri ortodoxe, una la Tihany și una la Visegrad. Între anii 1047-1053, cei doi frați au purtat un război nedecis împotriva Împeriului Roman. Apoi, după nașterea prințului moștenitor Solomon, Regele Andrei a făcut pace logodindu-l pe prințul infantil cu infanta Iudita (în vârstă de 2 ani), sora împăratului Heinrich al IV-lea (și el în vârstă de șase ani). Pacea s-a consfințit prin fondarea mănăstirii benedictine de la Tihany unde este și mormântul Regelui Andrei.

Pentru Transilvania și întreaga lume creștină, evenimentul major al secolului al XI-lea a fost ruperea comuniunii dintre biserica latină cu sediul la Roma și cea grecească cu sediul la Constantinopol. Pretextul a fost oferit de o dispută de ordin teologic. Ortodocșii au adăugat în Crez cuvântul Filoque, pentru a sublinia faptul că Spiritul Sfânt emană și din Isus (Fiul), nu doar de la Dumnezeu (Tatăl). Legatul papal, Cardinalul Humbert, în loc să aplaneze conflictul, l-a excomunicat pe Patriarhul Ecumenic Michael Cerularius, pe altarul Catedralei Sfânta Sofia. Susținut de Împăratul Constantin Monomahul, Patriarhul l-a anatemitat la rândul său pe Cardinalul Humpert și întreaga delegație a latinilor. Ruptura a rămas iremediabilă. Grecia, Bulgaria, Serbia, Valahia, Moldova, Ucraina, Rusia și Turcia de astăzi (Bizanțul) au ales ritul ortodox, iar restul Europei a rămas sub patronajul Romei. Pe granița celor două imperii, Bulgaria, Valahia, Transilvania și Ungaria au oscilat timp de câteva secole între cele două culte. Schisma nu a fost un capriciu apărut în secolul al XI-lea, ci a început încă din secolul al IV-lea, o dată cu fondarea orașului Constantinopol, când în timpul Împăratului Constantin cel Mare, s-a format o Patriarhie cu sediul la Constantinopol. În anul 381, Constantinopolul rivaliza deja cu Roma la toate capitolele și a fost sediul celui de la doilea Conciliu Ecumenic. Atunci s-a decis formarea unei Prefecturi Pretoriene a Estului, formată din cinci dioceze, cu sediul la: Alexandria, Antiohia, Efes, Cesarea și Heraclea. Nici un episcop din Vestul Europei și nici un legat papal nu a participat la acest conciliu, recunoscut ca legal abea 150 de ani mai târziu. Apoi în anul 451, la cel de al patrulea Conciliu Ecumenic, cel din Chalcedonia, prin cel de al 28-lea canon s-a decis ca Episcopul de Constantinopol să se bucure de aceleași privilegii ca și Episcopul de Roma. Papa Leon a anulat acest canon, dar grecii au continuat să-l respecte ca fiind în vigoare, motiv pentru permanente fricțiuni de ordin administrativ. A urmat apoi separarea administrativă a Imperiului Roman din anul 476, când toate însemnele imperiale au fost trimise la Constantinopol. Balanța s-a înclinat din nou spre Vest, începând cu anul 661, când Revoluția Islamică a cuprins teritorii extinse ale Imperiului Bizantin. Divergențele s-au reacutizat în epoca iconoclastă. A urmat apoi schisma Patriarhului Fotius, dintre anii 863-867, când Patriarhul și-a păstrat scaunul deși Papa Nicolae a anulat numirea lui. Papa Nicolae, respectiv Patriarhul Fotius, au adoptat poziții opuse și în ceea ce privea formarea unei Patriarhii a Bulgariei, conflict terminat secole mai târziu prin formarea Mitropoliei independente. Adăugarea cuvântului Filoque în Crezul de la Nicea a fost doar picătura care a umplut paharul.

În acest timp, în Ungaria țărani s-au răsculat la Szekesfehervar cerând reinstaurarea vechilor culte. Regele Bela a reușit să împrăștie mulțimea, dar a murit la scurt timp, căzând de pe tron. A fost înmormântat la mănăstirea Szekszard. Pe tron a succedat nepotul lui, Solomon (1063-1077), în vârstă de 10 ani, susținut de cumnat, Împăratul Heinrich al IV-lea (în vârstă de 13 ani). Cei trei fii ai lui Bela: Geza, Ladislau și Lampert au primit spre administrare Ducatul Transilvaniei. În anul 1068 Cumanii din Moldova au năvălit în Transilvania cu turmele lor, au ars cetățile de la Dăbâcă și Șirioara, dar au fost opriți în Munții Bârgăului, la Chiraleș, pe când se pregăteau să treacă munții prin Pasul Tihuța. Ducele Ladislau a condus personal bătălia, pentru a fi ulterior canonizat. Scene ale bătăliei au rămas immortalizate în pictura murală a bisericii fortificate din Dârjiu. Regele Solomon ajutat de Ducii Geza și Ladislau a atacat și ocupat cetățile bizantine Belgrad și Sirmium. Apoi au început certurile pentru pradă. Susținut de trupele Ducelui Oto de Olomuc din Moravia (cumnatul său), Ducele Geza a învins armata regală, formată mai ales din trupe ale Împăratului Heinrich al IV-lea, s-a proclamat rege și s-a căsătorit cu o prințesă bizantină. A murit însă după doi ani. Pe tron a fost înălțat fratele lui, Ducele Ladislau. Solomon a fost întemnițat, apoi s-a retras printre Cumani sub protecția Hanului Cutesk. Ajutat de Cumani a invadat valea Tisei, dar a fost respins. În anul 1087, Cumanii au invadat ținuturile bizantine dar Solomon a murit în luptă. Regele Ladislau (1077-1095) a introdus un sever cod de legi (corpus juris) împotriva furtului. Pentru furturi mai mari de 10 dinari pedeapsa era moartea prin spânzurare, iar pentru o găină se scotea un ochi dacă era om liber și ambii ochi dacă era sclav. Hoțul putea căuta azil în biserică, unde i se asigura dreptul la viață, dar devenea sclavul bisericii împreună cu toți fiii lui mai mari de 10 ani. Bărbatul avea drept de viață și de moarte asupra soției iar mărturisirea faptelor se făceau prin proba cu apa și cu foc. Pentru fapte mai neînsemnate pedepsele constau din dări în boi, sau post prelungit și pocăință. În anul 1085, Regele Ladislau i-a canonizat pe Regele Ștefan și pe fiul lui Emeric, iar în anul 1092 a fost canonizat la rândul său de Papa Celestin al III-lea. A căsătorit pe sora sa Helen cu Regele Demetrius Zvonimir al Croației, iar la moartea acestuia a invadat și ocupat ducatul. În tot acest timp, Ducele Lampert a rămas în fruntea Transilvaniei. În anul 1077, Dioceza de Bihar și-a mutat sediul de la Bihar la Oradea unde primul Episcop a purtat numele de Sixtus. În anul 1090 Episcop de Bihar a fost numit nepotul lui Ladislau, Coloman (Kalman), fiul Regelui Geza. Între anii 1091 și 1092 Cumanii au invadat din nou Transilvania, iar ca represalii Regele Ladislau a invadat Rutenia. Tot în timpul Regelui Ladislau, la curbura Carpaților s-au așezat primii coloniști secui.

La moartea lui Ladislau, pe tron a fost înălțat nepotul său Coloman (1095-1115), fostul Episcop de Warad (Oradea sau Arad), numit de contemporanii săi "cel mai versat în știința literelor dintre regii momentului". Tânărul rege s-a confruntat cu valurile succesive de pelerini ai primei cruciade. Inițial incidentele au fost minore, apoi s-a ajuns până la asediul cetății Monson. Singurul grup de pelerini organizat de Papalitate, cel condus de Ducele Godfrey de Bouillon, a traversat Ungaria fără incidente, pe malul drept al Dunării. Evreii și musulmanii din Ungaria au primit interdicția de a mai deține sclavi și au fost obligați să ridice biserici catolice în satele lor. Referitor la sclavi, Regele Coloman a emis un decret prin care a interzis vânzarea sau cumpărarea de sclavi și exportul de cai. Totodată a interzis ca sclavii păgâni să se căsătorească sau să aibă copii nelegitimi. Sclavii creștinați au fost eliberați și au primit pământ, devenind țărani condiționari. Potrivit

unui alt edict creștinii erau înmormântați obligatoriu în cimitire, lângă biserici. În lupta sa cu păgânismul, regele a emis și decrete referitoare la vampiri, strigoi, magicieni și vrăjitoare. În anul 1097 s-a căsătorit cu Felicia, fiica Ducelui Roger I al Siciliei, unul dintre partizanii Înaltului Scaun. A purtat crucea spre Est, în Polonia, unde a fost însă învins de Prințul Volodar Rostislavich aliat cu Cumanii. A fost însă victorios în fostele teritorii romane și în anul 1102 a fost încoronat la Biograd ca rege al Croației. Apoi a căsătorit pe nepoata sa Piroška cu viitorul împărat Ioan Komnenos (1118-1143), fiul Împăratului Alexios Komnenos (1081-1118) și a ocupat Dalmația. Începând cu anul 1105, fratele său Almos s-a ridicat împotriva lui cu pretenții la succesiune pentru fiul său, Bela. Confruntarea a durat până în anul 1114 când regele i-a capturat pe amândoi și le-a luat lumina ochilor, dar i-a lăsat în viață. A fost înmormântat la Szekesfehervar, lângă Regele Ștefan cel Sfânt fiind succedat de fiul său Ștefan (1114-1131). În registrele Mănăstirii Zobor, între anii 1111 - 1113 este menționat un oarecare Mercurius Princeps Ultrasilvanus. Începând cu anul 1120 numeroși Cumani s-au stabilit în regat, inclusiv la curtea regală în anturajul regelui. Ducele Almos (orbul) s-a stabilit la Constantinopol sub protecția Împăratului Ioan Komnenos, unde Prințesa Piroška, devenită acum Împărăteasa Irene era mamă a 8 copii (printre care Manuel Komnenos) și fondatoare a Mănăstirii Christ Pantokrator din Constantinopol. Ducele Almos a ridicat pretenții la succesiune pentru fiul său Bela declanșând astfel un nou conflict militar în care ungurii și apoi bizantinii au ocupat și jefuit pe rând Banatul Sârbesc (Frangochorion). Regele Ștefan l-a iertat însă pe unchiul său și l-a adoptat pe Prințul Bela (Orbul). Apoi a aranjat căsătoria lui Bela cu Prințesa Jelena Vukanovic, fiica Marelui Prinț Uros al Serbiei (1112-1145) și a prințesei bizantine Anna Diogene din familia Komnenilor. Fructul acestei căsătorii au fost șase copii: Geza, Ladislau, Ștefan, Almos, Sofia și Gertrud. În ultimii ani de viață, Ștefan s-a călugărit la Oradea, într-o mănăstire fondată chiar de el, pe dealul Promontor, închinată Sfântului Ștefan Protomartirul. Regele Ștefan nu a fost căsătorit. Presupunem că a depus jurământul de castitate și a fost hirotonisit, deși unele cronicile îl acuză de imoralitate. Ulterior, mănăstirea în care a fost înmormântat a luat denumirea de Premonstratense. De la ambii regi s-au conservat în stare bună sigiliile și niște dinari din argint.

Regele Bela Orbul (1131-1141), a fost crescut în secret la mănăstirea Pecsvarad, ascuns printre călugări. După intervenția Împăratului Ioan Komnenos, a fost iertat și declarat succesor, apoi a fost căsătorit dinastic cu Prințesa Jelena a Serbiei. Înălțat pe tron a creditat pe soția sa și pe fratele ei Belos pentru toate spezele domniei. Imediat după urcarea pe tron a ținut o dietă la Arad, în biserica recent fondată a canonicilor benedictini dedicată Sfântului Martin. Dieta s-a transformat în proces, unde au fost condamnați și executați 68 de nobili, fiii sau ficele lor, partizanii lor, și toți cei care l-au susținut pe Regele Coloman atunci când Almos și Bela au fost orbiți. Proprietățile celor condamnați au fost donate mănăstirii benedictine din Arad, respectiv Arhiepiscopiei de Esztergom. Ca urmare a acestei fapte, Prințul Boris Kalamanos, fiul Regelui Coloman cu Prințesa Euphemia de Kiev, a revendicat tronul fiind susținut de Ducele Boleslav al Poloniei. Imediat au fost executați toți nobilii care l-au recunoscut pe prințul bastard. Nici un război nu a vărsat atât de mult sânge nobil. Regele a învins pe câmpul de luptă, iar aliații săi Ducele Sobeslav de Bohemia și Ducele Vladimir de Galicia au atacat în repetate rânduri Polonia, până când Împăratul Romanilor Lothair al III-lea (1133-1137) a mediat conflictul și Ducele Boleslav a depus jurământul de vasalitate. În timpul lui Bela Orbul, toate funcțiile și dregătoriile trebuiau reînnoite anual. Decima (zeciuala) se aplica și asupra vieților țăranilor

conștienari. Fiecare la zecelea țaran era recrutat pentru oastea țării. Cronicile spun că multe vieți au fost curmate în urma unor judecăți nedrepte, făcute sub influența alcoolului. Fiul său, Regele Geza (1141-1161) avea doar 11 ani când a urcat pe tron, țara fiind guvernată de un consiliu condus de mama sa și fratele ei Belos Vukanovic, cu titlul de Palatin al Ungariei și Ban al Croației. În timpul domniei lui Geza a avut loc o migrație masivă a Sașilor din Holandia și Flandra spre Sudul Transilvaniei, unde au fost primiți ca oaspeți. Primele grupuri s-au așezat la Cluj, Dej, Turda, Aiud și Vințu de Jos. Următoarele grupuri au sosit în comitatele Sibiu (Cibin) și Alba (Alba Iuliensis). Primele cetăți fondate de Sași au fost cele de la Mediaș (1146), Sebeș (1150) și Sibiu (1160). Legenda spune că perimetrul cetății Sibiu (Hermannstad) a fost marcat de un cojocar, pe nume Hermann, cu un șnur din piele tăiat într-o singură bucată, din pielea unui singur taur. Pe locul satelor și castelelor cavaleresti, Sașii au ridicat cetăți și fortificații. Sosirea lor a făcut parte dintr-un plan mai amplu de extindere a regatului spre Est și spre Sud, pentru fortificarea frontierei. În timpul celei de A Doua Cruciade (1147-1149), cea predicată de Sfântul Bernard de Clairvaux, printre combatați, alături de Regele Louis al VII-lea al Franței, s-a aflat și Prințul Boris Kalamanos, fiul Regelui Coloman, cu un grup de cavaleri și de mercenari. Boris s-a stabilit cu armata sa în Imperiul Bizantin. Sub pretextul rivalității pentru tron ambele armate au atacat și jefuit Bulgaria și Dobrogea, până la semnarea unui nou acord de pace la Sardica. Conflictul dintre bizantini și unguri s-a extins apoi în Dalmația și Serbia. În final, Prințul Ștefan, fratele lui Geza, s-a stabilit la Constantinopol unde s-a căsătorit cu Maria Komnena, nepoata Împăratului Manuel Komnenul (1143-1180). Alte pretexte pentru "casus belli" au fost inventate în Sudul Italiei, prilej pentru cavaleri și nobilime să-și arate valoarea și pregătirea militară. Împăratul Frederick Barbarosa a condus expediția, sprijinit de trupe auxiliare trimise din Ungaria. Spre Est, regele Geza a intervenit de șase ori consecutiv în favoarea Prințului Izislav Mstislavich de Kiev împotriva Prințului Yuri Dolgorukiy și a Prințului Volodimirko de Halich (Fălci). A fost doar începutul unui lung conflict militar în Galiția. Înainte să moară, în anul 1161 Regele Geza a semnat un concordat cu Papa Alexandru al III-lea și un tratat de pace cu Împăratul Manuel Komnenos.

A succedat pe tron fiul său cel mai mare, Ștefan al III-lea (1162-1172), contestat de unchiul lui Ștefan al IV-lea și Ladislau, stabiliți și înșurați la Constantinopol cu prințese bizantine. La intervenția Împăratului Manuel Komnenos pe tronul Ungariei a fost înălțat inițial Ladislau, dar a murit după un an, apoi Ștefan al IV-lea, izgonit de nobili în anul următor. Deranjat, Împăratul Manuel Komnenos după ce declarase deja încorporarea regatului la Imperiul Bizantin, a lansat o campanie militară amplă pe trei fronturi. În Transilvania au intrat trupe din Bulgaria și Valahia sub comanda generalilor Leon Batatzes și Ioan Doukas și s-au întors cu numeroase turme de animale, după ce au ucis o mulțime de oameni. Regele Ștefan III a apelat la aliații săi tradiționali, Regele Vladislav al Bohemiei și Ducele Heinrich de Austria, iar cel din urmă a negociat pacea. Pentru protecția sa, regele a favorizat colonizarea unui grup de Cavaleri Templieri la Szekesfehervar, oferindu-le o serie de privilegii și scutiri vamale. Apoi, regele a intrat în conflict cu Înaltul Scaun, după ce l-a transferat pe Episcopul Prodanus de Zagreb și i-a confiscat averea. În anul 1168 s-a căsătorit cu prințesa Agnes de Babenberg, fiica Ducelui Heinrich de Austria. Fructul căsătoriei lor au fost doi copii, morți imediat după naștere. Regele a murit și el în anul 1172, în timpul unei întrevederi cu socrul său. Pe tron a succedat

fratele lui mai mic, Bela (1172-1196), crescut la Constantinopol și căsătorit cu Agnes de Antiohia, soră cu soția Împăratului Manuel Komnenos. Pentru a compensa balanța, fratele lui mai mic, Prințul Geza, s-a refugiat în Austria, împreună cu Judecătorul Regal Laurențiu. Imediat după ce a restabilit ordinea, noul rege a introdus în administrație instituția Cancelariei Regale, organizată după modelul bizantin. Monedele bătute în timpul său sunt tot de inspirație bizantină. Toate drepturile și privilegiile din regat trebuiau de acum să fie confirmate prin documente emise și sigilate de Cancelaria Regală. Regele a construit un palat grandios și o catedrală la curtea sa de la Esztegom, iar la invitația regelui călugării Cistricerani au fondat mănăstirile de la Igrış, Zirc, Szentgotthard și Pilis. În anul 1176, regele a trimis în ajutorul Împăratului Manuel Komnenos un corp expediționar condus de Leustachius, Voievodul Transilvaniei. Tot în Transilvania, Sașii din regiunea Sibiului au obținut dreptul să formeze o Prepozitură independentă de Episcopia de Alba Iulia. Imediat după moartea Împăratului Manuel Komnenos, Regele Bela a intervenit în luptele pentru putere de la Constantinopol și și-a reinstalat autoritatea în Dalmația și Sirmium. În anul 1185 a căsătorit pe fiica sa Margareta cu Împăratul Isaac Angelos, iar el s-a căsătorit în anul următor cu Prințesa Margareta, fiica Regelui Louis al VII-lea al Franței. A intervenit și în luptele pentru putere de la Halych, unde l-a înscăunat pe fiul său Andrei, dar prințul a fost alungat după doar un an. În anul 1192 l-a canonizat pe Regele Ladislau I. A murit în anul 1196, pe când plănuia o expediție în Țara Sfântă, pentru a interveni în favoarea rudelor fostei soții, Agnes de Antiohia. A fost înmormântat în Catedrala de la Szekesfehervar. În mormânt au fost găsite coroanele funerare, ale regelui și ale soției sale.

Până la cucerirea Constantinopolului de latini, bisericile ridicate după modelul bizantin au continuat să joace un rol în viața comitatelor din Transilvania. Primele biserici și episcopii atestate în documentele grecești au funcționat în comitatele lui Gelu (Dăbâca), Menumorut (Bihar), Glad (Morisena - Cenad) și respectiv Gyla (Alba). O biserică cu fundația rotundă și șase abside a fost identificată în interiorul fortificației de la Cluj-Mănăstur. În cimitirul medieval de la Dăbâca, situat pe dealul cetății sub nivelul incintei a IV-a au fost identificate trei biserici suprapuse, dintre care cea mai veche avea altarul interior semicircular și cel exterior pentagonal, specific bizantin. În Banat, la începutul secolului al XI-lea este amintită o mănăstire ridicată de Ducele Optimu la Morisena - Cenad dar și un castru episcopal la Tibiscus. Alte biserici ortodoxe au fost semnalate în Sălaj, la Meseșeni și Moigrad, La Hodoș lângă Arad sau la cheile Cibului în Alba. După marea schismă din anul 1054, separarea administrativă a condus spre o degradare progresivă a bisericilor grecești. Unele cronici sugerează că în timpul campaniei Împăratului Manuel Komnenos, în anul 1066 ortodocșii și-au luat revanșa față de latini și chiar au fondat noi biserici. O scrisoare a regelui Emeric din anul 1204 către Papa Inocent al III-lea semnalează explicit faptul că din lipsa de grijă a episcopilor diecezani bisericile călugărilor greci se degradează. O altă scrisoare a Papei Inocentiu al III-lea amintește o episcopie la Oradea pe pământurile Cneazului Bălea, despre care îl atenționează pe Arhiepiscopul de Calocca că urmează să fie supusă bisericii din Constantinopol. Numeroase alte biserici din cnezatele locuite și de valahi au o arhitectură diferită de cea tipic rectangulară a bisericilor romanice. Printre acestea se numără cele din Hunedoara de la: Densuș, Streisângeorgiu, Sântămărie Orlea, Gurasada, Geoagiu, Sânpetru, Nucșoara, Peșteana, Crișcior, Ribița, Prislop. O situație asemănătoare există și în Banat, la mănăstirile de la: Bezdin, Partoș, Lipova, Semic, Sangeorge, Srediștea Mică, Varadia, Mesici, Voilovita, Cubin, Zlatita, Cusici,

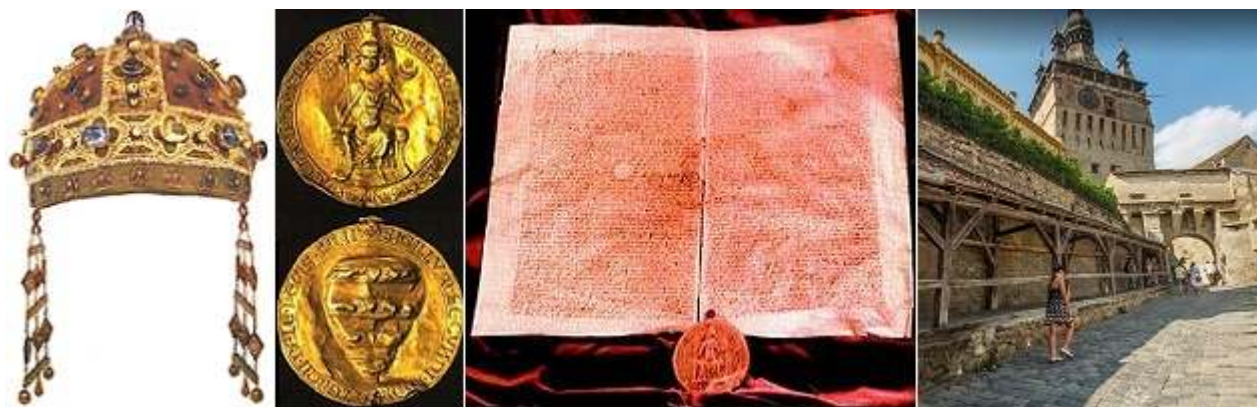
Baziaș, Ciclova, Ogradena Veche. În Bihor, biserici cneziale ridicate de români au fost la Voievozi, Seghiște, Remetea, sau Tileag iar în Maramureș au fost semnalate mănăstirea Sf. Mihail din Peri și bisericile din Cuhea, Ieud, Biserica Alba, Apasa de Mijloc, Sarasău, Bârsana. Exemple se găsesc și în Secuime, cum este de exemplu capela Inima lui Isus din Odorheiul Secuiesc, sau bisericile pictate atribuite Cumanilor.

Continuitatea ritului creștin oriental este sugerată și de numeroasele edicte semnate de regi sau de bulele emise de Înălții Pontifi împotriva acestor "eretici". Probabil că Transilvania a fost un obiectiv important în cadrul Cruciadei Estului. Alte destinații Estice au fost: Galicia (Halich), Principatul Kievian, Moravia, Volhina sau Polonia. Locuite în majoritate de păstori și agricultori fără carte, satele românești din Transilvania nu respectau cutumele de rit, nici în ce privește arhitectura și nici în ce privește slujba religioasă, ci practicau un soi de creștinism rudimentar, adaptat după nevoile lor. Decima se strângea cu dificultate, singura taxă plătită cu regularitate fiind dijma de oi (mielul de Paști). În urma celei de A Patra Cruciade, influența bizantină a scăzut dramatic la Nord de Munții Carpați, dar țăranii au continuat să se opună slujbelor în limba latină. Două sute de ani mai târziu, opoziția a culminat prin adoptarea cultelor protestante.

Regele Emeric (1196-1205), fiul cel mare al lui Bela III, a fost contestat cu arma în mână de fratele său mai mic Andrei, susținut de Ducele Leopold de Austria. Conflictul a fost mediat de Papa Celestine al III-lea. Sub amenințarea anatemei, Andrei s-a mulțumit cu ducatele Dalmației și Croației. Regele s-a căsătorit în anul 1198 cu Constance de Aragon, sora Regelui Peter de Barcelona, iar fructul căsătoriei lor a fost un băiat, Ladislau. Regele Emeric a fost cel care a adoptat pentru casa Arpadiană blazonul format din patru dungi argintii pe fond roșu, reprezentând cele patru râuri: Danubiul, Tisa, Sava și Drava. La invitația Papei Inocent al III-lea, Emeric urma să participe la cea de A Patra Cruciadă, dar după ce Venețienii au atacat și ocupat cetatea Zadar, ungerii s-au retras din expediție. În schimb în anul 1203 au ocupat cinci comitate din Imperiul Bulgarilor și Valahilor. Ca ripostă, Țarul Kaloian Assan a ocupat Belgradul și a negociat cu Papa Inocent o uniune a celor două biserici. Papa i-a trimis țărilor o coroană, dar Regele Emeric l-a întemnițat pe legatul papal și a confiscat coroana. Ca urmare, la scurt timp regele s-a îmbolnăvit și a murit. Fiul său Ladislau, sub tutela mamei sale, a rezistat pe tron doar câteva luni, apoi s-a refugiat în Austria. A murit înainte de a lansa o expediție militară împotriva unchiului său Andrei. Mama lui Ladislau, Constanța de Aragon, s-a retras la o mănăstire în Spania, apoi la intervenția Papei Inocent al III-lea s-a căsătorit cu viitorul Împărat al Romanilor, Frederick al II-lea. Coroana ei este acum păstrată în Catedrala din Palermo. În timpul regelui Emeric, în Transilvania s-au ridicat cetăți la: Sighișoara, Miercurea Ciuc, Orăștie, Brașov și s-a fondat Mănăstirea Cârța. Voievozi ai Transilvaniei au fost comiții: Legforus, Eth, Gyula Kan, Nicolae și Benedict. Regele Andrei (1205-1235), fratele lui Emeric, s-a căsătorit în anul 1205 cu prințesa bavareză Gertrude de Merania și apoi a creditat rudele soției cu funcții și proprietăți importante. A inițiat o reformă a proprietății nobiliare, numită de el "nova institutiones". Ca suport militar pentru acțiunile politice a invitat în țară trupe germane și ordine călugărești militare. Printre acestea, Ordinul Cavalerilor Teutoni a primit prin donație Țara Bârsei. Fortificat astfel, a ocupat Principatul de Halych și l-a numit pe fiul său Coloman rege, dar a eșuat în tentativa de a introduce ritul catolic. Micul prinț a fost expulzat. La invitația Papei Honorius al III-lea, în anul 1217 Regele Andrei a ridicat crucea și a condus o armată strălucitoare în Țara Sfântă. Regele Andrei a fost în fruntea consiliului militar al cruciadei, din care mai făceau parte: Regele Joan de Brienne al Ierusalimului, Regele

Hugh al Ciprului, Prințul Bohemond de Antiohia, Ducele Otto de Merania și Marii Maeștri ai Ordinilor Cavalerilor Templieri, Hospitalieri și Teutoni. Musulmanii s-au retras fără nici o rezistență și cruciada s-a transformat în pelerinaj, pe urmele lui Isus Christos. Chiar și așa, aproape două treimi din armată au pierit în deșert, decimați de sete și dizenterie. După ce a colectat contra unor sume importante numeroase relicve creștine, Regele Andrei s-a întors în patrie. Pe drum a perfectat patru căsătorii dinastice. Revenit în patrie, s-a confruntat cu o revoltă a nobililor, după modelul britanic. Rezultatul a fost că privilegiile nobiliare au fost garantate în scris, prin așa numita Bulă de Aur, prima Constituție Feudală din Europa. Drepturile erau însă mai degrabă obligații, reconfirmate apoi prin Diploma Andreanum din anul 1224, acordată saxonilor din ținutul Sibiului. Patru ani mai târziu, Cavalerii Teutoni au fost expulzați în ciuda opoziției Înalțului Scaun. Mai mult decât atât, evreii și musulmanii au continuat să aibă funcții în administrație, deși Arhiepiscopul Robert I-a excomunicat pe Palatinul Denis. În anul 1228, misionarii catolici au trecut munții și au format Dioceza de Cumania. Primul Episcop de Milcov a fost călugărul Dominican Theodoricus, cel care a botezat 15 000 de Cumani, în frunte cu Hanul Boricius. La moartea sa, în anul 1235 regele Andrei a fost înmormântat la Mănăstirea Igrîș, alături de cea de a doua soție, Yolanda de Courtenay. În tot acest timp, voievozi ai Transilvaniei au fost comiții: Smaragdus Zsomboki, Benedict, Mihail Kacsis, Berthold de Merania, Nicolae, Gyula Kan, Simion, Ipoth, Rafail, Neuka, Paul, Posa Csaki, Gyula Ratot, Dionisie Tomaj, Serafin și Andrei. Episcopi de Transilvania au fost: Vilmos (Guilleamus) și Rajnald (Reinaldus). Începând cu anul 1228, Ducele Bela a fost numit în fruntea Dietei și s-a implicat personal pentru revocarea tuturor donațiilor făcute de tatăl său.

Fiul lui Andrei, Regele Bela (1235-1270), era căsătorit încă din anul 1218 cu Prințesa Maria Laskarina, fiica Împăratului bizantin Theodor Laskaris de la Nicaea. Fructul căsătoriei lor au fost 10 copii, dintre care 8 fete și doi băieți, Ștefan și Bela. Ca Duce de Transilvania a condus o politică de expansiune spre Est: a ocupat Galicia și Banatul Severinului, a invadat Bulgaria și a atacat cetatea Vidin, apoi a lansat campania de evanghelizare a Cumanilor de Milcov și a adoptat titlul de Rege al Cumanilor. Nu este exclus ca bizantinii să fi mediat toate aceste conflicte. Cert este că Regele Bela și-a atras mânia Marelui Han al Hoardei de Aur. Începând cu anul 1238, tătarii conduși de Batu Khan au năvălit la Est de Volga iar în anul 1240 au invadat Ungaria. Orice rezistență militară a fost spulberată, toate bisericile din lemn au fost arse până la temelie (uneori cu creștinii baricadați în interior, cântând psalmi). Regele a fugit și s-a ascuns pe o insulă, pe coasta Dalmației. Regatul a rămas timp de doi ani la discreția hanilor tătari. Moldova și Țara Românească au fost și ele invadate și supuse, fără drept de apel, prin hoardele lui Nogai Khan. Toate pretențiile latinilor spre Est au fost spulberate. Molimele, foametea și moartea Marelui Han Ogedei au salvat însă regatul. Mongolii s-au întors în patria lor pentru alegerea noului Han, iar regele a revenit în țară. Pentru apărarea patriei, Dieta a decis lansarea unui proiect de construcție pentru o sută de cetăți din piatră, în lungul frontierelor. Dintre acestea primele au fost castelele Nagysaros (Slovakia) și Visegrad (Pesta). Centurionii și decurionii au primit privilegii regale cu condiția să înarmeze prin mijloace proprii lăncierii din subordine, responsabili pentru menținerea ordinii publice. Banatul Severinului a fost oferit în anul 1247, cu titlul de donație, Cavalerilor Ioaniți, fără însă ca aceștia să intre în posesie. Țara a fost invadată de numeroși coloniști Poloni, Ruteni și

Cumani. Prințul Ștefan (în vârstă de 7 ani) a fost căsătorit dinastic în anul 1246 cu prințesa Elisabeta (în vârstă de 3 ani), fiica Hanului Coten, cel care a condus colonizarea celor 40 000 de Cumani creștini în Ungaria. Căsătoria a devenit efectivă doar după anul 1257, fructul acestei căsătorii fiind 6 copii, doi băieți și patru fete. Alte patru dintre fiicele sale au fost căsătorite cu prinți slavi: 1) Kunigunda cu Boleslav de Cracovia, 2) Anna cu Rostislav Miklailovich de Novgorod, Halych, Lutsk și Chernigov, 3) Constance cu Lev Danylovich de Kiev, Galicia și Volhynia și 4) Yolanda cu Ducele Boleslav Pobozny al Poloniei Mari. Prin cea de a cincea fată, Elisabeth, Regele Bela s-a aliat cu Ducele Heinrich XIII Wittelsbach de Bavaria. După tentativa de germanizare a regatului, a urmat acum o etapă de slavizare și izolare defensivă. Susținut de noii aliați, Regele Bela a recuperat cele trei comitate pretinse de Ducele Frederik al Austriei, apoi a invadat Austria și Moravia în anul 1252. Conflictul a durat până în anul 1261 și s-a încheiat prin Pacea de la Vienna. Imediat după aceea, Regele Bela a invadat Bulgaria și a ocupat Vidinul, apoi a urmat un război civil împotriva fiului său Ștefan, Duce al Transilvaniei, baricadat în castrul de la Codlea. Profitând de conflict, Arhiepiscopul Phillip de Esztergom și-a constituit o curte și o cancelarie cu armată proprie la Esztergom, la care au aderat numeroși nobili cu armatele lor. Strâmtorat, regele a acordat Arhiepiscopului dreptul de patronat asupra terenurilor bisericii iar nobilii au obținut o carte a drepturilor nobiliare prin care erau scutiți de taxe și arestări și li se garanta dreptul ereditar la proprietate. După moartea Regelui Bela, fiul său Ștefan (1270-1272) a domnit doar doi ani, timp în care a avut un conflict cu Regele Ottokar de Bohemia. A murit în timp ce asedia cetatea Koprivnica pentru a-l elibera pe fiul său Ladislau, răpit de un nobil rebel. În tot acest interval, Transilvania era împărțită în comitate și scaune, iar populația era divizată în trei ranguri: nobili, liberi și omagi (clăcași).

Fiul lui Ștefan, Regele Ladislau Cumanul (1272-1290) avea 10 ani când a urcat pe tron și era deja căsătorit din anul 1269 (la 7 ani) cu Elisabeta (de 4 ani) fiica Regelui Charles I al Siciliei. Consiliul de regență a fost format din mama lui Ladislau, Regina Elisabeta, Palatinul Henry Koszegi, Banul Slavoniei, Joachim Gutkeled (cel care l-a răpit) și Arhiepiscopul Philip de Esztergom. În anul 1272, locuitorii din Banatul Severinului conduși de Ducele Linoiu (Litovoi) s-au ridicat împotriva Ungurilor dar au fost învinși. Ducele Litovoi a căzut în luptă, iar fratele lui, Ducele Barbat, s-a răscumpărat cu greu din captivitate. Cinci ani mai târziu, Sașii din ținutul Sibiului, amestecați cu valahii, au atacat și distrus sediul Episcopiei din Alba Iulia, au ars catedrala și au ucis un număr mare de drept credincioși. Educat de mama sa, Regele Ladislav trăia după obiceiurile Cumanilor. La Curtea Regală majoritatea curtenilor erau îmbrăcați și pieptănați după moda Cumanilor. Legatul Papal Philip, Episcop de Fermo, a încercat să restabilească ordinea. Adunarea Nobililor a emis un decret prin care să-i oblige pe Cumani să-și părăsească corturile pentru locuințe stabile, dar imediat după ce l-a excomunicat pe rege, Episcopul Fermo a fost arestat. La intervenția Palatinului Matei Csak, regele a fost la rândul lui arestat de Finta Aba, Voievodul Transilvaniei și ținut în custodie la Roland Borșa, viitorul voievod al Transilvaniei, timp de două luni cât au durat tratativele cu Înaltul Scaun. Ca rezultat al tratatelor, trei dintre hani cumanilor au promis să primească botezul, iar alții s-au decis să părăsească regatul pentru a forma o nouă țară în Valahia. Apoi în anii 1282, 1284 și 1285, Cumanii împreună cu Tătarii au invadat și jefuit Transilvania și Ungaria, ajungând până la Pesta. Mulți l-au acuzat pe rege că ar fi fost în înțelegere cu Cumanii. Cert este că și-a încarcerat soția catolică și s-a înconjurat doar de Cumani. Arhiepiscopul Lodomer

de Esztergom l-a excomunicat din nou și a fost din nou arestat de nobilii din armata episcopală. Eliberat, sub jurământ că va fi un bun creștin, Ladislau a continuat să colinde țara, trăind sub cerul liber, printre Cumani. Papa Nicolae al IV-lea a proclamat o cruciadă împotriva regelui, dar confruntarea nu a mai avut loc. Regele a fost ucis la o petrecere de trei dintre apropiații săi Cumani. A fost înmormântat în Catedrala de la Cenad (Timiș). În lipsa unui urmaș direct, pe tron a fost înălțat Regele Andrei (1290-1301), nepotul Regelui Andrei al II-lea, fiul lui Ștefan Postumul. Acest ultim vlăstar al viței Arpadiene a fost însă contestat de Împăratul Germaniei Rudolf I, pentru fiul său Albert și respectiv de Regele de la Napoli, Carol al II-lea, pentru fiul său Carol Martel (nepotul lui Ștefan al V-lea). Prin căsătoria cu Prințesa Fenena Kuyavia, Regele Andrei și-a consolidat alianța cu Polonia. Apoi a condus Dieta Transilvaniei la Oradea și Alba Iulia pentru a-i înlătura pe foștii suporteri ai lui Ladislau Cumanul. S-a păstrat o diplomă nobiliară prin care magistratul Ugrinus (Csak) din Făgăraș a fost repus în drepturi în posesiunile sale de pe malul strâng al Oltului. Ca ripostă, Voievodul Transilvaniei Roland Borșa l-a arestat pe Episcopul Benedict de Oradea și s-a ridicat la arme, dar a fost învins și înlocuit cu Voievodul Ladislau Kan (1295-1314). Principalul rival, Ducele Carol Robert de Anjou, a murit în anul 1292, dar pretențiile la tron au fost transferate spre fiul acestuia, Ducele Carol Robert de Anjou. Celălalt rival, și-a retras pretențiile după căsătoria Regelui Andrei în anul 1296 cu Agnes, fiica Ducelui Albert de Austria. La scurt timp însă, după moartea Arhiepiscopului Lodomer, regele și-a pierdut ultimul susținător iar nobilii în frunte cu noul Arhiepiscop Grigore Bicksei l-au încoronat pe Carol Robert ca Rege al Ungariei (1301-1348). Andrei a murit la Buda, înainte să poată opune rezistență și o dată cu el s-a stins sângele dinastic Arpadian.

Regele Carol Robert (1301-1342), membru al Casei Capet de Anjou, a fost înălțat pe tron în anul 1301, la vârsta de 13 ani. A fost însă contestat de Regele Wenceslaus al Bohemiei și de Ducele Otto de Bavaria, susținuți de o mare parte dintre baronii feudali, printre care familiile Kozzegi, Babonici, Csak, Kan, Mojs, Borsa și Aba. Palatinul Amadeus Aba a fost ucis în anul 1311, iar Mathias Csak a fost învins în anul 1321. În Transilvania a fost recunoscut nominal, dar numai după ce a dăruit numeroase privilegii. De exemplu, cetatea Cluj a primit dreptul să-și aleagă singură judecătorul și preotul paroh, să ia în stăpânire toate terenurile din hotarul orașului și să-și vândă toate mărfurile fără vamă. Dijma regală se plătea la Sfântul Martin și era de 1/3 din recoltă (tria pondera). La fiecare 60 de gospodării se recruta un oștean. Mediașul și Bistrița au primit libertăți de oraș liber la fel ca Sibiul, iar Abrudul a fost declarat oraș băieșesc. În urma unei revolte a Sașilor, prin Dieta de la Turda din anul 1324 s-a stabilit că nobilimea din Transilvania este scutită de orice dare sau decimă în folosul regelui, cu excepția dreptului la ospetie. Când se afla în vizită, Regele era întâmpinat cu câte un bou și o bute de vine pentru fiecare 100 de iobagi pe moșie. În urma unui decret regal din anul 1336, țărani condiționari (iobagii) a primit dreptul de liberă strămutare pe proprietățile Episcopale (pe domeniul Capitului din Alba Iulia). În Transilvania, regele a fost susținut de Voievodul Dosza Debreceni, cel care i-a supus pe urmașii lui Ladislau Kan. După ce l-a învins pe Regele Serbiei Ștefan Uros Milutin și a restabilit ordinea în Croația, în anul 1330 a lansat o expediție militară împotriva Voievodului Basarab I, unde a asediat cetatea Severinului, apoi a mărșăluit spre Curtea de Argeș. Muntenii s-au retras însă i-au surprins pe calea de întoarcere într-o trecătoare (la Posada) unde i-au decimat cu bolovani și săgeți. Regele Carol Robert a scăpat cu viață, deghizat în valah, dar voievodul Transilvaniei și Prepozitul de Alba Iulia, Nicolae, au căzut în luptă.

Promotor al spiritului cavaleresc Regele Carol Robert a fondat în anul 1326 Ordinul Cavaleresc al Sfântului Gheorghe și a organizat turniruri cu regularitate. Cavalerii ordinului purtau o tunică neagră, până la genunchi, iar în loc de blazon foloseau inscripția: "Dreptate și Adevăr". Cavalerii săi primeau dreptul să poarte pe coif o creastă distinctivă cu titlul de "insignium". În cadrul reformei administrative a abolit monopolul regal asupra exploataării aurului, lăsând proprietarului 1/3 din aurul extras. Ca urmare, s-au deschis mine noi la Baia Mare și Baia de Arieș cu o producție de circa 1400 Kg anual, circa 30 % din producția întregii Europe. E bătut monedă din aur, denumită florin, inspirată după moneda bătută la Florența. Apoi a bătut monedă divizionară din argint și a întrezis plățile în monedă străină. Perceptorii săi au colectat și taxele datorate Bisericii, din care o treime o reținea pentru reconstrucția bisericilor. După anul 1336 a supus și ultima rezistență reprezentată prin familiile Kozzegi și Babonici. Prima sa căsătorie a fost cu Prințesa Maria de Bytom, fiica Ducelui Casimir al Poloniei. A fost apoi căsătorit cu Prințesa Beatrice de Luxembourg, fiica Împăratului Romanilor, Heinrich al VII-lea. Cea de a treia căsătorie a fost cu Prințesa Elisabeta, fiica Regelui Vladislav I al Poloniei, iar fructul acestei căsătorii au fost cinci băieți, dintre care doar trei i-au supraviețuit. În anul 1333, cumnatul său Regele Casimir al III-lea al Poloniei i-a făcut o vizită și l-a desemnat pe fiul său Ludovic drept succesor la tron. În schimb, Regele Carol Robert s-a angajat să-i fie protector militar. Fiul mai mic, Andrei, s-a căsătorit dinastic cu Prințesa Ioana, fiica Regelui Robert de Napoli, iar Ștefan a fost numit Duce de Transilvania și s-a căsătorit în anul 1345 cu Prințesa Margareta, fiica Împăratului Romanilor Ludovic al IV-lea. După câțiva ani de suferință, Carol Robert a murit la 16 Iulie 1342 și a fost înmormântat în Basilica din Szekesfehervar.

Regele Ludovic cel Mare (1342-1382), încoronat la vârsta de 16 ani a fost consiliat în primii ani de mama sa Elisabeta, cea care a insistat pe lângă Papa Clement al IV-lea, de la Avignon, pentru ca Andrei să fie încoronat pe tronul Regatului de Napoli și Sicilia. Încărcată cu 5150 kg de aur și 6630 kg de argint, Regina Mamă a făcut o vizită la Napoli unde a dăruit pe toată lumea până a obținut ce a dorit. La scurt timp însă, Andrei a fost asasinat iar fratele său Ludovic a condus în următorii 5 ani două expediții de pedepsire. În Transilvania în fruntea Voievodatului s-a ridicat familia Lackfy, urmași ai Comitelui Secuilor din această familie s-au ridicat Voievozii: Ștefan I, Andrei, Nicolae, Stefan II, Emeric și Denis. În alianță cu Regele Casimir al Poloniei, în anul 1352 Regele a declarat o cruciadă împotriva ortodocșilor din Lituania și a asediat cetatea Bălți. Apoi, prin înțelegere cu Hanul Hoardei de Aur, Jani Beg, a năvălit cu 200 000 de cavaleri în Lituania Podolia și Rutenia. Creștinii ortodocși din țările Maramureșului și Făgărașului au fost persecutați sau expulzați. Un mare număr dintre aceștia, în frunte cu Voievodul lor Dragoș, au trecut munții în Moldova unde au întemeiat o nouă țară cu capitala la Baia. Imediat după retragerea oștașilor saxoni, coloniștii s-au revoltat, au ucis toți misionarii catolici și s-au condus după legea lor. În Țara Românească, Voievodul Nicolae Alexandru Basarab, căsătorit cu Maria Lackfy și apoi cu Clara Dobokai, a întreținut relații bune cu Transilvănenii permițând negustorilor din Brașov să-și vândă mărfurile fără vamă. Deși a recunoscut suveranitatea Regelui Ludovic, Basarab nu a acceptat ritul catolic și a înființat o Mitropolie ortodoxă. Regele a ripostat în forță dar campania militară condusă de Voievodul Transilvaniei, Nicolae Apor (sau Lakfy) a fost nimicită de oastea lui Vlaicu Vodă. Mai mult decât atât, muntenii au intrat în Transilvania și au ocupat mănăstirea din Tâlmaci (Sibiu). La Sud de Dunăre, regele a condus campanii militare în Serbia, Croația,

Dalmația, Bosnia și Bulgaria iar spre Est s-a războit în Slovacia, Bohemia și Pomerania. În anul 1370, după moartea Regelui Casimir, a fost încoronat ca Rege al Poloniei, extinzând astfel regatul său de la Marea Baltică până la Marea Adriatică. Sub sceptrul său viețuiau circa 3 milioane de locuitori, 49 de castele regale, 500 de orașe târg și în jur de 26 000 de sate. Soldații săi erau recrutați de nobilii feudali în raport cu proprietatea deținută, indiferent cine deținea titlul, potrivit unei legi denumită "feodum talliatum" (cote parte). După ce a reconfirmat Bula de Aur din anul 1222, a acordat nobililor titlul ereditar și dreptul de a judeca toate pricinile de pe moșia lor, cu excepția furturilor și omorurilor. Campion al creștinismului și al Papei de la Avignon, Regele Ludovic a favorizat în special ordinul Franciscanilor și cel al Sfântului Paul, fondat în Ungaria în secolul al XIII-lea. La intervenția sa, în anul 1367 Papa Urban V a emis documentele necesare pentru fondarea Universității canonice din Pecs, asemănătoare cu cea din Vienna. Tot din ordinul său, între anii 1358-1373 călugărul iluminist Marci de Kalt a întocmit *Chronicum Pictum*, o istorie ilustrată a faptelor ungarilor începând cu Attila Han. Principalele sale edificii sunt castelele: Diosgyor (Miskolc) și Zolyom (Zvolen). Din căsătoria sa cu Elisabeta, fiica Banului Ștefan al Bosniei, au rezultat patru copii dintre care i-au supraviețuit două fete Maria, viitoarea Regină a Ungariei și Jadwiga viitoarea Regină a Poloniei. Regina Maria nu s-a bucurat autoritatea necesară, dar a rămas cu titlul de co-regent, alături de soțul ei, Prințul Elector Sigismund de Luxemburg (1387-1437).

Moldova, Țara Românească și Dobrogea

Potrivit documentelor bizantine, între secolele IX-XI, tot ținutul dintre Dunăre și Volga a fost sub dominația militară a unei confederații de triburi denumite Cumanii. În partea Sudică a acestui teritoriu, Împăratul Constantin Porfirogenetul amintește o altă confederație de triburi, cea a Pecenegilor, cu o limbă și obiceiuri asemănătoare Cumanilor. Dintre cele opt triburi Pecenege, patru transumau la Est de Nistru și alte patru la Vest de Nistru. Fie ca aliați ai bizantinilor, fie ca adversari, Cumanii și Pecenegii au dominat întreaga istorie militară a zonei. Populația sedentară, blajină și pașnică, era însă formată din foști sclavi ai Imperiului Roman, fugiți în ținuturile barbare pentru a scăpa de exploatare. Această populație romanizată, parțial creștină, evita orice conflict atât cu bizantinii, cât și cu slavii sau cu nomazii. În timpul restaurației bizantine, fostul teritoriu al Imperiului Bulgarilor și Valahilor a fost divizat în theme bizantine, organizate în jurul unui comandant militar. Începând cu secolul al XI-lea, Cumanii și Pecenegii au atacat din ce în ce mai energic teritoriile bizantine ajungând în anul 1078 până la Adrianopol. În fața acestor atacuri, locuitorii sedentari au căutat protecție spre Nord, la vecinii din cnezatele Halychului, Kievului și Volhyniei. În fruntea cnezatelor rusești, au fost Prinții: Vsevolod de Kiev, Yaroslav cel Înțelept, Sviatoslav de Kiev, Vsevolod Yaroslavich de Kiev, Vladimir Monomakhul, Andrey Bogolyubsky. Începând cu cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea, ca parte a contraofensivei generată de primele cruciade, turcii seljucizi au atacat Bizanțul în Anatolia, simultan cu atacurile dinspre Nord ale Cumanilor și Pecenegilor. Imediat după primele victorii ale

turcilor, bulgarii au profitat de slăbiciunea Komnenilor și s-au răsculat, sub conducerea fraților Asan. Cel de al Doilea Imperiu al Bulgarilor și Valahilor, în alianță cu Cumanii și temporar cu latinii din Sfântul Imperiu al Romanilor, a rezistat asalturilor bizantine și a contribuit substanțial la destrămarea Imperiului Bizantin. Bulgarii și Valahii nu au participat la cruciade, dar au permis trecerea trupelor imperiale și au purtat repetate negocieri cu Înalțul Scaun. Declarată încă din anul 1186, Arhiepiscopia de Bulgaria și Valahia a fost recunoscută oficial abea în anul 1203, dar un an mai târziu Constantinopolul a căzut sub dominația latinilor. Au urmat trei decenii de uniune cu Biserica Romano Catolică, pentru ca în anul 1235 Biserica Ortodoxă Bulgară cu sediul la Veliko Tarnovo să devină din nou autocefală. Sediul Patriarhiei a fost în Biserica Sf. Petru și Paul, fondată în anul 1205 de Țarul Ioniță Kaloian Asan (1196-1207). Tot la Veliko Tarnovo, Țarul Ivan Asan al II-lea a fondat două decenii mai târziu Biserica Romanică a Celor 40 de Mucenici. De altfel în fortăreața și pe dealul de la Trapesitsa au fost identificate până în prezent 23 de biserici medievale (ruinele lor), dintre care cinci sunt complet necunoscute documentar. După modelul Muntelui Athos din Grecia, fortăreața de la Veliko Tarnovo a fost populată cu numeroase mănăstiri și chiar a primit numele de Sveta Gora (Lemnul Sfânt sau Holy Wood). Aici au fost scrise Bibliile slavonești, aici s-a format nucleul limbii bulgare literare.

În timpul Imperiului Bulgaro Valah, themele bizantine s-au transformat în comitate sau cnezate, conduse de boieri autohtoni (jupâni) cu rang egal în consiliul țării. Denumite și jupanate, sau țări românești multe dintre aceste comitate și-au păstrat o oarecare identitate culturală până în zilele noastre: în Moldova au fost țărilor Strășinietului, Onutului, Bolohovenilor, Dornei, Moldovei, Sorocăi, Lăpușnei, Bârdalnicilor, Brodniciilor, Vrancei, Tigheciului, Ciuborciului. În Oltenia și Muntenia au fost țărilor Loviștei, Giroltului, Craiovei, Jaleșului, Lotrului, Câmpulungului, Litva, Valahilor, Muscelului, iar în Dobrogea țărilor Cavarnei și Vicinei. Dintre jupânii acestor formațiuni prestatale au fost amintiți cu titlul de Duce sau Jupân boieri ca: Olanda și Costea în Moldova, Ioan, Farcaș, Litovoi și Bărbat în Oltenia, Meșelav, Seneslau și Negru Vodă în Muntenia sau Dimitrie, Gheorghe, Tatos, Sacea și Sestlav în Dobrogea. Imediat după ocuparea Constantinopolului, latinii și-au intensificat politica de romanizare a ținuturilor Estice. În anul 1228 a fost formată Episcopia Cumanilor de Milcov, având în frunte pe călugărul Dominican Theodoric, uns Episcop. Misionarismul evanghelic s-a transformat apoi într-o adevărată cruciadă, dublată de inchiziție. Preoții și predicatorii ortodocși au fost alungați spre Est. Riposta nu a întârziat prea mult. Începând cu anul 1238, mongolii și tătarii Hoardei de Aur au lansat o companie militară covârșitoare. Au trecut prin sabie toată Europa de Est, de la Volga până la Dunăre. Majoritatea trupelor mongole s-au retras în anul 1243, dar Oltenia, Muntenia, Dobrogea și Moldova au rămas tributare unei Hoarde tătarești formată din circa 10 000 de luptători, condusă de Nogai Khan, pe care cronicile rusești îl numesc Țar iar misionarii Franciscani l-au numit Împărat. După ce în anul 1266 o hoardă de 20 000 de tătari a invadat Bizanțul, Împăratul Michael Paleologul a negociat un tratat de alianță căsătorind pe fiica sa Eufrosina Palaiologina cu hanul tătarilor. Ajuns în fruntea întregii Hoarde de Aur, Nogai Khan a dominat până la sfârșitul secolului întregul teritoriu dintre Dunăre și Munții Caucaz, inclusiv Dobrogea. Tătarii trăiau în grupuri nomade denumite ulus, și aveau în frunte un aristocrat denumit mârza. Dominația tătarească a deschis drumul negustorilor greci și venețieni

spre caravanele de pe Drumul Mătasei și spre negoțul cu sclavi, dinspre Crimeea spre Persia. Invasia mongolilor și inchiziția catolică au favorizat migrația din comitatele Transilvaniei (Hațeg și Făgăraș) a unui întreg popor ortodox, împreună cu grupuri de saxoni și latini, sub conducerea unui boier pe nume Radu, poreclit Radu Negru sau Negru Vodă. Refugiații s-au așezat la Câmpulung, într-un ținut aflat în proprietatea boierului Radu încă din timpul Cavalerilor Teutoni. Au înălțat aici două biserici, una ortodoxă cu hramul Adormirea Născătoarei de Dumnezeu și una catolică fondată de soția lui Radu. Pe locul fostei curți domnești se află în prezent Mănăstirea Negru Vodă din Câmpulung. Ulterior, Radu și-a mutat curtea domnească la Curtea de Argeș unde a fondat o altă biserică cu același hram. Istoria veche (vezi Dionisie Fotino) îl prezintă pe acest Negru Vodă ca întemeietor al Țării Românești. Boierii Basarabi, aflați în fruntea Banatului Craiovei, i-au jurat credință iar Episcopul de Făgăraș a devenit astfel primul Arhiepiscop al Țării Românești.

Expansiunea bisericii latine spre Moldova a început încă din anul 1148, când Regele Geza II a condus șase expediții militare la Kiev pentru a-l susține pe Prințul Isiaslav al II-lea (botezat Panteleimon). Au urmat apoi două secole de intervenție a dinastiei Arpadiene în viața Principatului de Halici (Halych) pe care regii l-au declarat anexat în repetate rânduri. Sub dominație Cumană, Bulgaro-Valahă și mai apoi Tătărească, locuitorii autohtoni sunt prezenți în cronicile vremii sub denumiri ca: brodnici (brot-pâine), bolohoveni (bol), bruteni (brot) sau halicieni (ia lici), toate în legătură cu a mânca. Organizați în mici cnezate (uniuni tribale), locuitorii includeau un număr semnificativ de sclavi, fugiți din cele două imperii romane. Limba lor era un fel de latină vulgară, amestecată cu cuvinte de origine dacică, scitică, polonă, slavă, cumână sau tătărească. După anul 1204, misionarismul călugărilor franciscani s-a intensificat și au apărut primele nuclee ale vieții creștine organizate în jurul unei biserici sau mănăstiri. Moldova a recunoscut suveranitatea Hoardei de Aur până în anul 1347, când Ducele Dragoș din Maramureș a trecut munții și a fondat o "marcă", adică un ținut de graniță cu militari plătiți de Regele Ungariei și Poloniei, Ludovic de Anjou (1342-1382). Prima capitală a noului stat a fost în orașul Baia, pe atunci cunoscut sub numele de Moldavia (Civitas Moldaviensis) unde s-a ridicat și prima biserică din lemn. În timpul domniei lui Dragoș a fost construită la Volovăț o altă biserică din lemn, mutată de Ștefan cel Mare la Mănăstirea Putna. Urmașul său, Voievodul Bogdan (1359-1365) a ctitorit biserica de zid de la Mănăstirea Bogdana din Rădăuți, cea mai veche biserică de zid din Moldova. Cam în același timp, în Țara Românească, unul dintre membrii familiei Basarabilor de la Craiova a ajuns în fruntea principatului și a fost recunoscut de Papa Ioan drept "Prinț catolic devotat". Voievodul Basarab I (1324-1351) pe care Regele Carol Robert de Anjou îl declara ca vasal, a făcut incursiuni în Banat, alături de Țarul Michael Shisman al Bulgarilor, așa că a fost declarat schismatic și infidel. După o primă luptă câștigată la Posada în anul 1330, voievodul a domnit independent timp de 15 ani, în schimb fiul său Nicolae Alexandru a acceptat în anul 1345 suveranitatea Regelui Ludovic de Anjou. Voievodul Basarab I a ctitorit Biserica Domnească Sfântul Nicolae din Curtea de Argeș, o biserică cu hramul Adormirii la Posada și a restaurat biserica Mănăstirii Negru Vodă din Râmnicu Vâlcea. Fiul lui, Voievodul Nicolae Alexandru, căsătorit cu Maria Lacfy, fiica voievodului din Transilvania, a plătit tribut ungarilor și tătarilor, dar a părăsit ritul catolic în favoarea celui ortodox și a format prima Mitropolie a Țării Românești cu sediul la Curtea de Argeș. Restaurarea puterii bizantine, în dauna Hoardei de Aur, s-a făcut simțită și în Dobrogea unde s-a format Principatul de Cavarna (Despotatul Dobrogei) cu capitala la Kaliakra, condus de urmașii Țarului

George Terter al Bulgarilor și Valahilor. Primul dintre aceștia a fost Balică, urmat de fiul său Dobrotici, apoi Ivanco. Asaltat de oștile turcești ale Sultanului Murad I (1362-1389) după anul 1388 principatul dobrogean a intrat sub protecția domnitorului Mircea cel Bătrân (1397-1418).

Pentru Moldova, cea mai veche sursă istoriografică este Letopisețul țării Moldovei întocmit de Vornicul Grigore Ureche la sfârșitul secolului al XVI-lea. Letopisețul ne spune că suveranitatea dinastiei de Anjou nu a durat prea mult. Regele Cazimir Piast al Poloniei a ocupat Haliciul și a ridicat 40 de fortificații pe care le-a numit Calea Cuiburilor de Vulturi. Voievodul Bogdan s-a declarat independent, dar a acceptat suveranitatea Regelui Cazimir. Urmașii lui, Ștefan și Petru s-au luptat între ei, cu armate ungurești și poloneze, iar învingător a ieșit un al treilea frate, pe nume Lațcu, cel care s-a pus sub protecția Papei Urban al V-lea. La intervenția Papei, în anul 1371 Arhiepiscopul Florian de Cracovia l-a hirotonisit pe Andrei ca Episcop de Siret. A urmat apoi Petru al II-lea (1375-1391), nepot al lui Bogdan și fiu al Margaretei Mușata, cel care a întemeiat dinastia Mușatinilor. Recunoscând suveranitatea Regelui Vladislav Jagello al Poloniei, noul domnitor a primit ca amanet ducatele Haliciului și Pocuției, în schimbul unei sume de bani. Apoi, începând cu anul 1388 a organizat la Suceava Mitropolia Moldovei. Recunoașterea oficială de la Patriarhul Matei al Constantinopolului a venit însă abia în anul 1401, în timpul domnitorului Alexandru cel Bun. Primul Mitropolit uns a fost Iosif Mușat, din familia Mușatinilor, fostul egumen de la Mănăstirea Neamț. În timpul domnitorului Petru Mușat s-au zidit cetățile Sucevei și Neamțului, mănăstirile Neamț și Bistrița, biserica Mitropoliei din Suceava (Mirăuți) și o mănăstire a călugărilor dominicani, la Siret, ctitorită de mama sa. Următorii domnitori, Roman, Ștefan I și Iuga au fost niște prezențe efemere, apoi a fost înălțat pe tron Alexandru cel Bun (1400-1432), cu sprijin militar de la Voievodul Mircea cel Bătrân (1386-1418). Sub suveranitate polonă, noul domnitor a întărit cetățile Chilia și Cetatea Albă și a controlat calea comercială ce lega Marea Neagră de Polonia. Ca vasal al Regelui Vladislav Jagello, Alexandru a luptat la Grunwald și la Marienburg împotriva Cavalerilor Teutoni. S-a înregistrat astfel o răcire semnificativă a relațiilor cu Sfântul Imperiu al Romanilor și cu Înalțul Scaun. După o primă căsătorie cu Margareta, fiica Palatinului Ungariei Ștefan de Losintz, a urmat o căsătorie cu o româncă pe nume Ana, apoi cea de a treia căsătorie cu Ducesa Ringala, cumnata regelui Vladislav Jagello. În anul 1420, la Chilia și Cetatea Albă au avut loc primele confruntări cu turcii Imperiului Otoman. Ca edil, domnitorul Alexandru cel Bun a zidit și dăruit cu moșii mănăstirile Bistrița-Neamț și Moldovița. Urmașii lui Alexandru cel Bun, voievozii Iliș, Petru al III-lea și Ștefan al III-lea au avut domnii scurte, măcinate de dezordine internă. Până la Ștefan cel Mare, s-au mai urcat pe tronul Moldovei: Ciubăr Vodă, Alexandrel de trei ori, și Petru Aron de trei ori (1451-1457). În timpul ultimei domnii a voievodului Petru Aron, divanul țării a acceptat să plătească Sultanului Mahomed al II-lea un tribut anual de 2000 de galbeni. O dată cu căderea Constantinopolului (1453), Moldova a intrat definitiv în sfera de influență otomană.

În Țara Românească, lui Nicolae Alexandru i-a succedat fiul său Vladislav Voicu Basarab (1364-1377), cunoscut și sub numele de Vlaicu Vodă. Prin mama sa, Clara Dobokay, regele Ungariei i-a recunoscut ca feude ținuturile Amlaș și Făgăraș din Transilvania, precum și titlul de Ban de Severin. Iubitor de Dumnezeu, voievodul l-a luat în ocrotire pe călugărul monah Nicodim, venit de la Muntele Athos. La îndemnul acestuia a ctitorit și dăruit mănăstirile Tismana (Târgu Jiu) și Vodița (Severin). Documentul de danie către Mănăstirea Vodița s-a păstrat în original. În anul 1370, la cererea Mitropolitului Iachint, Patriarhul Ecumenic Filotei a emis tomus-ul de înființare pentru Mitropolia Severinului, având în frunte pe Mitropolitul Daniil. În timpul său s-au bătut primele monede autohtone, ducați din argint și bani din bronz. A fost succedat de fratele său Radu I Basarab (1377-1383), cel care a început construcția de zid a Mănăstirii Tismana și a adus la Biserica Domnească de la Curtea de Argeș moaștele Sfintei Filofteia. Tot Radu I a ridicat o biserică din lemn la Cotmeana, devenită astfel schit. În timpul său au luat ființă două episcopii catolice, una la Severin și una la Argeș, precum și o mănăstire benedictină la Târgoviște. Fiul său Dan I (1383-1386) a avut o domnie efemeră. A fost asasinat în timpul unei campanii militare. Numele lui este însă menționat pe un clopot, donat de Jupânul Dragomir mănăstirii Cotmeana. A fost succedat de fratele lui mai mic, Mircea Basarab (1386-1418), mai cunoscut sub numele de Mircea cel Bătrân. Mama domnitorului, Doamna Călina, era o prințesă bizantină născută Caliphina. În timpul său, la Mănăstirea Tismana s-a format prima școală de caligrafi și o școală călugărească, pepiniera viitorilor episcopi și mitropoliți. Principala ctitorie a lui Mircea a fost însă Mănăstirea Cozia de la Călimănești, la 35 de km de Râmnicu Vâlcea, unde a fost și înmormântat. Sfințită în anul 1388, mănăstirea a avut ca prim egumen pe părintele Sofronie și a funcționat ca școală mănăstirească. O altă ctitorie de seamă este Mănăstirea Snagov, ridicată în stil bizantin, sfințită în anul 1408 în partea de Nord a Lacului Snagov. La Sud de Dunăre, pe Valea Timocului, în anul 1396 Mircea a preluat posesiunile Voievodului Ioan Strașimir și a ridicat Mănăstirea Coroglași. Domnitorul a mai finalizat și dăruit mănăstirile Vodița și Cotmeana. A continuat daniile și către mănăstirea Cutlumuș de la Muntele Athos. Cei doi Mitropoliți ai țării erau Antim la Argeș și Atanasie la Severin. Prin starețul Nicodim și prin Mitropolitul Antim, domnitorul a purtat corespondență cu Evtimie de Târnova, Patriarhul Bulgariei, unul dintre marii literați ai epocii. Pentru cultul catolic, în timpul domniei lui Mircea cel Bătrân la Argeș au funcționat următorii episcopi: Francisc (1390), George (1394), Andrei (1396), Francisc (1399), George de Pecs (1402) și Ioan (1418), iar la Severin: Lucas (1390), Francisc (1394), Nicolae (1399), Iacob (1412). În anul 1414, reprezentanți ai Țării Românești au participat la Conciliul de la Konstanz, unde s-a încercat unificarea Bisericilor catolică și Ortodoxă. Dintre manuscrisele vremii s-au păstrat doar un Polieleu (odă) semnat de călugărul Filotei și un Tetraevanghel împodobit cu miniaturi al călugărului Nicodim. După repetate confruntări cu armatele Otomane, în anul 1414 Voievodul Mircea cel Bătrân a acceptat suveranitatea otomană și plata unui tribut de 3000 de galbeni.

După dominația Hoardei de Aur din timpul lui Nogai Khan, Dobrogea a fost integrată în Imperiul Bulgarilor și Valahilor începând cu anii 1322-23, prin intervenția Țarului George Terter al II-lea. Acesta a fost succedat de Mihai Șişman, fiul despotului de Vidin, urmaș după mamă al Țarului Ivan Asan. Prin divorțul de Ana Neda, fiica Regelui Ștefan Uros Milutin al Serbiei, noul țar a reînflamat relațiile cu Serbia, dar în schimb s-a aliat cu Moldova și Țara Românească și s-a căsătorit cu Theodora Palaiologina, fiica Împăratului Mihail Paleologul. Urmașul său Ivan Ștefan a fost detronat de boieri și înlocuit cu vărul său Ivan Alexandru (1331-1371), nepotul Țarului Mihail Asan. Țarul Ivan Alexandru, era căsătorit cu Theodora, fiica lui Basarab I și sora lui Nicolae Alexandru, iar din căsătoria lor au rezultat patru copii, trei băieți și o fată. După ce s-a implicat în războiul civil ce măcina Imperiul Bizantin, trupele turcești au atacat Gurile Dunării și țarul a pierdut controlul militar asupra Dobrogei. În anul 1247, sub conducerea boierului Balica, din familia Țarului George Terter, dobrogenii au format un despotat independent cu capitala la Cărvuna (Kavarna). Zece ani mai târziu, în anul 1257, fiul lui Balica pe nume Dobrotici (1357-1386), a cucerit cetățile Vicina (Silistra), Oblucina (Izmail) și Chilia, iar noul stat a primit denumirea de Țara lui Dobrotici, nume din care a derivat apoi denumirea de Dobrogea. În anul 1366, Împăratul Ioan Paleologul (1341-1391) a călătorit prin Europa în căutarea de aliați împotriva turcilor. Ajuns în Dobrogea a perfectat căsătoria dintre fiul lui Mihail cu fiica lui Dobrotici. În anul următor însă, Suleyman Pașa, fiul lui Orhan Sultan, a năvălit în Tracia și a ocupat cetățile Adrianopol și Philippopolis formând primul sultanat turcesc din Tracia. Regele Serbiei Vukașin Mrnjacevic a intervenit cu oaste dar a fost învins. În anul 1371, ambii Împărați ai Bizanțului și Bulgariei, dar și Dobrotici al Dobrogei, au recunoscut suveranitatea Sultanului Murad I Hudavendigar (1362-1389), supranumit "cel devotat lui Alah". În anul 1385 Sultanul Murad a ocupat Sofia iar în anul următor a căzut în luptă la Plocinik, după ce a învins armata condusă de Prințul Lazăr Hrebeljanovici, căzut și el în luptă. În anul 1386, despotatul Dobrogei a fost condus de Ivanco, fiul lui Dobrotici, dar în anul următor a fost invadat de trupe turcești, conduse de Ali Pașa. Începând cu anul 1388, garnizoanele de la Dunăre au fost ocupate de trupele lui Mircea cel Bătrân. Apoi, începând cu anul 1418, simultan cu Țara Românească, Dobrogea a intrat sub suveranitate otomană. Din timpul lui Ivanco a rămas un acord comercial cu negustorii genovezi, încheiat de boierii Costea și Jolpan, din care știm că vama reprezenta 1 % din valoarea mărfii, atât la intrarea cât și la ieșirea din țară. Aurul, argintul, pietrele prețioase, perlele și corăbiile erau scutite de vamă și de orice taxe.

Contextul European:

Grecia și Imperiul Bizantin

În anul 1025, la sfârșitul domniei Împăratului Basil al II-lea Macedonianul (976-1025), Imperiul Bizantin avea o populație de circa 12 milioane de locuitori și se extindea, după recucerirea Bulgariei, până în Peninsula Crimeea, unde și-a consolidat poziția prin căsătoria dintre Prințesa Ana, sora împăratului, cu Prințul Vladimir al Kievului. Venitul anual era în jur de 7 milioane de nomismata, iar în Trezorerie se aflau alte 14 milioane de nomismata (circa 90 de tone de aur). Dinastia Macedoniană a continuat apoi prin Împărații: Constantin VIII, Zoe, Romanos III, Michael IV, Michael V, Theodora și Constantin IX. A urmat apoi Dinastia Komnenos reprezentată prin Împărații Isaac I (1057-1059), Alexios (1081-1118), Ioan al II-lea (1118-1143), Manuel (1143-1180), Alexios II (1180-1183), Andronicos I (1183-1185). Epoca Komnenilor a fost o epocă de confruntări militare. Răscoala sclavilor din întregul Orient s-a concretizat prin apariția și răspândirea cultului islamic. Toate încercările romanilor și bizantinilor de a restabili ordinea au fost spulberate. Au urmat două secole de cruciade în Țara Sfântă, sortite și ele eșecului. Singurul rezultat concret a fost dezbinarea din ce în ce mai radicală dintre romani și greci (bizantini). Apusul dinastiei Komnenilor a fost continuat de o ramură a familiei, respectiv Dinastia Angelos, reprezentată prin Împărații: Isaac Angelos (1185-1195), Alexios III (1195-1203), Theodore Laskaris (1205-1222). În urma celei de A Patra Cruciate, Constantinopolul a căzut timp de 50 de ani sub dominația latinilor. Ultima viță dinastică a fost cea a Paleologilor, reprezentată prin Împărații: Michael VIII (1259-1282), Andronikos II (1282-1328), Michael IX (1294-1320), Andronikos III (1328-1341), Ioan V (1341-1391), Ioan VI Kantakuzino (1347-1354), Matei (1342-1357), Manuel II (1373-1391 și 1391-1425), Ioan VIII (1425-1448) și Constantin IX (1448-1453). După anul 1367, o dată cu fondarea sultanatului turcesc de Tracia, din Imperiul Bizantin nu a mai rămas decât ca o umbră, în jurul cetății și portului din Constantinopol. Arhitectura bizantină a dominat Țările Balcanice în epoca Komnenilor și apoi în întreaga epocă medievală. Exemple reprezentative sunt: biserica Theotokos de la Mănăstirea Pammakaristos din Istanbul, biserica Theotokos (Fecioara Maria) din Periblepros, Mănăstirea Zygos de la Muntele Athos, biserica Cianli Kilise din Cappadocia, biserica Sf. Panteleimon din Nerezi (Macedonia), biserica Virgin Eleousa (Înălțarea Maicii Domnului) din Veljusa (Macedonia), biserica Sfinții Apostoli din Atena, Mănăstirea Nea Moni din Chios, Mănăstirea Dafni din Chaidari, biserica Panagia Kosmosoteria din Ferai, Mănăstirea Aghia Moni din Nauplion (Argos), biserica Sf Theodor din Vamvaka (Poelopones). Alte monumente bizantine semnificative, ridicate în secolele XIII-XIV sunt: Mănăstirea Gračanica de la Kosovo (Albania) sau Mănăstirea Hosios Loukas din Distomo (Boetia). În Anatolia, exemple pentru arhitectura bizantină târzie sunt: biserica St Abercius din Elegmi (Kurşunlu), biserica Sf Ion din Lindos (Alanya). În Trebizond exemple reprezentative sunt: biserica Ciarili Kilise din Akhisar, biserica din Fisandon, biserica Ala Kilise din Ali Hasan Dagi sau biserica Kilicilar Kilise din Goreme.

Nucleul principal al vieții cenobiotice din Imperiul Bizantin, dar și din întregul spațiu ortodox, s-a format pe Muntele Athos, în jurul unui mic grup de mănăstiri constituite încă din secolul al IX-lea. Fondatorul acestui centru monastic a fost Împăratul Basil I Macedonianul (867-886), cel care a emis o chrysobulă prin care a donat teren călugărilor asceți. Viața monastică structurată a început un secol mai târziu, când Împăratul Nikephoros Phokas (963-969) a finanțat ridicarea Mănăstirii Marea Lavra. Ctitorul și arhitectul acestei mănăstiri a fost călugărul Athanasios Athonitul, cel care nu numai că a zidit mănăstirea dar a și emis în anul 975 primul regulament de ordine interioară compus din 18 capitole și 56 de reguli, denumit Typikon sau Stoudios. Primul capitol subliniază clar scopul acestui așezământ religios: purificarea minții și a sufletului, prin lumină de la Duhul Sfânt, pentru a putea aduce lumină în mintea tuturor oamenilor, indiferent de rang sau condiție socială. Trei chrysobule succesive au garantat Mănăstirii Lavra dreptul la proprietate asupra Muntelui Athos și dreptul la autogovernare. În vecinătate, în anul 972 călugării Athanasios, Nicholas și Antonius au fondat Mănăstirea Vartopedi, după regula mănăstirii Lavra. În secolul următor, Muntele Athos a devenit locul de întâlnire al tuturor învățaților din spațiul ortodox, în special al celor din Serbia și Rusia. Prima mănăstire rusească, Xylourgou (acum Skiti Bogoroditsa) a fost fondată în anul 1070, urmată apoi în anul 1089 de Mănăstirea Sfântul Panteleimon. Ambele mănăstiri au fost apoi preluate de Sârbi, cei care au ridicat în anul 1198 Mănăstirea Hilandar. Mănăstirea a fost ctitorită de Marele Prinț Ștefan Nemanja (1166-1196). Prințul a renunțat la tron pentru a deveni părintele Simeon. Printre ctitorii de seamă de la Muntele Athos se numără și Țarii Ivan Asan II (1218-1241) și Ivan Alexandru (1331-1371), cei care au dăruit și reclădit Mănăstirea Zogravu, ridicată de bulgari în secolul al XI-lea. Contribuția românească datează din secolul al XIV-lea, când domnitorii noștri Nicolae Alexandru Basarab (1352-1364) și Vladislav Vlaicu (1364-1377) au contribuit la restaurarea mănăstirii Koutloumousiou, fondată în anul 1169. Cele două schituri românești, Timou și Lakkoskiti, au fost constituite abea în secolul al XVIII-lea. Celelalte 17 mănăstiri din complexul monastic sunt predominant grecești. Cronologic, au luat ființă: Mănăstirile Xeropotamou, Stavronitika, Docheiariou și Esphigmenou, fondate în secolul al X-lea, Mănăstirea Xenophontos, fondată în anul 998 de călugărul cu același nume, Mănăstirea Philotheou fondată în secolul al X-lea de călugărul cu același nume, Mănăstirea Pavlou fondată în secolul al XI-lea de călugărul Pavlou de la Xenopotamou, Mănăstirea Iviron fondată în secolul al XI-lea de doi călugări din Georgia, Mănăstirea Karakallou fondată în secolul al XI-lea de călugărul cu același nume, Mănăstirea Konstamonitou, fondată în secolul al XI-lea de familia aristocrată cu același nume, Mănăstirea Simonopetra fondată în secolul al XIII-lea de călugărul Simon Athonitul, Mănăstirea Pantokratos fondată în anul 1363 de generalul bizantin Alexios, Mănăstirea Dionysiou fondată în secolul al XIV-lea de călugărul cu același nume, Mănăstirea Gregoriou fondată în secolul al XIV-lea de călugărul cu același nume,

Bisericile bizantine nu erau simple edificii din piatră, ci erau adevărate expoziții de artă contemporană. Fiecare comunitate religioasă făcea eforturi pentru a duce prinos Domnului, tot ce era mai frumos, mai bogat și mai luxos în regiune, sau în lumea întreagă. Ca reacție la austeritatea epocii iconoclaste, restaurația a adus cu sine o bogăție de icoane, mozaicuri, picturi murale, statui și sculpturi murale, obiecte de cult și odore bisericești. În teologia bizantină, biserica a devenit astfel un simbol al Universului creștin, un mic colțisor de Rai, o promisiune pentru ceea ce va urma în Viața Veșnică. Din epoca dinastiei Macedonene, cele mai bine conservate mozaicuri sunt cele din Mănăstirea Hosios Loukas (Boetia), aplicate pe suprafețele curbate ale domului și nișelor laterale. Dintre acestea, iese în evidență cel al Fecioarei Maria cu Pruncul. Alte mozaicuri frumoase, bine conservate și restaurate, sunt la Mănăstirea Daphni de lângă Athena, datând din jurul anului 1100, din epoca Komnenilor. Pentru un efect radiant, aici artistul a combinat mici dale rectangulare aurite (tesserae) cu mici fragmente rectangulare din sticlă colorată, la care sunt asociate și dale obișnuite din piatră în diferite culori. Probabil cel mai faimos este însă mozaicul reprezentând pe Christ Pantocrator, din biserica Hagia Sofia de la Constantinopol, datat în jurul anului 1261. Dacă în secolul al XI-lea icoanele pictate aveau încă un rol charismatic, simbolic, perpetuând credința că sunt făcătoare de minuni, în epoca Komnenă icoanele au fost dublate și de o componentă pragmatică. Icoanele simple au fost înlocuite de cele turnate și modelate din metale prețioase, bătute cu pietre nestemate, cu o neprețuită valoare intrinsecă. De exemplu, icoana din aur cu nestemate comandată de împăratul Mihail Duca VII (1071-1078) pentru soția sa Maria de Alania, fiica Regelui Bagrat al Georgiei. Cele mai multe reprezentări aparțin Fecioarei Maria (Theotokos), Născătoarea de Dumnezeu, pentru care există un întreg cult bizantin. Un exemplu tipic, este icoana din Biserica Sf. Clement de la Orchid (Macedonia). Tot în categoria icoanelor trebuie incluse și cele sculptate în fildeș sau lemn prețios, încastrate în monturi din aur și argint. Pentru pictura murală din secolul al XII-lea, probabil cele mai reprezentative fresce sunt cele din Biserica Sfântul Panteleimon din Nerezi (Macedonia), ctitorită după anul 1164 de Împărații Alexios și apoi Constantin Angelos. Printre acestea, este fresca Reînvierii Domnului (Anastasis), un exemplu de discurs religios, prezentat iconografic. Cea de a doua restaurare bizantină, cea din epoca dinastiei Paleologilor, a încercat să șteargă urmele lăste de latini prin introducerea unor fresce narative cu subiect biblic, un fel de abecedare religioase vizuale. Pe lângă scenele clasice, sunt asociate și scene pastorale sau peisaje, precursori ai Epocii Renascentiste, menite să atragă țărani în sânul bisericii. Din lumea elitelor, credința a coborât treptat spre clasele de jos ale societății. Exemple tipice pentru această perioadă artistică se regăsesc la Biserica Chora din Constantinopol, dedicată Mântuitorului sau la Mănăstirile Pantanassa și Peribleptos din Mistras (Peloponez). Ultimul Împărat al Bizanțului, Constantin IX Paleologul a fost despot de Mistras înainte de a fi înălțat împărat. Întreaga epocă medievală timpurie se caracterizează și printr-un proces de slavizare a artei bizantine, credința și arta de rit ortodox cunoscând o vastă extindere spre țările slavilor, cum erau pe atunci Bulgaria, Serbia, Valahia, Muntenia, Moldova, Podolia, Kievul și mai ales Rusia.

După edificii, cele mai bogate urme materiale din epoca bizantină constau din material ceramic, de diferite calități, cu numeroase utilizări. Tehnica sgraffito, prezentă în majoritatea atelierelor de olărie medievale, consta din decoruri filigranate realizate cu pastă în două culori. Peste fondul roșu ocru al argilei de structură se aplica un strat subțire de pastă albă, apoi se trasau linii subțiri și se înlătura o parte din pasta albă pentru a obține desene în relief și în două culori. După arderea primară, vasele erau protejate cu un smalt transparent. Majoritatea desenelor erau în benzi circulare, sub formă de frescă, cu motive geometrice frecvent spiralate sugerând valurile mării. Un al doilea tip ceramic caracteristic este format din vasele glazurate și smălțuite, șampilate cu motive ornamentale în relief. Spre deosebire de vasele cu motive incizate, cele șampilate puteau fi produse în serii mari, la un standard unic de calitate. Un alt tip ceramic, mai simplu de realizat, consta din ceramică pictată și smălțuită. Formele cele mai primitive sunt reprezentate prin vase de culoare roșu ocru, pictate cu alb sau cu negru. Altele, mai elaborate, erau pictate în continuare cu negru și verde, de multe ori fiind pictate peste stratul de smalt. După secolul al XII-lea au pătruns din Persia și vasele lustruite (emailate), la care vopseaua stratului exterior era formată din pigmenți cu luciu metalic. Cel mai simplu tip ceramic era reprezentat prin vase monoculare, smălțuite sau nu, destinate categoriilor sociale inferioare, pentru uz gospodăresc. Printre acestea sunt farfuri și căni, străchini, vase de gătit, căldări și castroane, ulcioare, sau vase mici pentru apă, de tip ploscă. Muzeul Ceramicii Bizantine din Atena conține circa 3100 de astfel de vase ceramice din epocă. Mai puțin numeroase, dar nu mai puțin importante, erau vasele mari de tip pitharion și amphorae, destinate depozitării cerealelor, uleiului și vinului, sau a mierii și fructelor zaharisite. La masa celor bogați se mai adăugau apoi și platouri sau tăvi mari de servire, fructiere, candelice, solnițe și suporturi de lumânare. Printre obiectele ceramice care trădează prezența unui atelier de olărie sunt și tripodurile ceramice, utilizate pentru a așeza în cuptorul de ardere vasele cu deschidere mare (farfurii, tăvi, platouri), astfel încât temperaturile de ardere să fie uniforme și pe fundul vaselor. Cu ajutorul lor, mai multe farfurii puteau fi suprapuse, păstrând însă spații largi pentru circulația aerului. Nu în ultimul rând, sunt țiglele și dalele ceramice create în mod expres pentru decorarea bisericilor sau a spațiilor publice (piețe, fânâni publice, apeducte, băi). Cu numeroase forme și dimensiuni, aceste dale erau de cele mai multe ori, în două culori, ocru și alb, cu desene și modele geometrice, plane sau în relief.

Un alt pilon de referință al culturii materiale bizantine îl reprezintă arta prelucrării metalelor. În primul rând bronzul (cupru cu staniu) și fierul, răspândite pe scară largă, apoi alama, plumbul aurul și argintul. Alte metale cum sunt aluminiul, zincul, stibiul, bismutul sau nichelul erau necunoscute. Prezența lor în aliaje era pur accidentală. Din punct de vedere tipologic și numeric, cele mai răspândite obiecte metalice au fost monedele de mică valoare (cele scifate) și apoi cruciulițele de tip pandantiv. Nu puține sunt și greutatețile, marcate și inscripționate, cu numeroase forme și dimensiuni. Tot în categoria obiectelor personale sunt inelele, cu sau fără sigiliu, brățările, lăncișoarele, cataramele și ștampilele. Dintre aceste ștampile se remarcă cele pentru pâine, despre care se credea că au puteri magice. Scrierea în sine se credea că are puteri magice, dar pâinea cu un mesaj religios inscripționat era cu siguranță binecuvântată. Printre mesajele de pe astfel de ștampile erau: *vivas* (viață), *soil gia* (pământ frumos), *eicoeos* (unul singur). Alte obiecte de uz gospodăresc erau clopoțele și talângi, candelă, opaițe și suporturi pentru lumânare, la care se adaugă primele tacâmuri (linguri și polonice) și primele chei de broască. Mai rare sunt craterele, tigăile, ibricile, și vasele din bronz utilizate pentru prepararea hranei sau pentru fierberea unor lichide. Probabil tot în această categorie intră și așa zisele oglinzi din bronz, de fapt tigăi pentru coacerea lipiilor pe jăratec. În ce privește greutatețile și unitățile de măsură, acestea erau confecționate mai ales din plumb, apoi din sticlă, bronz, argint și aur. Unitățile grecești pentru greutate erau: *gramma* (1/24 uncii, 1,55 g), *semisis* (1/12 uncii, 2,27 g), *nomisma* (1/6 uncii, 4,55 g), *ogkia* (1 uncie, 27,3 g) și *litra* (12 uncii, 327,6 g). În ce privește greutatețile pentru cântarele de tip balanță, frecvent erau turnate sub forma unui bust al Zeiței Justiției, terminat cu un inel de prindere. Au fost publicate 14 astfel de greutateți, cea mai completă colecție fiind găzduită de Muzeul de Arheologie din Istanbul. În ce privește moneda bizantină, la fel ca în întreaga lume de altfel, în întreaga epocă medievală a traversat un proces de devalorizare continuă. Dacă în epoca fierului o monedă echivala cu un cal sau o vacă, la sfârșitul epocii medievale o monedă echivala cu o pâine. Inițial monedele se băteau din aur nativ de 24 de carate. Devalorizarea a urmat apoi astfel: Constantin IX - 21 de carate, Constantin X - 18 carate, Romanus IV - 16 carate, Michael VII - 14 carate, Nicephorus III - 8 carate, Alexius I Komnenos - 0-8 carate. A urmat apoi reforma monetară a Împăratului Andronicus II. Monedele din argint sau electron de această dată, au devenit atât de subțiri încât se îndoiu pe deget în formă de cupă (*skyphos*), de unde și denumirea de *scyphate*. Ultima devalorizare semnificativă a avut loc în anul 1367, când s-au introdus în circulație monedele din argint denumite *stavraton* și cele din cupru denumite *tournesion*. În ultimele decenii, monede de aur nu au mai fost emise de loc, singurele rămase în circulație fiind monedele de valoare mică.

Turcia

Istoria imperială a poporului turc începe în jurul anului 1000, când un fost proprietar de sclavi, pe nume Mamood sau Mahmud Gaznevide, a devenit autocrat, apoi emir de Khorasan, pentru ca în anul 997 să primească de la caliphul din Bagdad titlul de Sultan al khaganatului Kara-Khanid. Inventat pentru el, titlul de sultan (sultah) făcea probabil referire la sulurile de țesături din lână și bumbac cu care făcea negoț, dar istoricii îl traduc mai degrabă prin putere, autoritate sau iubire de poezie. Aflat la apogeul Epocii Bronzului,

Khorasanul de atunci găzduia mai multe centre artistice proeminente, cum erau Herat, Merv, Gaznah sau Nishapur, specializate în prelucrarea metalelor. Tot în timpul său, poetul persan Ferdowsi a compus un poem epic lung de peste 50 000 de versuri, denumit Shahnameh, în care a descris istoria Imperiului Persan. Sultanul l-a răsplătit cu un dinar pentru fiecare vers. Comparat cu Alexandru cel Mare, Sultanul Mahmud a condus mai multe expediții în Vestul Indiei unde a cucerit Cashmirul, Tibetul și izvoarele râului Gange. Între anii 1000-1003, Mahmud Sultan s-a confruntat cu emirul Seljukid Ismail Muntasir, respectiv cu armata statului Samanid. Musulmani amândoi, și-au reunit apoi forțele, circa 200 000 de luptători și au invadat Transaxonia. Fiul său, Muhamad, s-a căsătorit cu o prințesă persană, fiica emirului Abu-Nasr, anexând astfel provincia Guzman. Urmașul său, Mas'ud, a fost învins și supus în anul 1040 de vecinul său, Sultanul Seljukid Tughril Beg (1037-1063), fondatorul Imperiului Seljukid. În anul 1055, trupele turcești se luptau deja în Anatolia, după ce Sultanul Tughril ocupase deja Armenia și Siria. Apoi a urmat Bagdadul. Califul Al-Quaim i-a recunoscut titlul de Sultan și l-a invitat să viziteze pașnic capitala, unde a fost primit ca un triumfător. La scurt timp după aceea sultanul s-a căsătorit (cea de a treia soție) cu Seyyedeh Fatima, fiica lui Al-Quaim. Urmașul și nepotul său, Sultanul Alp Arslan (1063-1072), a fost artizanul victoriei împotriva bizantinilor în bătălia de la Manzikert (1071), unde Împăratul Romanos Diogenes a căzut prizonier. Deși nu s-a soldat cu achiziții teritoriale, această victorie a însemnat începutul sfârșitului pentru Imperiul Bizantin. După aproape două mii de ani de confruntări, persanii aliați cu turcii, au îngenuncheat pentru prima dată un Împărat Roman.

Imperiul Seljukid era subdivizat în mai multe sultanate, cele mai importante fiind: Hamadan (Persia de Vest), Kerman (Persia de Sud), Syria (Levant), Damasc (Levant) și Rum (Anatolia). În fruntea familiei s-au aflat sultanii: Malik Shah (1072-1092), Mahmud Shah (1092-1094), Barkiyaruq Shah (1094-1105), Muhammad Tapar (1105-1118) și Ahmad Sanjar (1118-1153). Dintre sultanii din Anatolia s-au distins apoi: Kutalmish, Suleyman I, Kilij Arslan, Mesud I, Kilij Arslan II, Kaykhusraw, Suleyman III, Kilij Arslan III, Kaykaus, Kayqubad, Mesud II. Limba și literatura persană au înflorit în timpul Seljukizilor iar așezările au fost împodobite cu moschei, palate, castele, medrese, turnuri mausoleu (kumbet), caravanserauri, porturi maritime, spitale, drumuri și poduri. Majoritatea acestor monumente erau ridicate din piatră fasonată (ashlar), combinată sau nu cu cărămidă arsă. Ca element specific arhitecturii islamice, importat din Egipt și Persia, se remarcă boltele ogivale, uneori cu ornamente stalactitice (muqarnas), utilizate atât pentru domuri și arcuri de boltă cât și pentru firidele din perete (mihrab). Cel mai impunător monument este Moscheea Alaedină din Konya. Începută în anul 1155 de Mesud I Sultan și terminată în anul 1235 de Kayqubad Sultan, moschea adăpostește sarcophagele a opt sultani, dintre care șase au contribuit la ridicarea ei. O altă moschee ornamentată cu stucatură din piatră este Divrigi Ulu Cami din provincia Sivas, de care este lipită și clădirea spitalului. Dintre medrese (școli islamice) se disting Cifte Minareli Medrese din Erzurum, ridicată în anul 1265 de Khudavand Khatun fiica sultanului Kayqubad, sau Gok Medrese din Sivas ridicată de vizirul Fahrettin Ali în anul 1277. Pentru viața de dincolo de moarte, majoritatea sultanilor au ridicat pentru consoartele lor mausoleuri în formă de turn, cu vârful ascuțit (kumbet), un fel de "casă veșnică". Dintre acestea, cele mai numeroase se află în provinciile Kayseri, Erzurum, Konya, Ahlat, Bitlis. Cele mai frumoase sunt cele ridicate

pentru: Hudavend Hatun la Nigde, Şah Cihan Hatun la Kayseri, Halime Hatun pe Lacul Van, sau Kadem Pasa Hatun la Erciş. Dintre caravanseraieri, cel mai impunător este cel din Sultanhani (aproape de Konya), străjuit la intrare de un portal din marmură (pishtaq) înalt de 13 metri. Ridicate pe drumul caravanelor, la intervale de o zi de mers, caravanseraierile ofereau apă pentru oameni și animale, furaje, grajduri, baie publică pentru purificarea trupului și bazaruri (aprovizionate cu mărfurile negustorilor) sau magazine pentru merinde. Sultanii Seljukizi au dăruit cu bani circa 100 dintre caravanseraierile de pe Drumul Mătasei. Dintre acestea, este acum vizitabil cel de la Saruhan din Cappadocia. Un exemplu de arhitectură islamică este și Kizil Kule (Turnul Roșu) din Alanya, ridicat în anul 1226 de Sultanul Ala ad-Din Kay Qubadh pentru a apăra șantierul naval (Tersane). Privită în ansamblul ei, arhitectura Seljukidă nu a fost prin nimic inferioară celei Bizantine. Atributele de barbari, păgâni, sărăceni, sau sclavi răsculați sunt nedrepte, iar mărturia ambiției acestui popor străjuiește în piatră.

După victoria de la Manzikert (1071) Sultanatul Anatolian era cunoscut mai ales prin denumirea de Sultanatul Romanilor (Rum), locuitorii săi fiind vorbitori de limbă latină vulgară. În urma primei cruciade, limitele sultanatului au fost împinse spre Est și capitala s-a relocat de la Nicaea la Iconium, iar spre Sud s-au format Statele Cruciaților. Cruciații au ridicat castele și fortificații, dar după doar patru decenii Regatul Edessa a fost recucerit de musulmani, apoi a căzut și Ierusalimul. Au urmat alte opt cruciade, fără rezultat teritorial pentru creștini, materializate însă prin adâncirea Marii Schisme dintre greci și latini. În mare măsură, Sultanatul Romanilor a fost rezultatul acestei schisme, romanii fiind sacrificați de bizantini din considerente de dogmă religioasă. Sultanatul a mai fost apoi devastat în anul 1243 de Marea Invazie Mongolă, când turcii au trebuit să accepte statutul de vasali ai Hoardei de Aur. Sultanatul a fost desmembrat în mici principate, sub suveranitate mongolă, având în frunte comandanți militari denumiți Bey. După coagularea statului Otoman, principatele Anatiolene au fost înglobate progresiv în noul imperiu. Ceramica Seljukidă și mai apoi Anatoliană se caracterizează prin vase de culoare albă, smălțuite și pictate cu modele în bandă, tehnică cunoscută sub denumirea de ceramică Minai. Culorile dominante sunt albastru, verde și turquoise, urmate apoi de galben, roșu, alb și negru. Ceramica Minai, dezvoltată în Persia la Bagdad, este în mod evident inspirată de porțelanurile chinezești ale Dinastiei Tang, dar în loc de kaolin, pasta folosită este din argilă obișnuită albită cu var. Ca rezultat, vasele nu sunt la fel de rezistente, dar de multe ori le egalează sau chiar le depășesc în frumusețe. Inițial, vasele erau emailate cu vapori de plumb, apoi erau smălțuite cu praf de nisip și cristale de cuarț arse la temperaturi înalte sub un flux de sodă și potasă. O invenție a olarilor persani a fost ceramica lustruită, cu un luciu metalic conferit de un pigment special compus din sulf amestecat cu proporții diferite de oxizi de argint și cupru. Acest pigment era apoi amestecat cu pigment mineral roșu sau ocru și stabilizat cu puțin oțet sau vin acrit, apoi se aplica pe vase deja smălțuite. Păunul, șoimul și vulturul ocupă un rol important în rândul modelelor animaliere utilizate pentru ornament, la fel și leul, pantera sau grifonul. Ceramica Seljukidă a fost extrem de răspândită cu un număr aproape infinit de forme și modele, unele dintre ele absolut originale. Un tip ceramic importat de Seljukizi din Persia, a fost ceramica de tip Kashan, faimoasă mai ales pentru dale ceramice și faianță utilizate pentru pardoselile și pereții palatelor și templelor religioase.

Țesutul a fost o ocupație prioritară încă din epoca neolitică. Ce a adus nou epoca feudală au fost atelierele meșteșugărești și micile fabricuțe de materiale textile. În cazul Turciei astfel de ateliere de mică producție erau organizate în haremul sultanilor, unde femeile țesau pânză, carpete sau covoare. Mai multe surse istoriografice amintesc faptul că printre cadourile oferite de sultani covoarele erau la loc de cinste. Leul era simbolul Sultanatului Seljukid așa că este prezent în majoritatea modelelor ornamentale. Singurul fragment autenticat cu certitudine pentru anul 1218 este țesut din mătase și brodat cu fir de aur, pentru o tunică ce i-a aparținut Sultanului Alaedin Keykubad (1220-1237). Numele Sultanului și anul este cusut pe tiv. Covoarele persane cu noduri împletite, țesute la război vertical au pătruns în Sultanatul Romanilor încă din secolul al XI. Nu s-a păstrat mici un covor original din aceasată epocă, în schimb tehnica și modelele s-au păstrat. Majoritatea modelelor se regăsesc mult mai bine conservate în mozaicuri, în picturi murale sau în decoruri ceramice. Cele 18 fragmente de covoare Seljukide mai sunt cunoscute și sub denumirea de Covoarele Konya, deoarece acolo au fost țesute. Sunt găzduite în prezent de Muzeul de Artă Islamică din Istanbul, de Muzeul Mevlana și de Muzeul Etnografic din Konya. Fragmentele de covor amintite au fost identificate în moscheea Alaeddin din Konya, în Moscheea Eşrefoglu din Beyşehir și în ruinele de la Fustat-Misr, prima capitală musulmană din Egipt. Negustori celebri, cum au fost Marco Polo (în anul 1272) sau Ibn Battuta (în anul 1330) au amintit în scrierile lor finețea covoarelor din Anatolia (Konya și Karaman), comparabile cu cele din Persia, Egipt, India sau China. Majoritatea covoarelor turcești sunt în nuanțe de roșu, maro, ocru, verde și albastru, cu modele geometrice simetrice și noduri de tip ghiordes (pe doua fire alăturate). Spre deosebire de covorașele mici lucrate la domiciliu, covoarele Seljukide atingeau dimensiuni impresionante de 3 x 5 sau chiar 3 x 6 metri. La un astfel de covor, 3-4 lucrătoare munceau zilnic 4-5 ore timp de 1-3 ani, pentru a lega milioane de noduri. Materialul preferat era firul de lână, bine răsucită și vopsită cu pigmenți vegetali (alizarin, purpurin, indigotin, acid ellagic). Covoarele turcești au devenit în scurt timp o marfă de lux și au fost răspândite de negustorii venețieni și florentini în întreaga Europa. După anul 1420, covoarele turcești sunt frecvent reprezentate în tabourile renaștentiste, altele sunt păstrate în biserici, în fața icoanei Fecioarei Maria, pentru ca femeile să poată îngenunchea pentru rugăciune. Obiceiul este preluat din moscheile musulmane, tapetate cu covoare, multe dintre ele destinate special pentru rugăciune. Covoarele pentru rugăciune din epoca Seljukidă erau cel mai frecvent decorate cu motive animaliere, majoritatea rugăciunilor fiind îndreptate pentru sănătatea și înmulțirea animalelor din gospodărie. O dată cu epoca otomană, rigorile credinței au interzis reprezentările figurative modelele ornamentale devenind aproape exclusiv abstracte.

Rusia

În secolele X și XI Statul și Biserica Kieviană s-au dezvoltat după modelul bizantin, importat și prin numeroasele căsătorii dinastice dintre rurikizi și bizantini. În secolul al XII-lea primul conducător remarcabil a fost Marele Prinț Vladimir Monomahul (1112-1125), nepot al Împăratului Constantin Monomachos și tată pentru 11 copii din cele trei căsătorii cu prințese din Germania, Bizanț și Cumania. S-a distins prin cele 83 de lupte împotriva Cumanilor, în urma cărora a pierdut însă Principatul Pereyaslavl. A fondat cetatea și orașul Vladimir, din regiunea Oblast, unde a ctitorit prima biserică din lemn, transformată apoi de nepotul lui, Marele Prinț Andrei Bogolyubsky, în Catedrala Adormirii. Tot el a ridicat prima biserică de cărămidă din Smolensk și a fortificat cetatea Suzdal (Suzdal Kremlin) unde a ridicat o biserică din lemn. O sută de ani mai târziu prințul Yuri II de Vladimir a zidit pe acel loc Catedrala Nașterii Maicii Domnului. Un alt nepot, Prințul de Novgorod Vsevolod Mstislavich, a zidit mănăstirile Yuriev și Antoniev, biserica Sf Ioan din Opoki și biserica Sf Gheorghe din Novgorod. Urmașul lui Vladimir Monomahul, fiul cel mai mic, Yuri Dolgorukiy (1149-1157) a fost fondatorul cetății Moscova și cel mai activ edil din epoca medievală timpurie. Până în anul 1150, patru echipe de constructori au ridicat peste 50 de monumente în 18 orașe, printre care Kiev, Pereyaslav, Polotsk, Novgorod, Suzdal. Printre fortărețele ridicate de el se mai numără cele de la Tver, Kostroma, Vologda, Ksniatin, Pereslavl Zalesski, Yuriev Polski. Din timpul său datează și Mănăstirea Transfigurării din Pskov, ridicată de Episcopul Niphont de Novgorod. Căsătorit de două ori, prima dată cu o prințesă Cumană și apoi cu o prințesă Bizantină, Yuri Dolgoruki a avut 15 copii, 12 prinți și 3 prințese, adevărați lorzi feudali ai Rusiei medievale. Dacă în Nord, la Novgorod, principalul material de construcție îl reprezentau doar blocurile de piatră nefasonată, în Sud multe dintre biserici și mănăstiri s-au ridicat după modelul bizantin cu straturi alternative de piatră și cărămidă (opus mixtum). În timpul unui cutremur major, zidurile din acest tip se fisurează și se tasează în zonele de cărămidă, dar rămân în picioare și sunt mult mai ușor de restaurat. Bisericile ridicate de copiii lui Yuri Dolgorukiy utilizează și decoruri exterioare, frize sau portaluri sculptate în rocă moale, asemănătoare cu cele prezente în arhitectura romanică.

Începând cu secolul al XII-lea, principatele rusești s-au confruntat cu o virulentă reacție împotriva creștinismului, reacție ce a culminat prin Marea Invazie Mongolă din anul 1240. Numeroși sclavi fugiți sau eliberați din robie, necredincioșii și țăranii săraci lipiți, au îngroșat și vulgarizat hoardele care au incendiat și devastat tot ce a fost cetate sau biserică din lemn. Biserica rusă nu a depus armele, ci dimpotrivă a lansat un vast program de fortificare, mănăstirile devenind adevărate cetădele, denumite la ruși kremlin. Printre cetățile legendare ale Rusiei se numără cele de la: Moscova, Novgorod, Rostov, Suzdal, Kazan și Solovetsky. Au mai supraviețuit vremurilor și forturile de la: Astrakhan, Kolomna, Pskov, Smolensk, Tobolsk, Tula, Zaraysk, Ivangorod, Oreshek, Ladoga sau Korela (Leningrad). Alte kremlin-uri nu au supraviețuit vremurilor decât parțial, sau au fost demantelate: Gdov, Porkhov, Serpulhov, Velikie Liki, Torzhok, Mozhaysk, Koporye, Vyazma, Syzran, Vladimir, Dmitrov, Ryazan, Vologda, Yaroslavl, Pereslavl, Khlynov, Volokolamsk, Tver, Kostroma, Belgorod. Cea mai veche fortificație, cea de la Novgorod datează din anul 1044, întărită apoi cu palisade în anul 1116. Turnurile și zidurile din piatră s-au ridicat începând cu anul 1302, dar lucrările au continuat până în anul 1400. Construcția actuală datează din perioada 1484-1490 când cetatea a fost renovată de Țarul Ivan cel Mare. La Moscova, prima fortificație (grad) datează din secolul al XII-lea, iar termenul de kremlin a fost utilizat pentru prima dată în anul 1331. Zidurile din bârne de stejar au fost înlocuite cu blocuri din calcar în perioada 1366-1368, sub patronajul Prințului Dimitrie Donskoy (1359-1389). Cam în aceeași perioadă, în anul 1325 Mitropolitul Peter de la Vladimir a mutat scaunul mitropolitan la Moscova și a ridicat Mănăstirea Vysokopetrovsky. Canonizat, Mitropolitul Peter este respectat în prezent ca Sfânt Patron al Moscovei. Printre cele mai vechi forturi, cetatea Korela (Karelia) a fost amintită pentru prima dată în anul 1143, ca aparținând de Principatul de Novgorod. Distrusă în anul 1360, cetatea a fost rezidită în piatră începând cu anul 1364. O evoluție similară a avut și cetatea vecină Ladoga, ridicată în secolul al XII-lea, tot ca bastion al principatului de Novgorod. Din aceeași categorie, dar mai târzie este Mănăstirea Solovetsky, de pe insula cu același nume, fondată în anul 1436 de călugărul Zosimas, sub patronajul Episcopului Iona de Novgorod. O altă citadelă medievală înscrisă în patrimoniul universal este fortificația de la Pskov, cu ziduri înalte de 6-8 metri și groase de 2,5-3 metri, străjuite de turnuri cu înălțimea până la 35 metri.

Dintre cnezatele rusești formate în jurul prinților rurukizi, cel mai mult a prosperat Ducatul Moscovei, fondat în anul 1283 de Prințul Daniil Aleksandrovich (1283-1303), fiul Prințului Alexander Nevsky și stă-ștră-nepotul Prințului Yuri Dolgoruki, ctitorul Mănăstirii Danilov și al Bisericii Sfântul Dumitru din Moscova. Fii lui, Yuri (1303-1325) și Ivan (1325-1340) au colaborat cu hani Hoardei de Aur și au extins granițele ducatului pentru ca în anul 1325 să devină Scaun Mitropolitan. A urmat apoi Prințul Dmitry Donskoy (1359-1389), ctitorul unei mănăstiri cu hramul Adormirii, pe malul râului Dubenka. Urmașii lui, Vasily I (1389-1425) și Vasily II (1425-1462) au recunoscut și ei suveranitatea Marelui Han primind în schimb în dar Ducatul Novgorodului. A urmat apoi Țarul Ivan cel Mare (1462-1505), cel care a proclamat și apărat independența față de Hoarda de Aur, ctitorul statului independent. Prin căsătoria cu Sophia Palaiologina, nepoata de frate a ultimului Împărat al Bizanțului, Constantin Paleologos XI, Țarul Ivan al III-lea a consfințit transferarea sediului central al Bisericii Ortodoxe de la Constantinopol la Moscova. Țarul

Ivan a ctitorit Catedrala Adormirii din Moscova, sediul Patriarhiei, zidită după planurile arhitectului Aristotele Fioravanti din Bologna. Supranumit "strângătorul de pământuri rusești", Țarul Alexandru a triplat teritoriul său fiind primul cneaz care a primit titlul de Țar. După căderea Constantinopolului și relocarea Mitropoliei Ortodoxe de Kiev, Moscova a devenit principalul centru de cultură și artă pentru tot Estul Europei. Printre meșterii iconari care au adus lumină în bisericile rusești s-au numărat: Theophanes Grecul (1340-1410), Andrei Rublev (1360-1430), Daniil Chyorny (1360-1430), Dionisius (1440-1502) și Arhiepiscopul Macarius de Novgorod (1482-1563). Cele mai frumoase icoane rusești sunt: icoana Mântuitorului și cea a Sfinților Petru și Paul, din Catedrala Sfânta Sofia Novgorod, icoana Sfântului Gheorghe și icoana Sfântului Mihai din Catedrala Adormirii Moscova, icoana Fecioarei Maria din Catedrala Adormirii Vladimir, icoana Sfântului Nicolae de la Mănăstirea Novodevich, icoana lui Isus Pantocrator de la Catedrala Yaroslavl. Cea mai frumoasă colecție de icoane este în prezent expusă la Galeriile Tretyakov din Moscova. Pentru decorul interior, icoanele erau completate de iconostase pictate, fresce și pictură murală, portrete și goblenuri brodate cu fir de aur, sculpturi în lemn, piatră sau metal. Iconostasele, adevărate colecții de icoane, erau expuse pe cele trei uși ale altarului pe trei până la șase rânduri. Pentru pictură murală, principalele centre și școli artistice au fost cele de la Novgorod, Vladimir și Moscova. Obiectele originale, poartă patina timpului, dar mijloacele tehnice moderne și analiza electrochimică un permis în numeroase cazuri restaurarea culorilor originale.

Cu o suprafață imensă, populată aproape exclusiv de țărani, Rusia medievală a fost un mare producător și consumator de produse ceramice. Atelierele de olărit s-au dezvoltat pe lângă curțile boierești, acolo unde existau resursele necesare: mineri, lut și caolin, lemn pentru cuptoare cu foc continuu, vopsele și pigmenți minerali, meșteri artizani. Cel mai cunoscut centru de olărit a fost în localitatea Gzhel, la 52 km spre Sud de Moscova, unde se exploata un zăcământ de argilă albă și foarte fină, de calitatea porțelanului. Prima mențiune în documente este din anul 1328, când călugărul Ivan Kalita amintește depozitele de lut și producția de ceramică. La începutul secolului al XIV-lea, olarii au format ateliere de producție pentru vase turnate în matrițe. Diferitele părți componente erau apoi asamblate pentru produse de serie cu design rafinat: samovare, candelabre, suporturi pentru lumânare, căni cu capac, ceaince, platouri cu capac, castroane pentru supă, bomboniere, bibelouri, vase sau servicii de ceai. Aflată în proprietatea familiei imperiale, exploatarea de la Gzhel nu a avut niciodată suprafețe agricole și nu a menținut niciodată țărani aserviți. De la bun început a fost un centru muncitoresc, specializat în minerit și olărit. Specializarea a mers până acolo încât la jumătatea secolului la XVIII-lea la Gzhel existau 25 de fabrici de ceramică, faianță și porțelan. Tradițional ceramica de Gzhel este pictată cu albastru, pe fond alb, uneori cu accente aurii. Simbolic motivele sugerează frecvent biserici albe, pe fundalul unui cer azuriu, cu câte un strop de Soare. Specialiștii au identificat peste 20 de nuanțe de albastru obținute din vopsele pe bază de cobalt. Inițial, argila este cenușie iar vopseaua este neagră, dar după 48 de ore de ardere la temperaturi înalte glazura de la suprafață devine albă strălucitor iar vopseaua primește nuanțe metalice, albăstrui. Un important centru de olărit și ceramică a fost și la Novgorod, unde arheologii au descoperit cuptoare de ardere (kilns), ateliere de olărit și gropi pentru amestecul lutului, împreună cu numeroase reziduri ale activității de producție. În total, la Novgorod s-au identificat resturi

ceramice pentru 1-2 vase/m², respectiv 198 vase de secol X, 270 vase de secol XI, 381 vase de secol XII, 512 vase de secol XIII și 517 vase de secol XIV. Un alt tip ceramic, de calitate mai scăzută, era produs la Pskov, unde pasta era de la fină până la medie sau chiar nisipoasă grosieră. Dintre vasele produse aici se remarcă cele de culoare brun roșcată închis, glazurate, cu pereți groși și ulcioarele cu mâner decorate prin imprimare cu modele în bandă. Spre deosebire de cele imperiale, aceste vase rustice erau destinate uzului gospodăresc. Între Riga și Novgorod, centrele de olărit s-au aflat și sub influența Ligii Hanseatice, cu numeroase produse aduse din import, sau produse exclusiv pentru export. Asemănătoare celor rusești, vasele Ligii Hanseatice sugerează o preferință spre nuanțe de verde, combinate cu maro sau cărămiziu.

Cel mai important rol în producția de bunuri cu valoare artistică a fost ocupat de atelierele mănăstirești. Alături de înaltele fețe bisericești, aici își comandau straițele, carpetele, goblenurile și tapițeriile brodate, atât familiile imperiale, prinții și mai apoi țarii, cât și boierii sau negustorii bogați. Motivele ornamentale aveau în primul rând conținut și simbolică religioasă, dar nu lipseau nici mătăsurile brodate cu fir de aur și perle, sau nestemate. Poate așa se și explică legătura aproape indestructibilă cu Hoarda de Aur și prin ea cu Orientul Apropiat sau Îndepărtat. Transmise cu sfințenie din generație în generație, o parte dintre broderiile de valoare au fost teaurizate până în zilele noastre. O colecție impresionantă de broderii medievale a fost organizată la Muzeul Mănăstirii Sergiev și mai apoi la Muzeul Kremlin din Moscova, prin strădania cercetătoarei Natalia Majasova (1919-2005). Primele broderii montate cu perle sunt amintite istoriografic în anul 1183, când au fost distruse de incendiul care a măcinat Catedrala Înălțării la Cer din Vladimir. Tot în secolul al XII-lea, două broderii rusești, un patrafir (epitrachelia) și un lițoliu (podeai), erau deja incluse în inventarul Mănăstirii Ksilurgu, de la Muntele Athos. Mătasea provenea din China și Persia, perlele (Gurmish sau Kafim) erau aduse din India, iar firul de aur era bizantin. Asemănătoare icoanelor, lucrările brodate erau împodobite cu sfinți și inscripții liturgice sau conțineau fragmente de psalmi. Principalele subiecte erau inspirate din Biblie: Sfânta Treime, Fecioara Maria, Crucificarea lui Isus, Lamentarea lui Isus, Arhanghelii, Eucharistia (cuminecătura), Scene din viața Sfinților Părinți. Vechi fragmente de broderie, din secolul al XII-lea, provin de la Novgorod, Rostov-Suzdal sau Vladimir, iar dintre broderiile cu fir de aur pe mătase, cea mai veche este din secolul al XIV-lea și este o reprezentare a tronului Mântuitorului, cu cei patru evangheliști în cele patru colțuri, sugerând trimiterea la judecată a creștinilor din toate cele patru colțuri ale lumii. Un obiect de referință este și vâlul cu imaginea Sfântului Sergius din Radonezh, cusut între anii 1422-1424, imediat după canonizarea lui ca sfânt. Destinat ca lițoliu, vâlul a supraviețuit vremurilor ca odor de mare preț. Tot din această epocă este o icoană brodată a Sfântului Dumitru din Salonic, destinată pentru iconostasul Catedralei Înălțării din Kremlinul Moscovit. O lucrare remarcabilă este scena Eucharistiei de la biserica din Suzdal. Apostolii împărtășesc pâinea și vinul, sângele și trupul lui Isus. Începând cu secolul al XV-lea numărul vâlurilor brodate este din ce în ce mai mare, la fel ca și interesul fețelor înalte pentru modul în care se pregătesc pentru viața veșnică. Nu numai îmbrăcămintea și podoabele, dar și toate celelalte accesorii au devenit din ce în ce mai somptuoase, mai luxuriante, parcă pentru a-i pune în umbră pe înaintașii lor. Modelele broderiilor rusești au pătruns și în atelierele noastre mănăstirești, mai ales după ce Prințul Ivan, Fiul țarului Ivan cel Mare, s-a căsătorit cu Elena (Voloshanca) fiica Domnitorului Ștefan cel Mare. Dinspre

Europa spre Rusia, influențele occidentale s-au făcut și ele simțite prin căsătoriile dinastice cu prințese din Germania, Austria, Suedia sau Lituania.

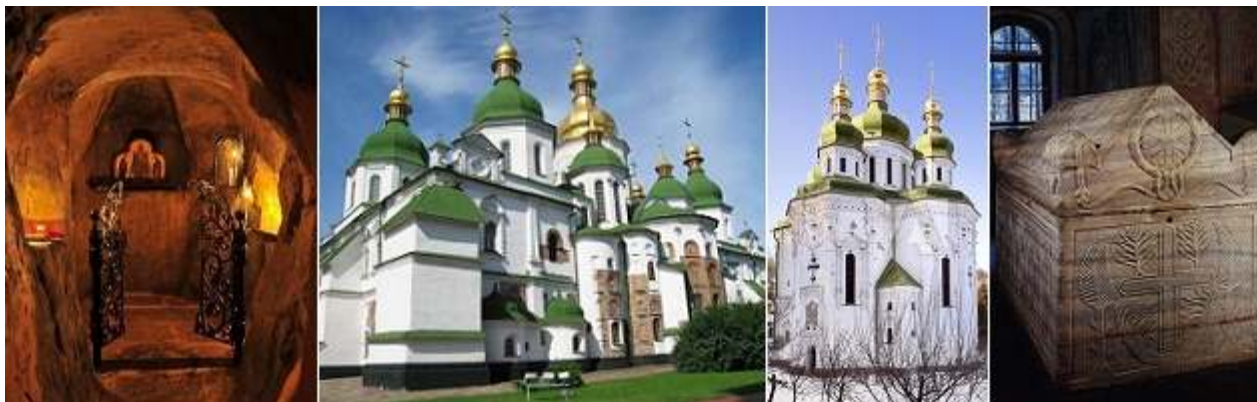

Cele mai vechi texte religioase, denumite Codexul Novgorod, au fost o colecție de psalmi, în limba slavonă veche, cioplite în tăblițe din lemn și acoperite cu ceară. Tot la Novgorod au fost descoperite arheologic primele manuscrise, pictate pe scoarță de mesteacăn. Prima Biblie ilustrată, în manuscris, a fost Evanghelia Ostromir, creată în anul 1056 de diaconul Grigorie pentru patronul său Ostromir, comandant al cetății Novgorod între anii 1054-1057. Acest Ostromir s-a creștinat în urma căsătoriei cu una dintre ficele prințesei bizantine Ana Porphyrogeneta, soția cneazului Vladimir cel Mare. Textul a fost redactat în vechea limbă Slavonească Bisericească, aproape identică cu limba rusă dar cu pronunție diferită. Două decenii mai târziu, în anul 1073, din ordinul Prințului Sviatoslav al Kievului s-a scris în manuscris Codexul pentru Părinții Bisericii și Călugării din Kiev. Cam din aceeași perioadă datează și Codex Zographensis, o Evangheliie în manuscris scrisă cu litere Glagolitice. Descoperit la Mănăstirea Zograf de pe Muntele Athos, manuscrisul a fost donat Țarului Alexandru al II-lea în anul 1862. Tot de la Muntele Athos, de la mănăstirea cu hramul Născătoarei de Dumnezeu, provine o altă ediție în manuscris a Bibliei, tot din secolul al XI-lea, denumită Codex Marianus. O altă Biblie veche a fost descoperită de un fermier din Arkhangelsk și datată tot pentru secolul al XI-lea. Textul a fost caligrafiat cu cerneală neagră și roșie pe 178 de file de pergament, din piele fină de miel. Una dintre cele mai frumoase Biblii în manuscris este cea scrisă și ilustrată din ordinul Marelui Prinț Mstislav cel Mare (1125-1132), tot pe file din pergament. Patru secole mai târziu, Țarul Ivan cel Mare a ordonat legarea ei cu coperti din aur, bătute cu nestemate. Acest exemplar al Bibliei a stat apoi la baza primelor ediții tipărite. Alte exemplare valoroase sunt: Biblia Yuriev (1119), Biblia de la Halych (1144), Biblia Dobrila (1164), Bibila Eusebius (1282) sau Biblia de la Chelm (secolul XIII). Printre cele mai vechi cărți slavonești se mai numără; Viața Sfântului Basil (Vasile) scrisă de călugărul Grigorie, Cântece și psalmi pentru Liturghie, texte cu subiect religios cum sunt: Grădina de Flori, Pasiunile lui Isus, Judecata de Apoi sau Apocalipsa. Prima carte de istorie, a fost Cronica Primară a Rușilor, scrisă între anii 850-1110 și copiată apoi pentru prima dată la Kiev, în anul 1113, de călugărul Nestor. Unul dintre primii călugări iluminiști, fondatori ai caligrafiei rusești, a fost eremitul Varlaam, născut Alexis Michalevich, boier care și-a împărțit întreaga moștenire cu cei săraci pentru a fonda la Khutyn, la 10 kilometri de Novgorod, Mănăstirea Transfigurării Mântuitorului. Fondată în anul 1192, prima biserică a mănăstirii a fost închinată Arhiepiscopului Gavril din Novgorod. Un alt truditore de seamă al Rusiei a fost călugărul Sergey Radonezhsky (1314-1392), născut și el într-o familie boierească, fondator al cetății și al Mănăstirii Sergiev Posad, lângă Moscova. În total, el și discipolii săi au fondat peste 40 de mănăstiri, printre care Mănăstirile Andronikov și Simonov din Moscova.

Ukraina

Epoca feudală a debutat în anul 882, când prințul rurikid Oleg (882-912) a mutat capitala principatului său de la Novgorod la Kiev, pentru a proteja drumul comercial dintre țărmul Mării Negre și cel al Mării Baltice. Traseul înainta pe malul Niprului și apoi pe cel al râurilor Vistula sau Oder. Cneazul Sviatoslav I (945-972) a extins granițele principatului, iar cneazul Vladimir cel Mare (980-1015), după ce s-a căsătorit dinastic cu Ana Porphyrogeneta, sora Împăratului Basil al II-lea (976-1025), s-a botezat ortodox și a botezat în masă supușii săi. Bogați și săraci, cerșetori și sclavi, au fost botezați împreună în apele Niprului, de preoți greci aduși special din Crimeea, de la Chersonesos. Creștinarea adevărată a rușilor a început însă cu elita societății, cu cei cunoscători ai slovelor. Primii botezați au fost cei din familia cneazului și marile familii boierești, urmați apoi de boierii de rangul doi. Credința creștină a debutat astfel ca un apanaj al domniei, un fel de legătură între Cer și Pământ. Au urmat ceremonii similare în toate orașele din cnezat. Prima biserică zidită în piatră, a fost ridicată cu meșteri bizantini, între anii 989 și 996, cu hramul Adormirii Maicii Domnului (Theotokos). Primul centru de învățatură creștină s-a format în niște caverne săpate în malul râului Nistru, unde călugărul Anton, născut la Chernigov și educat la Muntele Athos, a fondat prima mănăstire, Pechersk Lavra, după modelul grecesc. Printre fondatorii acestei mănăstiri s-a aflat și călugărul Ilarion (Hilarion), cel care în anul 1049 a fost proclamat de Prințul Yaroslav cel Înțelept (1019-1054), drept Mitropolit al Kievului. Începând cu anul 1037 s-a zidit Catedrala Sfânta Sofia, unde sarcofagul Prințului Yaroslav dăinuie și în zilele noastre. În anul următor au mai fost fondate alte două mănăstiri la Kiev, închinată Sfântului Gheorghe pentru bărbați și respectiv Sfintei Irene pentru femei. Mitropolitul Ilarion a început redactarea primei cronică istorice, denumită Adevărul Rusesc (Russkaya Pravda), dar și a primelor cărți religioase slavonești, scrise și multiplicare (copiate în manuscris) în Ucraina: Despre Lege și Divinitate, Confesiunea de Credință, Despre beneficiul spiritual al Tuturor Creștinilor, Cuvinte pentru frații asceți. În cele patru mănăstiri ale Kievului s-a format o adevărată școală, unde tinerii călugări primeau lumina literelor. Prințul Yaroslav a fost și un bun diplomat. S-a căsătorit cu o prințesă din Suedia, sora sa Maria s-a căsătorit cu Regele Poloniei, iar fiicele sale s-au căsătorit cu regi ai Franței, Angliei și Ungariei. Mai mult, una dintre strănepoate, Eupraxia, s-a căsătorit cu Împăratul Romanilor Heinrich al IV-lea (1056-1105). Însă în loc să fortifice cnezatul, alianțele matrimoniale au dus doar la dezbinarea familiei și la un interminabil șir de pretenții și lupte interne pentru putere. O dată cu declanșarea cruciadelor, centrul de putere Kievian s-a deplasat spre Nord. În vecinătate au apărut noi cnezate cu pretenții la hegemonie asupra întregii dinastii rurikide. Războiul împotriva vechilor culte a atras după sine marginalizarea căii comerciale, iar Marea Schismă și cea de a Patra Cruciadă au degradat ireversibil relațiile dintre slavi și Imperiul Romanilor. Cavalerii Teutoni au atacat cnezatele rusești dinspre Vest, iar Hoarda de Aur a atacat și nimicit cnezatele dinspre Sud și Est. Începând cu anul 1240, cnezatul Kievian, la fel ca restul cnezatelor slave a acceptat suveranitatea Hoardei de Aur și plata unui tribut anual.

Principalele cnezate care au rivalizat puterea Kievului, actual încorporate la Ucraina, au fost: Halych-ul (Galiția), Volynia și Chernigov-ul, fondate ca feude ale urmașilor Prințului Volodymir cel Mare (980-1015). De la cele 5 soții, Marele Prinț a avut cel puțin 12 băieți și 9 fete, printre care Prinții Yaroslav cel Înțelept, Vsevolod de Volynia, Izyaslav de Potolsk, Mstislav de Chernigov, Sudislav de Pskov, Boris de Rostov și Gleb de Murom. Cnezatele Halych-ului și Volyniei au fost unificate pentru prima dată sub sceptrul Prințului Roman Mstislavich (1168-1170), fondatorul dinastiei Romanovich. În următoarele două secole, Galiția s-a confruntat cu nenumărate confruntări de tip feudal, în care prinții au căutat susținere militară, în Polonia, Ungaria sau la Kiev. În centrul principatului s-a aflat cetatea Halych, dominată de Catedrala Adormirii, ridicată la jumătatea secolului al XI-lea în timpul Prințului Yaroslav Osmomysl. Catedrala a fost distrusă în anul 1240, a supraviețuit însă Biserica Sfântului Pantaleon, ridicată la începutul secolului al XII-lea. Din secolul al XIV-lea a supraviețuit Biserica Nașterii lui Isus Christos. Principalele orașe ale Galiției au fost: Halych, Lvov, Vladimir, Galich, Kholm, Peremyshl, Drohiczyn și Terebovlya. În urma repetatelor confruntări militare, sau a unor căsătorii dinastice cu familia Cumane, prinții Galiției și-au extins temporar autoritatea și asupra Moldovei, sau au căzut temporar sub autoritatea domnilor Moldovei. Situații similare au fost numeroase și în relațiile cu Ungaria, Polonia sau Kievul. După circa un secol de suveranitate a Hoardei de Aur, la mijlocul secolului al XIV-lea Galicia a fost încorporată în noul formatul regat al Lituaniei. Cnezatul Chernigov și-a început ascensiunea politică sub sceptrul Prințului Msitslav Vladimirovich (988-1035), cel care și-a extins domeniul feudal în dauna fratelui său, Prințul Yaroslav cel Înțelept al Kievului (1019-1054). În timpul lui s-a zidit cel mai vechi monument din Chernigov, Catedrala Transfigurării Mântuitorului, ridicată în anul 1033, pentru "a atinge Cerul mai sus decât poate un om călare pe calul lui". Un alt obiectiv important, Mănăstirea Sfintei Treimi, a fost fondată în secolul al XI-lea de Sfântul Antoniu de la Pechersk Lavra. La sfârșitul secolului al XII-lea s-a zidit din cărămidă Biserica Sfânta Paraschiva (Pyatnytska), sprijinită în interior de patru piloni octahedrați. Principatul era locuit de uniunea tribală a Severilor, ale căror urme arheologice atestă aproape exclusiv activități de tip agricol. Principalele orașe ale cnezatului au fost: Chernigov (Chernihiv), Novhorod-Siversky, Starodub, Bryansk, Putyvl, Kursk, Lubech, Hlukhiv, Chechersk, Homel, Bilhorod (Belgorod) și Vyr. Ulterior, cnezatul a fost subdivizat în urma luptelor feudale în trei principate mai mici: Chernigov, Novgorod-Seversk și Murom-Ryazan, iar ținutul Tmutarakan din Crimeea a căzut sub dominație Genoveză. La fel ca Halych-ul, cnezatul Chernigovului a supraviețuit circa un secol sub dominația Hoardei de Aur, apoi a fost încorporat în Regatul Lituaniei.

Puterea militară a seniorilor feudali era centrată în jurul cneazului și a acoliților lui. Împreună formau *druzhyna*, un fel de armată personală, bazată pe întraajutorare reciprocă. Boierii cei mari erau membri principali, iar tinerii erau un fel de scutieri. În problemele politice, cneazul se sfătuia cu un Consiliu Boieresc, întrunit la nevoie. Primele fortificații, ridicate împotriva Pecenegilor, au fost ridicate de Prințul Yaroslav I: Yuriev, Bohuslav, Kaniv, Korsun Shevchenkivskiy și Pereiaslav Khmelnytsky. Construite integral din bârne de stejar, cu turn de poartă, palisade și șanțuri de apă, primele fortificații au fost incendiate și distruse complet în anul 1240. Un fragment al fortificației de la Baturin, Chernigov, a fost însă reconstruit extrem de sugestiv. Imediat după Marea Invazie, zidurile fortificațiilor s-au ridicat aproape exclusiv din piatră și cărămidă. Principalele orașe fortificate (cetăți), denumite *dytunets*, au fost la: Kiev, Chernihiv, Belgorod, Putyvl, Belz și Novhorod Siverskyi. Pentru epoca feudală sunt însă mult mai interesante castelele și cetățile medievale țărănești, ridicate de familiile boierești prin efortul unei comunități rurale. Dintre acestea: Cetatea Albă (Akermann) zidită pe fundația grecească, Castelul Buchach zidit de familia Buchacki (și apoi rezidit de Movilești), castelul din Dobromyl ridicat de familia Herburt, castelul Sudak și cetatea Kaffa din Crimeea ridicate de negustorii Genovezi, castelul Halych și castelul Lutsk ridicate de Prințul Liubartas al Lituaniei (1340-1383), Castelul Kamianets Podilskyi zidit de familia Jagiellonilor în special prin Ducele Casimir al IV-lea și refăcut apoi de Bathorești (Sigismund și Ștefan), cetatea Hotin ridicată de Prințul Danylo de Halych și apoi rezidită de domnitorii Moldovei, Dragoș și Ștefan cel Mare, cetatea Kilia ridicată de bizantini și apoi fortificată de Ștefan cel Mare, cetatea Kremenets ridicată de Ducele Boleslav al Poloniei, castelul Lvov ridicat de Prințul Leo I al Halychului, cetatea Medzhybizh ridicată de familia Bolokh, cetatea Mangup fortificată de familia Gabras, castelul Nevytske ridicat de Regele Ungariei Ladislau Cumanul, castelul Olesko ridicat de dioceza catolică din Halych, castelele Ostroh și Stare Selo ridicate de familia Ostrotsky, castelul Palanok (Munkaci) refăcut de Regele Bela IV al Ungariei, castelul Svirzh ridicat de familia cu același nume, castelul Uzhhorod refăcut de Regele Carol Robert de Anjou, castelul Zbarazh ridicat de familiile Zbarski și apoi Wisniowiecki, castelul Zoloty Potik ridicat de familia Potocki. Noile fortărețe medievale cu turnuri impunătoare și severe, aveau zidurile interioare dublate de turnulețe, galerii și parapete din lemn, unde se adăposteau trăgătorii, inițial cu arcul și arbaleta, apoi cu tunul. Nu au lipsit nici bisericile fortificate, deși fenomenul nu a avut aceeași scară ca în Transilvania. Dintre acestea, cea mai impresionantă este Biserica Sfinților Protectori din Sutkivtsi, ridicată literalmente sub formă de bastion, format din patru turnuri circulare unite în formă de cruce. Dintre turnurile de cloponiță, aspectul tradițional sa păstrat la cele din lemn, localizate în Galiția: Potylych, Drohobych, Yamna, Mykulychyn, Tysmenytsia, Topilnytsia Zamkova sau Turka.

Bulgaria

Începând cu anul 1018 Bulgaria a fost anexată la Imperiul Bizantin iar Mitropolia a fost înlocuită prin Arhiepiscopia de Orchid, organizată de Episcopul Ioan (1018-1037), fostul egumen al Mănăstirii Debar. Una dintre cele mai luminoase personalități din fruntea Arhiepiscopiei de Orhid a fost Arhiepiscopul Teophylact (1078-1107), autor a peste 500 de manuscrise pentru deslușirea tainelor din Biblie. Autoritatea Arhiepiscopiei s-a extins asupra întregii Bulgariei sub Arhiepiscopul Ioan al IV-lea (1139-1164), născut Adrianos Komnenos, nepot al Împăratului Alexios Komnenos. În anul 1185, nemulțumiți de privilegiile acordate discriminativ, nobilii bulgari în frunte cu frații Asan s-au revoltat și au reinstaurat Imperiul Bulgarilor și Valahilor, cu capitala la Târnovo. Patriarhia Bulgariei a luat ființă la Târnovo, în anul 1235, având în frunte pe Patriarhul Ioachim (1235-1246) fondatorul și egumenul mănăstirii din cavernele de la Ivanovo. Ultimul patriarh de Târnovo a fost Sfântul Euthymus (1375-1393), fondatorul Școlii Literare de la Târnovo, autorul a 15 manuscrise, printre care cărți liturgice, oratorii, ode pasionale și epistole. În anul 1393, turcii otomani conduși de Sultanul Duleyman Celebi, fiul lui Bayazid, au ocupat cetatea Tarnovo și au transformat toate bisericile în moschei. Conducătorii militari ai Imperiului Bulgarilor au aparținut în majoritate dinastiei Asan: Petru I (1185-1190), Ivan (1190-1196), Peter II (1196-1197), Kaloyan (1197-1207), Boril (1207-1218), Ivan II (1218-1241), Kaliman (1241-1246), Michael (1246-1256), Kaliman II (1255-1256), Mitso (1256-1257), Constantin (1257-1277), Ivan III (1279-1280). După anul 1280 s-au înălțat la putere și alte familii boierești, mai importante fiind: Teter (George 1280-1292 și George II 1321-1322), Svetoslav (Teodor 1300-1321), Shisman (Michael 1323-1330, Ivan 1331-1371, Alexandru Ivan 1371-1395) și Stratsimir (Ivan 1356-1396, Constantin 1397-1422). Alte familii nobiliare din epocă au fost: Aldimir, Alexius, Alusian, Aron, Balik, Belaur, Dobromir, Darman, David, Dobrotitsa, Glad, Ivanko, Ivats, Jacob, Keratsa, Krakra, Marmais, Menumurut, Moses, Mostich, Nestoritsa, Nicholas, Nikulitsa, Peter, Salan, Sermon, Sigritsa, Slav, Stratsimir, Strez, Sursuvul, Theodore, Tihomir, Voyteh. Imperiul Bulgarilor și Valahilor a fost măcinat de permanente lupte interne pentru putere, dar și de conflicte de graniță cu toți vecinii: Imperiul Latin al Constantinopolului, Ungaria, Hoarda de Aur, Imperiul Bizantin. La sfârșitul secolului al XII-lea Imperiul Bulgarilor era principala forță de combat din Balcani cu circa 40 000 de luptători sub arme și circa 100 000 de luptători pe timp de război.

Una dintre fortărețele Casei Asan a fost în regiunea Plovdiv, la Petrich, pe o stâncă de pe malul râului Asenitsa în localitatea denumită acum Asenovgrad. Zidurile groase de 2,9 metri se ridicau până la 9-10 metri înălțime și găzduiau un castel feudal cu 30 de camere și 3 cisterne de apă. În interiorul fortificației era și o biserică închinată Fecioarei Maria, ridicată de Țarul Ivan Asan II. Cea mai puternică fortificație a fost însă la Vidin, ridicată în secolul al X-lea pe ruinele castrului Bononia. Rectangulară, fortăreața are câte un turn de apărare pe fiecare colț, spre cele patru direcții cardinale și nu a fost niciodată cucerită prin forța armelor. O altă redută inexpugnabilă a fost cetatea Belogradchick, zidită între colți de stâncă înalți de 70 metri, cu trei rânduri de ziduri groase de 2 metri și înalte de 12 metri. Fortificată de Țarul Ivan Stratsimir cetatea a devenit apoi centru de garnizoană pentru regiunea Vidin. Pentru Dobrogea, cea mai importantă cetate a fost cea de la Kaliacra, centrul de reședință pentru Despotatul Dobrogei în timpul Despotului Dobrotitsa. O fortificație tipic bizantină este castelul Mezek, ridicat în secolul al XI-lea în timpul Împăratului Alexius Comnenul. Cetatea are 9 turnuri de apărare înalte de 10 metri iar zidurile din piatră au incluse și 2-3 niveluri din cărămidă arsă, specific bizantine. Asemănătoare este și cetatea Nesebar (Mesembria), ridicată de bizantini în secolul al V-lea și fortificată apoi de Țarul Ivan Alexandru și de cruciații aflați sub comanda Contelui Amadeus de Savoia (la 1366). O cetate importantă a fost și la Shumen, făcând parte din fortificațiile fostei capitale de la Preslav. Deși nu a mai fost în centrul administrației, castelul a fost în important centru militar și economic și a revenit în centrul atenției în anul 1278, în timpul răscoalei lui Ivaylo când țăranii s-au războit simultan cu întreaga nobilime, fie ea bulgară, bizantină sau tătărească. Noua capitală, a fost la Veliko Tarnovo unde un întreg deal a fost înconjurat cu ziduri groase de 2 metri și înalte de 3,6 metri pentru a proteja o incintă cu peste 400 de clădiri rezidențiale, 22 de biserici și 4 mănăstiri. Dintre acestea, Palatul Patriarhal ocupa mai bine de 3 hectare iar sala tronului măsoara 4872 de metri pătrați. Aici a fost castelul de reședință pentru frații Peter, Kaloyan și Ivan Asan. Alte cetăți și castele din epocă au fost la: Anevo, Byalgrad, Cherven, Hisarlaka, Krasen, Ktenia, Lardea, Lovech, Lyutitsa, Markeli, Matochina, Momina, Ovech, Peristera, Plovdiv, Tsepina, Urvich și Ustra.

Forța spirituală a bulgarilor însă nu s-a ascuns după ziduri groase, ci s-a retras în mănăstiri, zidite în piatră, în majoritatea lor după tipicul ortodox, deși nu lipsesc nici cele cu arhitectură romanică. Primul centru

spiritual a fost fără îndoială Mănăstirea Zograf , de la Muntele Athos, unde se păstrează 388 de manuscrise slavonești, 126 grecești și circa 10 000 de cărți tipărite. Tot bulgăresc este și schitul Bogoriditsa aparținând de Mănăstirea Panteleimos, atestat în documente încă din anul 1020, sub numele de Xylourgos. Cea mai importantă a fost însă Mănăstirea Patriarhiei de la Veloco Târnovo, zidită după anul 1375 de Țarul Ivan Alexandru pentru Patriarhul Euthymius, cu sprijinul călugărului Theodosius, după tipicul Mănăstirilor Studion și Lavra de la Muntele Athos. Cea mai veche mănăstire ridicată după ritul bulgăresc este Mănăstirea Rila, fondată de Sfântul Ivan din Rila la mijlocul secolului al X-lea, dar zidită în piatră abea în secolul al XIV-lea, prin strădania boierului Ștefan Dragovol (Hrelja), un protejat al generalului Ioan Cantacuzino. Primul seminar teologic a fost fondat la Mănăstirea Bachkovo, în anul 1083, de generalul Grigor Pakourianis, după un typicon preluat de la Mănăstirea Iviron (Athos). Pe lângă teologie se mai învăța aici istoria, muzica și matematica. Despre Mănăstirea Osenovlashki, legenda spune că a fost fondată în secolul al XI-lea de șapte boieri (frați) de origine slavă, veniți din Basarabia. O altă mănăstire legendară este Mănăstirea Glozhene, ridicată în anul 1224 de cneazul Georgi Glozh, venit de la Kiev, călăuzit de icoana Sfântului Gheorghe. Un important centru de cultură a fost și Mănăstirea Etropole, în apropiere de Sofia, fondată în anul 1158. Pe lângă Școala Literară de la Etropole a funcționat o Scriptoria și o Școală de Caligrafie, de la care s-au păstrat 76 de manuscrise, aflate în prezent în Muzeul de Istorie al Bisericii din Sofia. Alte mănăstiri importante din timpul celui de al Doilea Imperiu al Bulgarilor au fost: Dragalevtsi (fondată de Țarul Ivan Alexandru în anul 1345), Kapinovo (fondată de Țarul Constantin Asan în anul 1272), Plakovski (fondată de Țarul Ivan Alexandru), Klisura (fondată în anul 1240), Kilifarevo (fondată în anul 1348 de călugărul Teodosie Turnovski sub patronajul Țarului Ivan Alexandru), Kuklen (fondată în secolul al XI-lea ca filială a Mănăstirii Bachovo), Aldzaha (fondată în caverne în secolul al XI-lea de călugării eremiți), Ivanovo (în grote, fondată în secolul al XIII-lea de călugărul Yakim), Rozhen (fondată în secolul al XIII-lea de un nepot al Țarului Caloian Asan), Chiprovtsi (fondată în secolul al X-lea și dedicată Sfântului Rila), Dryanovo (fondată în secolul al XII-lea), Eleshnitsa (fondată în secolul al XIV-lea), Kremikovtsi (fondată la mijlocul secolului al XIV-lea), Peshtera (menționată în documente pentru prima dată în anul 1348), Paganovo (fondată în jurul anului 1390), Zemen (fondată în secolul al XI-lea, zidită din travertin, cu fresce interioare din secolele XI-XIV). Conform cu ritul ortodox, călugării aveau următoarea ierarhie: novice (poslushnik), rasofor (ryasofor), stavrofor (krestonostes) și schimatic (megaloschemos), hieromonah sau arhimandrit (egumen).

Serbia

Primul principat al Serbiei s-a format în anul 850 în jurul Prințului Mutimir, decendent al primului cneaz aflat în fruntea coloniștilor slavi. Cu sprijinul Împăratului Bizanțului, Basil I, Prințul Mutimir s-a botezat împreună cu familia sa și a înființat Episcopia de la Ras, pe malul râului Iber, cu sediul în Biserica Sf. Petru și Pavel. A urmat apoi Episcopia Branicevo fondată de călugărul Agaton în anul 878. De la prințul Mutimir s-a păstrat sigiliul, reprezentat printr-o cruce dublă, înconjurată de inscripția: "ICE BOIO CTROHMIR". L-au succedat apoi Prinții: Petru, Pavel, Zaharia, Caslav și Tihomir. După anexarea la Imperiul Bizantin,

principatul s-a dezintegrat iar cele 7 episcopii au fost anexate de Arhiepiscopia Orchid. Ca provincie bizantină a avut în frunte un arhonte, ales dintre nobilii locali: Peter Duklia, Jovan Vladimir, Stefan Vojslav, Mihailo Vojisavljevic, Constantin Bodin, Dobroslav II, Kokapar, Vladimir II, Dorde (George), Gradinja, Radoslav, Mihailo II, Vukan, Uros I, Uros II, Belos, Desa și Tihomir. Principatul Rascia a devenit independent după anul 1166, în frunte cu Prințul Ștefan Nemanja. Fiul acestuia, călugărit sub numele de Sava (Sabbas), a devenit în anul 1218 primul Arhiepiscop al Serbiei. În timpul cât a fost călugăr pe Muntele Athos, Sfântul Sava a fondat mănăstirea Hilandar pe ruinele mănăstirii antice Helendaris. Împăratul Alexios Angelos a semnat personal chrysobula pentru "eternul dar făcut poporului Sârb". Typiconul mănăstirii a fost redactat după cel de la Mănăstirea Maicii Domnului din Constantinopol. Tot familia Nemanja a fondat și Mănăstirea Studenica, unde Sfântul Sava a compus regulamentul de ordine interioară (Studenica Typikon), cartea liturgică de căpătâi pentru viața monastică a sârbilor. Arhiepiscopia avea în subordine Episcopiile de Hum, Lim, Ston, Dabar, Moravica, Toplica, Hvosno, Zica, Zeta, Raska, Lipljan și Prizren. Primul sediu al Arhiepiscopiei a fost la Mănăstirea Zica de lângă Kraljevo, fondată cu sprijinul Prințului Ștefan Prvovencani și zidită cu meșteri aduși din Grecia. Familia Nemanja a format în deceniile următoare o adevărată dinastie de Prinți ai Serbiei, reprezentată prin: Vukan (1202-1204), Ștefan Prvovencani (1204-1228), Ștefan Radoslav (1228-1233), Ștefan Vladislav (1233-1243), Ștefan Uros (1243-1276), Ștefan Dragutin (1276-1316), Ștefan Milutin (1282-1321), Ștefan Decanski (1322-1331), Ștefan Dușan (1331-1355), Ștefan Uros (1355-1371). În fruntea Arhiepiscopiei Serbiei, după Sfântul Sava au urmat Arhiepiscopii: Arsenie (1233-1263), Sava II (1263-1271), Danilo (1271-1272), Joanikie (1272-1276), Jevstatije (1279-1286), Jakov (1286-1292), Jevstatie (1292-1309), Sava III (1309-1316), Nicodim (1316-1324), Danilo (1324-1337), Joanikie (1338-1346). În anul 1346, Prințul Ștefan Dușan a luat titlul de Țar și a ridicat Arhiepiscopia la Rang de Patriarhie, cu sediul la Mănăstirea Pec. Primul Patriarh a fost Joanikie II (1346-1354), urmat de Sava II (1354-1375), Jefrem (1375-1380), Spiridon (1380-1389), Danilo (1380-1396) și Sava V (1396-1406).

Lista completă a mănăstirilor de secol X-XIV cuprinde următoarele locații: Saint Prohor Pcinjski (1067), Durdevi Stupovi (1171), Gradac Cacak (1189), Studenica (1190), Zica (1205), Mesic (1225), Mileseva (1234), Sopocani (1260), Gradac Raska (1270), Raca (1273), Tronosa (1276), Davidovica (1281), Bukovo (1282), Vitovnica (1289), Arilje (1296), Privina Glava (sec XII), Kovilje (sec XII), Mazici (sec XII), Pribojska Banja (sec XII), Pridvorica (sec XII), Stara Pavlica (sec XII), Besenovo (sec XIII), Crna Reka (sec XIII), Celiје (sec XIII), Velika Remeta (sec XIII), Kovilj (sec XIII), Kastaljan (sec XIII), Klisura (sec XIII), Tresije (sec XIII), Vavedenje (sec XIII), Jezevica (1337), Miljko (1374), Ravanica (1375), Gornjak (1376), Veluce (1377), Drenca (1379), Naupara (1380), Nova Pavlica (1381), Vojlovica (1383), Ljubostinja (1388), Draca (1389), Sisojevac (1389), Nimnik (1389), Lipovac (1399), Vojlovica (sec XIV), Glavosek (sec XIV), Kaona (sec XIV), Koroglas (sec XIV), Kumanica (sec XIV), Rakovica (sec XIV), Stjenik (sec XIV), Tuman (sec XIV), Uspenje (sec XIV), Vratka (sec XIV). La acestea se adaugă mănăstirile din provincia Kosovo: Pec (1235), Ubozac (sec XIII), Ljevis (1307), Gracanica (1310), Banjska (1312), Musutiste (1315), Vracevo (1316), Visoki Decani (1327), Zociste (1327), Visegrad (1343), St. Uros (1371), Draganac (1381), Buzovik (sec XIV), Budisavici (sec XIV), Dobra Voda (sec XIV), Dolac (sec XIV), Duboki (sec XIV), Gorio (sec

XIV), Grabovac (sec XIV), Kmetovce (sec XIV), Sokolica (sec XIV), Tamnica (sec XIV). Principatul Serbiei nu s-a coagulat doar în jurul acestor fortărețe spirituale ci și în jurul familiilor nobiliare numite de ei vlastela sau plemstvo. Nobilii cei mai mari purtau numele de velikasi iar cei mai mici de vlastelicici. Alte titluri onorifice erau: zupan, vojvoda, knez, kefalija, kaznac, gospodar, celnik, stavilac, despot, logotet, caus, komornik, peharnik, sevast, sevastokrator sau vitez. Dintre zupani sunt amintiți în documente: Gradesa, Vucina, Radomir, Slavogast, Hramko, Svergius, Dura, Pribilsa, Drazen, Peter Brajan, Vratko Cihoric, Pribil, Nenac Cihoric. Printre cei cu titlul de vojevod au fost: Manojlo, Novak, Mladen, Rizir, Hrelja, Vojin, Jovan, Radoslav, Dejan, Vukasin, Voina, Grgur, Branko, Vratko, Vojin, Bogut, Vuk, Vitomir, Dragoslav, Krajmir. Fortificațiile de tip feudal s-au ridicat în jurul curților boierești, au fost cetăți de vamă, sau puncte fortificate ale garnizoanelor militare. Dintre acestea merită recensate cele de la: Zvecan (1093), Maglic Kraljevo (1196), Ram (sec XII), Stari Grad (sec XII), Petrovaradin (1247), Novo Brdo (1285), Markovo (sec XIII), Jelec (sec XIII), Milesevac (sec XIII), Ostrvica (1323), Koznik (1371), Stalac (1377), Krusevak (1381), Bac (sec XIV), Borac (sec XIV), Golubac (sec XIV), Kovin (sec XIV), Kuningrad (sec XIV), Pirot (sec XIV), Prizrenac (sec XIV), Prokuplje (sec XIV), Ravanica (sec XIV), Vojnovica (sec XIV). Fortărețele se numesc tvrđave, castelele se numesc zamci. iar bastioanele se numesc kule. Doar în jur de treizeci dintre acestea sunt păstrate în forma lor originală, alte sute fiind în ruine.

Hoarda de Aur

Denumirea de Hoardă de Aur a apărut pentru prima dată în cronicile rusești, în anul 1565. În documentele Persane și Musulmane din secolul al XIII-lea chaganatul tătarilor este amintit sub numele de Cumania sau Qipchaq. Descendent dintr-o lungă serie de Mari Hani, fondatorul Imperiului Mongol a fost Marele Han Genghis Han, cel care în anul 1206 a reunit sub ordinul său șapte mari confederații de triburi ale Mongolilor. Centrul puterii a fost în Asia de Est, în apropiere de Karakorum, dar s-a extins rapid spre Vest, pentru a include Samarakandul, Bukhara, apoi Tibilisi și Crimeea. Urmașii lui Genghis Han, prin nepotul său Batu Han au intrat în conflict cu Cumanii de la Vest de râul Volga și în câțiva ani și-au extins aria de dominație până la Dunăre. Voievozii locali și boierii colectau și plăteau singuri tributul dar beneficiau în schimb de avantajele comerțului cu întreaga Asia. Dacă tributul era neplătit, sau necorespunzător, tătarii făceau raiduri în care se serveau singuri cu bunurile dorite. Capitala a fost mutată în noul centru al imperiului, la Sarai, aproape de Astrakhan, lângă delta râului Volga unde bogăția în pește era de neimaginat. Călătorii arabi au descris capitala ca fiind unul dintre cele mai frumoase orașe, cu 13 moschei și aproape 600 000 de locuitori. Ca urmare a conflictului cu Imperiul Persan, întreaga cale comercială a caravanelor de pe Drumul Mătasei a fost dirijată pe traseul Nordic, de la Buchara spre Crimeea, de unde mărfurile erau preluate de genovezi. Marii Hani au fost toleranți cu toate religiile. Inițial, viața lor spirituală a fost dominată de Șamanism, Tengrism, Taoism și Budism, apoi au fost înglobate cele patru chaganate Islamice, urmate apoi de cnezatele Ortodoxe. Nu toate religiile au avut pondere egală. Religia musulmană a fost îmbrățișată de multe dintre familiile liderilor mongoli și de negustori, în timp ce religia creștină a pătruns în Imperiul Mongol mai ales prin sclavii

creștini, relocați în Siberia ca oieri. Cancelaria Imperială a fost o instituție multiculturală unde se cunoșteau mai multe limbi, în special limbile turcă și persană. Inițial, limba oficială a fost limba mongolă, apoi începând cu secolul al XIV-lea limba oficială de devenit limba turcă. Cultura materială era de tip asiatic, influențată în primul rând de produsele de import provenind din China sau din Persia, deși mongolii au fost deschiși și spre civilizația europeană. Printre altele, au preluat de la Europeni (sau de la Chinezi) taxa decimale, specifică tuturor structurilor feudale. Viața materială, din ce în ce mai opulentă, a condus la formarea de noi orașe, centrate de oazele din stepă și de principalele caravanserai-uri de pe calea comercială. Urme materiale ale acestei civilizații sunt prezente în muzeele de istorie prin mozaicuri, faianță, vase ceramice, obiecte de cult, monede din argint, obiecte din bronz sau metale prețioase, pietre prețioase și semiprețioase, țesături de lux sau materiale textile. Cele mai impunătoare monumente de artă islamică din fosta arie de expansiune a Hoardei de Aur sunt: Moschea Bibi Khanym ridicată de Timur Lenk în anul 1404, necropola Sarah-i-Zinda formată mausoleuri de secol IX-XIV, sau complexul de moschee și medrese de la Po-i-Kalyan, din Bukhara.

Atât din punct de vedere cantitativ cât și ca bogăție de forme, cultura ceramică tătarească este mai apropiată de China decât de Europa. În spațiul Imperiului Mongol, erau prezente toate formele și tehnologiile de producție, prezente din China până în Maroc. În orașele târguri și în reședințele negustorilor sau ale oamenilor de vază predomina ceramica de tip islamic și cea chinezească, în timp ce în așezările rurale, sărace, se regăsesc doar produsele materiale ale unei culturi primitive sau semi-primitive. Ca material ilustrativ, merită luate în considerare doar cele mai frumoase și mai bine conservate dintre acestea, cele care au adus lumină și bogăție în casele oamenilor. Pentru vasele de lux autohtone, este frapantă asemănarea cu cele produse în Persia, dar este mai greu de stabilit direcția exactă în care cele două culturi s-au intercondiționat. Este cert că sunt prezente vase de tip Islamic din toate formele: smălțuite și nesmălțuite, monocrome și policrome, lustruite sau emailate, pictate sub sau peste smălț, vase de tip sgraffito sau terracota, porțelanuri albe și alb-albastre, mozaicuri, dale și faianță, ceramică Persană de tip Albarello, Gombroon sau Nayin, ceramică Chinezească de tip Hormuz, ceramică Chinezească emailată de tip Minai, ceramică marmorată, ceramică din lut roșu-gălbui, ceramică ștampilată, ceramică pictată cu modele în culorile turcoaz sau ultra-marin, acoperită cu smălț transparent, ceramică de tip Kashi, sau ceramică de tip Celadon. În jurul capitalei, pe malul râului Volga, pentru ceramica de tip Kashi, s-au identificat matrițele de turnare, semn că vasele se produceau aici în serii mari, standardizat. În ce privește forma, peste 90 % dintre vasele produse în serie erau străchini, farfurii sau ulcioare (gulabdans). Dintre acestea, cele mai populare erau străchinile cu corp hemisferic, cu diametru de 18-19 centimetri, cu niște proeminențe tronconice pe fața exterioară, pentru a putea fi ținute în mână și când sunt fierbiți. Urmează apoi ca frecvență farfuriile plate, cu diametru de 20-30 cm. Sunt frecvente și vasele globuloase de tip castron, sau supieră, destinate lichidelor (iaurt, lapte covăsit, ulei și untură). Date fiind compoziția neomogenă a pasteii și temperaturile neomogene din cuptoarele de ardere, vasele erau foarte rare ori de culoare albă, strălucitoare. De cele mai multe ori, vasele albe aveau irizații sau tente de culoare roz, roșietic, gri sau gălbui. În ce privește motivele ornamentale, pe prim plan se află arabescurile, niște motive liniare alambicate, intricate cu motive foliare, repetate ritmic, ca un fel de melodie monotonă. Urmează apoi motivele geometrice complexe, cu densitate foarte mare de linii și forme,

în relief sau nu. Reprezentanțele florale și animaliere sunt cele care predomină în lumea rurală și în ceramica de tip țărănesc. Sunt prezente și decorațiunile în relief, monocrome, de tip Celadon. Practic nu se poate vorbi despre o distincție netă față de culturile din vecinătate: rusă, chineză, indiană, persană sau bizantină. Apartenența la cultura Hoardei de Aur se estimează doar prin criteriul geografic, în combinație cu cel temporal.

Principalele centre meșteșugărești pentru prelucrarea metalelor au coincis cu cele în care s-a bătut monedă. Cele mai importante au fost: Sarai, Sarai-al-Jedid, Gulistan și Bulghar, urmate de Khorzem, Moksha, Ordu, Bagchih, Kaffa, Azov, Krim, Salhat, Bylyar, Ukek sau Hadji Terkan. Dominați de un caracter pragmatic, tătarii apreciau în primul rând obiectele cu utilitate practică, ornamentele pentru șa, piesele de harnașament, brăurile din bronz și cataramele, tingirile și vasele de uz gospodăresc, cupele și pocalele, undițele și cârligele sau cuțitele și pumnalele. Urmează apoi greutatea marcate pentru cântar și doar în ultimul rând obiectele de podoabă: fibule și broșe, brățări, inele sau cercei, ace de păr, nasturi și butoni, amulete, aplice și nituri pentru obiectele din piele. Dintre obiectele de uz gospodăresc merită subliniate tingirile în formă de tigaie, inscripționate cu rugăciuni sau cu simboluri mistice și religioase, utilizate pentru a coace pâinea (un fel de lipii sau clătite). La fel ca nouă, textul gravat în pâine trebuia să le amintească să mulțumească zeilor și stăpânilor pentru pâinea cea de toate zilele. Motivele ornamentale erau aproape exclusiv zoomorfe și florale, pentru a celebra bogăția și prosperitatea Naturii. Aproape nelipsit este și arborele vieții, arbore care își întinde ramurile pentru a cuprinde întreaga Lume, la fel ca poporul lui Allah. Monedele au intrat în viața Mongolilor abea după anul 1240, după cucerirea cnezatelor rusești, și au fost destinate doar pentru tributul sau relațiile comerciale cu Europeii. În partea Central Asiatică, până în zilele noastre, relațiile comerciale au rămas dominate de schimbul în natură, unitatea de schimb fiind banița de cereale sau calul. Unitatea de greutate pentru metale se numea miskal și era de 4,68 grame, cu o subunitate de 1/6 denumită dannik, de 0,78 grame. Monedele Hoardei de Aur sunt cunoscute și sub denumirea de monede Juchi, deoarece au fost emise de urmașii lui Juchi Han, fiul cel mai mare al lui Genghis Han. Cele mai vechi sunt din epoca Marilor Hani: Batu, Baraka, Tuda-Mangu, Noghai, Totka și Uzbeg. Primele monede au fost din cupru și s-au bătut la Bulghar, pe malul râului Volga, urmate apoi de cele din Peninsula Crimeea, bătute începând cu anul 1265. Două decenii mai târziu, în capitala Sarai s-au bătut primele monede din argint. Monedele din aceeași epocă, bătute însă în centre diferite, sunt considerabil diferite unele față de altele. În plus, au fost descoperite morminte în care o căpetenie a fost îngropată împreună cu matrițele pentru monede. Din cele două observații, rezultă că haniile aveau dreptul să emită monedă proprie, în concordanță cu nevoile sau dorințele lor, fără nici o strategie unitară, structurată. Ca urmare, au apărut numeroase falsuri bătute de necredincioși. Tătarii le-au acceptat de bune și le-au introdus în circulație, rezultatul fiind o permanentă creștere a tributului. Inscricțiunile de pe monede conțineau de cele mai multe ori un mesaj religios: Simbol al Credinței, Regatul lui Dumnezeu, Umilnitatea în fața Domnului, Un Singur Dumnezeu etc. Altele conțineau vorbe înțelepte: Viața este scurtă, Fii fericit, Cumpătarea e mai bună decât bogăția. Preluare sau cel puțin inspirate de la Persani, monedele Hoardei de Aur se numeau dinari sau dirhami și erau inscripționate cu litere și cifre arabe. În literatură sunt descrise peste 200 de tezaure monetare aparținând Hoardei de Aur, cele mai bogate fiind cele din Crimeea sau de pe țărmul Mării Negre, destinate comerțului cu Genova. Relațiile cu necredincioșii (ghiaurii) erau dominate de

neîncredere reciprocă și s-au bazat în cea mai mare măsură pe comerțul cu carne vie (animale și sclavi).

Ca urmare a numărului imens de animale, dar și al condițiilor climatice aspre, mongolii erau mari măștri în prelucrarea pieilor și a fibrelor naturale de origine animală. Îmbrăcămintea începea cu pălării, fesuri și căciuli din piele de cal, la care atașau o coadă din păr de cal, denumită deiby, cu care se apărau de insecte. Bărbații și femeile purtau niște sacouri lungi și largi, denumite kaftan sau deel. Cel mai frecvent, mongolii de rang mediu și înalt purtau câte trei kafatne suprapuse: unul alb direct pe piele, unul de sărbătoare din mătase colorată, și deasupra cel de iarnă din piele îmblănită. Dacă păstorii și țăranii purtau țesături din materiale mai ieftine, cum sunt bumbacul, lâna și inul, familiile nobiliare se îmbrăcau aproape exclusiv în mătase și brocard, mai ales în țesături din mătase brodate cu fir colorat, denumite lampas. Costumul se încheia prin niște cizme înalte, din piele de cal sau de ren, brodate cu fire din mătase roșie, terminate cu un vârf ascuțit și răsucit în sus, de multe ori cu un ciucure din mătase. Pentru interior, foloseau o încălțăminte ușoară, un fel de mocasini cusuți din păslă sau fetru. Nu de puține ori, și pentru încălțăminte utilizau două sau chiar trei straturi suprapuse de cătușeli, în interiorul cizmelor impermeabile din piele. Cel mai frecvent, obiectele de îmbrăcămintă erau ajustate sau fixate pe corp cu ajutorul unor panglici sau șireturi, iar în loc de centură utilizau un brâu lung din mătase. Îmbrăcămintea de iarnă era apoi căptușită cu postav sau cu țesături groase din lână. Cele mai puțin pretențioase erau cojoacele din blană întoarsă de miel, sau de ren, asemănătoare cu cele din portul popular al țăranilor noștri. Ca regulă, îmbrăcămintea vârstnicilor era simplă și modestă, în culori mohorâte, în timp ce tinerii se îmbrăcau în culori cât mai strălucitoare, cu cât mai multe decorațiuni, mai ales brodate. Foarte comodă, o parte din îmbrăcămintea mongolilor a fost preluată și în ținuturile noastre, în special pentru ținuta de casă a marilor boieri. Ștefan cel Mare este primul domnitor al nostru reprezentat în picturile murale cu caftan și cizme tătarești. La fel ca îmbrăcămintea, administrația era asemănătoare cu cea din China, mulți dintre administratori fiind chiar aduși din China. Toate bunurile comunității și prada de război se împărțeau în comun, dar nu în părți egale. Hanul lua pentru sine partea leului, apoi urmau generalii, ofițerii, soldații și doar în ultimul rând locuitorii civili. Cele mai importante poziții erau cele de khan, kalga și beklerbek, elita militară purta titlul de ulan, iar nobilii neînruțiți cu khanul purtau numele de oglan. Între cele patru zări și douăsprăzece țarmuri de mare, teritoriul comun era împărțit între 70 de hoarde (ulus). Titlurile și funcțiile se distribuiau neereditar, sub formă de apanaj, după merite. Familia mongolă era de tip patriarhal. Băieții aduceau soțiile în familie, iar fetele măritate se alăturau clanului soțului lor. Socri mari erau părinții fetei, considerați a fi mai vârstnici, sau mai înțelepți. Fiul cel mai mare moștenește ținuturile cele mai îndepărtate de casă, iar fiul cel mai mic pe cele din jurul yurtei. Indiferent de rang sau funcție, membrii familiei se ajutau și se susțineau reciproc. Căsătoriile erau aranjate de părinți, de multe ori în urma unor negocieri aspre. Femeia căsătorită era considerată adultă și devenea independentă de tatăl ei. Ultimele urme ale Hoardei de Aur au supraviețuit în Crimeea și Kazakhstan până în anul 1847, când au intrat sub administrație rusească.

Polonia

Istoria medievală a Poloniei începe în anul 960 când Ducele Mieszko Piast (960-992) a ajuns în fruntea unei uniuni tribale a slavilor din bazinul râurilor Vistula și Oder. În anul 963 Ducele Mieszko a fost învins și vasalizat de Împăratul Romanilor, Otto cel Mare (962-973) și în anul următor s-a căsătorit cu prințesa Dobrawa Premyslid, fiica Ducelui Boleslav al Bohemiei. Doi ani mai târziu, Ducele Mieszko a primit botezul și primul episcop, pe nume Jordan, a fost adus tocmai din Italia. Primele biserici de zid s-au ridicat la Gniezno, Poznan și Ostrow Lednicki, unde călugării misionari benedictini au format primele dioceze. Urme ale primei biserici din Poznan, închinată Sfântului Petru, sunt vizibile în Catedrala Sf Petru și Paul, reconstruită în secolele XIV-XV. La Gniezno, prima biserică a fost un oratoriu rectangular, urmat de o biserică în cruce închinată Adormirii Maicii Domnului. Patru decenii mai târziu biserică a fost ridicată la rang de Arhidioceză, iar în anul 1064 a fost reconstruită în stil romanic. Caracteristic, primele temple au fost ridicate din cărămidă roșie, cu arhitectură Romanică și Germanică. Dinastia Piast a rămas în fruntea Poloniei în următoarele patru secole, inițial cu rang de Duce, apoi Mare Duce și în final cu titlul de Rege al Poloniei. Majoritatea Piastilor au purtat numele de Mieszko, Boleslav, Vladislav, Leszek, Konrad sau Cazimir. În secolul al XII-lea existau deja în Polonia opt dioceze cu aproximativ o mie de parohii, în anturajul cărora s-a dezvoltat un adevărat sistem educațional creștin. În școlile înființate pe lângă biserici se predau cele șapte arte liberale al culturii Latine clasice: gramatica, retorica, logica, aritmetica, geometria, astronomia și muzica. Primele mănăstiri benedictine au fost ridicate în secolul al XI-lea la Tyniec și Lubin, pentru ca la sfârșitul secolului al XIII-lea să fie deja inventariate peste 300 de mănăstiri. Cele mai vechi manuscrise rămase de la călugării benedictini au fost scrise în limba latină. Printre acestea, sunt: Evanghelia de la Gniezno și cea de la Plock, Codex aureus Gnesnensis, Codex aureus Pultoviensis, cronică lui Gallus Anonymus denumită *Gesta principum Polonorum*, apoi cea a Episcopului de Cracovia, Vincent Kadlubek, intitulată "*Chronica seu originale regnum et principum Poloniae*". Dintre edificiile medievale timpurii ridicate în stil Romanic au supraviețuit timpului mai bine de o sută de clădiri. Pe lângă cele deja enumerate, monumente istorice de interes sunt: Cripta Sfântului Leonard de sub Catedrala Wawel din Cracovia, Catedrala din Plock fondată în anul 1075 și finalizată în anul 1144, Biserica romanică din Giecz, sau Biserica Sfântul Jacob din Sandomierz

Alte instituții importante, create de Biserică, au fost Ordinele Militare ale Cavalerilor Crucii. În anul 1226, Ducele Konrad de Masovia a apelat la Cavalerii Teutoni pentru a proteja creștinii împotriva păgânilor din Țările Baltice. În următorul deceniu, Cavalerii Teutoni au asimilat ordinele cavalierești locale, cel din Dobrzyn și cel al Cavalerilor Livornieni, apoi au format un regat independent denumit Civitas Ordinis Theutonici. Pentru a bloca raidurile vikingilor venite dinspre mare și cele ale păgânilor venite dinspre stepele rusești, teutonii au ridicat un lanț de fortificații rectangulare, din cărămidă, după modelul castrelor romane. În centrul acestor fortificații au ridicat biserici și castele, refugii pentru privilegiile unei vieți civilizate. În Polonia, castelele Malbork, Kwidzyn, Lidzbark și Bytow, ridicate de Cavalerii Teutoni, sunt printre cele mai frumoase obiective turistice. La acestea se adaugă alte Castele Teutonice mai mici, cum sunt: Reszel, Torun, Bierzgowski, Nowy Jasnec, Swiecie, Chelmino, Bobrowniki, Dobrzyn, Radzyn Chelminski, Pokrzywno sau Grudziadz. Nu doar teutonii au ridicat fortificații în Polonia. Printre cele mai vechi castele nobiliare autohtone se numără cel din Bezdin ale cărui prime structuri au fost ridicate în secolul al XI-lea, rezidit apoi în piatră în secolul al XIV-lea. Un alt castel defensiv, cu ziduri din piatră, este Castelul Czocha, ridicat la mijlocul secolului al XIII-lea, urmat apoi de Castelul Bobolice ridicat în secolul al XIV-lea de Regele Cazimir cel Mare. Alte castele reprezentative pentru arhitectura autohtonă sunt castele: Szczecin (Castelul Ducal), Niemodlin, Lublin, Leczyca (Castelul Regal), Pezino, Chojnik, Czersk, Barnow Sandomierski, Ogrodzieniec, Ksiaz, Uniejow, Lancut, Varșovia (Castelul Regal), Nowy Wisnicz, Goluchow, Kornik, Wawel (Cracovia), Moszna sau Niedzica. Lista însă poate continua, în Polonia fiind listate ca monument istoric peste 400 de castele, sediu pentru cel puțin tot atâtea familii nobiliare. Nobilimea (szlachta), după anul 1347, se aduna periodic pentru un fel de Parlament denumit Sejm. Casele princiare au fost: Piast, Jagiellon, Griffins, Sobieslaw. Dintre militari, principalii cavaleri s-au ridicat din clanurile: Bogoria, Dunin, Gryf, Jelita, Leliwa, Jastrzebiec, Odrowaz, Ostja, Kur. Printre cele mai vechi familii nobiliare au fost: Tarnowski, Lubranski, Laski, Kamieniecki, Ostrogski, Pac, Pacowie, Szydłowiecki, Glinski, Tarnowski, Stawici, Giese, Radziwill, Teczynski, Kostka, Laski, Kiszka, Wasilewski, Tarlo, Mieleczi, Myski. Începând cu sfârșitul secolului al XIV-lea, dinastia Piastilor a cedat hegemonia Marilor Duci de Lituania, din familia Jagellonilor, începând cu Regele Vladislav Jagallon (1386-1434). Principalii membri ai familiei Jagellon au purtat tot numele de Vladislav, Casimir sau Sigismund, iar dintre femei Anna, Isabella și Catherina au fost Regine ale Ungariei, Poloniei și respectiv Suediei.

Primul cod de legi scrise a fost introdus în regat în timpul Regelui Casimir cel Mare (1333-1370) și tot atunci, în anul 1364, a luat ființă prin decret regal Universitatea din Cracovia (Studium Generale). Cu aprobarea Papei Urban al V-lea (1362-1370), școala superioară avea: trei clase pentru Dreptul Canonic, cinci clase pentru Dreptul Roman, o clasă pentru studiul Artelor Liberale și două clase pentru studiul Medicinii. Sediul actual al Universității a fost ridicat începând cu anul 1399, din ordinul Regelui Wladislaw Jagello (1386-1434) și a soției sale Hedwig (fiica Regelui Ludovic al Ungariei). Universitatea s-a dezvoltat inițial ca o anexă a Curții Regale din Castelul Wawel, unde în anul 1363 a avut loc căsătoria dintre Prințesa Elisabetha, fiica Regelui Casimir cel Mare, cu Împăratul Romanilor, Carol al IV-lea de Luxemburg (1355-1378), fondatorul Universității din Praga. Un an mai târziu, la Castelul Wawel s-a organizat Congresul de la Cracovia la care alături de Împărat au mai participat: Regii Ungariei și Danemarcei, Prinții de Bavaria, Pomerania, Mazovia și Silezia. Ca rezultat al acestei alianțe, prosperitatea economică a permis ridicarea Catedralelor din Cracovia, Wroclaw, Gniezno și Poznan, construcția sau renovarea a sute de biserici, ridicarea a peste 40 de noi castele nobiliare. Printre bisericile complet renovate s-a numărat și Biserica Sfânta Maria din Cracovia, o bijuterie a arhitecturii Gothice cu un altar înalt de 13 metri și lat de 11 metri, cel mai mare altar Gothic din lume. Elementele de arhitectură Gothică sunt ușor de recunoscut la majoritatea construcțiilor: acoperișuri înalte cu frontonul triunghiular ascuțit, ziduri înalte și suple susținute de contraforturi cu aripi zburătoare, ferestre înalte din vitralii, terminate prin bolți ogivale arcuate și ascuțite, bolți fortificate prin arcuri în relief închise central printr-o cheie de boltă. Manifestările artistice s-au încadrat armonios cu cele de tip romanic occidental, fiind similare cu cele din Germania, Bohemia, Franța sau Italia. Stilul Gothic, dezvoltat de Cavalerii Teutoni, a fost însă mai apropiat de cel Prusac, iar Sudul regatului, sub influența Bohemiei și Ungariei, stilul arhitectural a fost mai degrabă apropiat de cel Francez. Cele mai frumoase exemple de sculptură medievală se regăsesc în portalurile bisericilor și catedralelor sau în stucaturi și ornamente din lemn. Dintre lucrările pictate timpurii, cel mai bine cunoscut este un manuscris ilustrat, intitulat Vita beatae Hedwigis, cunoscut și sub numele de Codexul de la Lubin, conținând scene din viața Prințesei Hedwig, fostă Ducesă de Silesia, canonizată în anul 1267 ca Sfânta Hedwig de Silesia. Colecția de manuscrise iluministe din Polonia însumează însă mai bine de 13 000 de documente. Majoritatea lor se află acum în colecția Bibliotecii Naționale din Varșovia. Câteva exemple reprezentative sunt: De arithmetica lui Boethius, De consolatione philosophiae a canonicei Mariae bonae Spei, Sacramentarium Gregorianum, Moralia in Proverbia et Ecclesiasticum, Vitae quinque fratrum, Liber officiorum, De doctrina dicendi at tacendi sau Liber consolationis et concilii.

Numeroasele feude ale Poloniei subzistau aproape exclusiv prin activități agricole. Ca urmare, viața materială era dominată de obiecte pentru uz gospodăresc și de unelte pentru munci agricole. Dintre meșteșuguri, olăritul și arta ceramică au ocupat un rol primordial. Spre deosebire de vasele bizantine sau rusești, cele poloneze erau modelate în marea lor majoritate manual și apoi erau finalizate pe roată. Decorurile în relief se făceau cu niște ștampile rotative din lemn. Multe dintre vase nu erau acoperite cu smalt, dar pasta și arderea de calitate le conferea o calitate comparabilă. În ce privește arderea, spre deosebire de arderea oxidantă folosită în majoritatea atelierelor de olărit, meșterii din Polonia foloseau și o tehnică mai specială, denumită ardere cu reducere. În etapele finale de coacere, fluxul de oxigen din cuptoare era blocat, pentru a genera o reacție chimică de reducere a oxizilor minerali de la suprafață, urmată de o colorare spre negru închis. Ceramica neagră lustruită a apărut în secolul al XII-lea, pentru ca în secolul următor să fie tipul ceramic dominant. Prin această tehnică se ardeau și vase de inspirație romană, de tip terra sigillata, decorate cu modele ștampilate în bandă. Cel mai cunoscut centru ceramic s-a dezvoltat în Silesia, începând cu anul 1202, în jurul orașului de astăzi Boleslawiek, cunoscut și sub numele german Bunslau, unde exista un zăcământ important de argilă foarte fină cu conținut bogat în feldspar și siliciu. În urma arderii la 1100-1300 grade Celsius, pasta de culoare cenușie devenea albă, cu un smalt strălucitor, comparabilă cu porțelanul chinezesc. Un tip special de ceramică produsă la Boleslawiek, prin arderi repetate la temperaturi înalte, este reprezentat prin ceramica vitroasă (stoneware) sau semi-vitroasă. Produsă din argilă nerefractară, acest tip de ceramică este complet lipsită de pori, fiind complet impermeabilă pentru apă, indiferent dacă este smălțuită sau nu. Vasele erau apoi pictate sau ștampilate cu vopsea de culoare albastru cobalt, pentru a adăuga modele geometrice sau florale, în bandă. Primul atelier de olărie din zonă apare în registrele comerciale din anul 1380, la Swidnica. La Boleslawiec a luat ființă în secolul al XVII-lea prima breaslă meșteșugărească din Polonia. În apropiere de Boleslawiek, un alt centru important de manufactură s-a dezvoltat la Zakłady, cu tehnologie similară și modele aproape exclusiv ștampilate. Tot un centru important a fost și la Medynia Glogowska, unde la începutul secolului al XIX-lea existau mai mult de 120 de ateliere de olărie. Multe dintre statuetele ceramice și bibelourile făurite aici reprezentau scene religioase: Fecioara cu Pruncul, Nașterea lui Isus, Înălțarea la Cer, Pastori la rugăciune, Sfinții Părinți. Printre modelele tradiționale se numără păunul și penele de păun, în nenumărate combinații de alb cu albastru royal, dar și modele florale, dominate de florile de câmp. Nu în ultimul rând, piesele ceramice, faianța, mozaicurile sau stucaturile din porțelan și ceramică erau piese de bază pentru decorațiuni interioare în marile palate, cum sunt de exemplu cele expuse la Castelul Muzeu de la Pszczyna.

Bohemia și Moravia

Ducatul Bohemiei s-a desprins din Marea Moravie începând cu anul 899, când urmașii Ducelui Svatopluk au apelat la aliați diferiți în lupta lor pentru putere. Sub protecția Ducelui Arnulf de Bavaria, Ducii din familia Premyslid, începând cu Ducele Vratislaus (915-921), au întemeiat un Ducat separat, în jurul Castelului și a Cetății Praga, fondate în anul 870. Prima clădire zidită în piatră a fost Biserica Fecioarei Maria, urmată apoi de Basilica Sfântului Gheorghe cea care găzduiește sarcofagul ctitorului, apoi Basilica Sfântului Vitus. Cea din urmă a fost inițial o rotundă romanică, reconstruită apoi și ridicată la rang de catedrală, după ce în anul 1060 Praga a fost ridicată la rang de Episcopie. Actuala catedrală a fost ridicată începând cu anul 1344, când Dioceza din Praga a fost ridicată la rang de Arhidioceză. Începând cu anul 1002, Bohemia a fost parte integrantă a Imperiului Romanilor, după ce Ducele Vladivoj a depus jurământul de vasalitate în fața Împăratului Heinrich al II-lea. Printre fundațiile secolului al XII-lea se numără Catedrala Sfântului Wenceslaus din Olomous, ridicată între anii 1107-1131, sub patronajul Ducelui Svatopluk Leul (1107-1109), nepot al Regelui Bela I al Ungariei. În anul 1198, Ducele Ottokar I (1192-1230) a fost încoronat ca Rege al Bohemiei, după ce l-a susținut pe Regele Philip de Hohenstaufen împotriva rivalului său, Regele Otto de Welf. Titlul a fost confirmat în anul 1212, printr-o bulă imperială emisă de Împăratul Frederick al II-lea (Bulla Aurea Siciliae). Fostele comitate au fost ridicate la rang de Ducate: Olomouc, Brno, Znojmo, Opava, Raciborz, Munsterberg și Krnov. La sfârșitul secolului al XIII-lea, sub Regele Wenceslaus Premyslid (1278-1305), Regatul Bohemiei se întindea de la Marea Baltică până la Dunăre. Reprezentativă pentru această perioadă este Biserica Înălțării din orașul Chrudim. O jumătate de secol mai târziu, nepotul său, Regele Carol de Luxemburg (1346-1378) a fost înălțat la Roma ca Împărat al Romanilor, cu aprobarea Papei Innocent al VI-lea (aflat însă la Avignon). Imperiul era complet devastat, după ce o epidemie de ciumă (Ciuma Neagră) a secerat între anii 1346-1355 circa 200 de milioane de vieți, circa jumătate din populația Europei. Praga a devenit capitală imperială, iar noul Împărat a emis Bula de Aur din anul 1356, prin care a restructurat Legea Constituantă și Sistemul Electoral. Noua lege a numit explicit cei șapte Prinți Electori și rangul lor la Curtea Imperială. Pe lângă castelul și cetatea Praga, respectiv Catedrala Saint Vitus, Împăratul Carol al IV-lea a zidit celebrul pod de peste Vltava și a fondat Universitatea din Praga, prima universitate din Europa Centrală. Sub patronajul Papei Clement al VI-lea, inspirată după cea din Paris, Universitatea din Praga era formată din patru facultăți: teologie, jurisprudență, filozofie și medicină. Printre ctitori s-a numărat Arhiepiscopul Arnost de Pardubice, cel care a obligat întregul cler să contribuie cu donații devenind astfel primul Cancelar.

Cea mai veche mănăstire benedictină, închinată Sfântului Gheorghe, a fost fondată la Praga în anul 973 de Prințul Boleslav Premyslid împreună cu sora sa Mlada. Rezidită în anul 1142, mănăstirea a fost ridicată pentru fetele din familiile nobiliare, pentru a fi la adăpost de războaiele feudale. Printre patronii spirituali ai mănăstirii a fost onorată Sfânta Ludmila, ocrotitoarea Bohemiei, soția Ducelui Borivoi de Bohemia. Împreună cu soțul ei, Ludmila a format prima casă nobiliară creștină din Ducat, botezată în anul 873 prin truda Sfântului Metodius. Următoarea mănăstire benedictină a fost ridicată la Brevnov, în anul 993, prin strădania Sfântului Adalbert, cel de al doilea Episcop de Praga, cel care l-a botezat pe Regele Ștefan cel Sfânt al Ungariei. Patronul mănăstirii a fost însă Ducele Brestislav I, ctitorul primei biserici din piatră. În anul 1181, frații Kojat și Vsebor Hrabischnitz au fondat la Zderaz o mănăstire dedicată Ordinului Crucii și cavalerilor cruciați, împreună cu o biserică închinată Sfinților Petru și Paul. A urmat apoi Mănăstirea Strahov ridicată în anul 1243 de Ordinul Premonstratesian, sub patronajul regelui Vladislaus al II-lea și al Episcopului Heinrich Zdik de Olomuc. Prima mănăstire franciscană, dedicată Mântuitorului, a fost fondată în anul 1231 de Sfânta Agnes, fiica Regelui Ottokar I și a Prințesei Constance (fiica Regelui Bela III al Ungariei), alături de un spital și alte două adăposturi dăruite călugărilor Franciscani. În anul 1236, Agnes a dăruit întregul complex Cavalerilor Teutoni. Doi ani mai târziu, mănăstirea a devenit sediul noului Ordin al Cavalerilor Crucii Roșii cu Stea Roșie. După șapte secole, Prințesa Agnes a fost canonizată iar mănăstirea a primit numele său. Una dintre cele mai semnificative mănăstiri are Ordinului Cisticercian este Mănăstirea Zbraslav, fondată de Regele Wenceslaus al II-lea în anul 1292, devenită apoi principală necropolă a dinastiilor Premyslid și Luxemburg. Împăratul Carol al IV-lea de Luxemburg a zidit în anul 1347 Mănăstirea Benedictină Emmaus pe care a dăruit-o cu un exemplar al Bibliei, caligrafiată în secolul al XI-lea de Sfântul Eremit Procopius de Sazava, cu slove chirilice. Manuscrisul iluminist se află în prezent în colecția Catderalei din Rheims, după ce în secolul al XV-lea, mănăstirea a fost jefuită de husiți. Tot Împăratul Carol al IV-lea, a fondat în anul 1355 prima mănăstire a călugărițelor din Ordinul Augustanilor, închinată Sfintei Katerina de Alexandria. Alte mănăstiri fondate de Ordinul Cisticercan au fost: Sedlec (1142), Plasy (1144), Osek (1199), Porta coeli (1233), Vyssi Brod (1259). Pentru Ordinul Dominican o mănăstire de maici închinată Sfintei Catherina a fost fondată în anul 1287 la Olomuc. Participantă activă la aproape toate cruciadele, între anii 1160- 1421, Bohemia a găzduit cinci dintre ordinele militare călugărești: Cavalerii Templieri, Cavalerii Teutoni, Cavalerii Ioaniți, Ordinul Sfântului Lazarus și Cavalerii Crucii Roșii cu Stea Roșie. Blazonul cavalerilor din Bohemia a fost inițial vulturul înaripat, adoptat pentru prima dată de Sfântul Wenceslas (911-935), apoi începând cu secolul al XII Împăratul Frederick Barbarosa (1155-1190) i-a acordat Regelui Vladislav al II-lea (1158-1172) dreptul să arboreze leul argintiu pe fond roșu.

Dintre cele aproape o mie de castele și conace ridicate în epoca medievală, sunt bine conservate și restaurate în jur de 150. Printre primele reședințe ale Casei Regale a fost Castelul Krivoklat, fondat în secolul al XII-lea de Regele Otocar II și rezidit apoi de Regele Vaclav IV. Cel mai impunător domeniu regal este Castelul Carlstejn ridicat în anul 1348 din ordinul Împăratului Carol al IV-lea de Luxemburg și finalizat în anul 1365. Steaua munților este însă Castelul Cesky Sternberg, ridicat începând cu anul 1241 prin efortul familiei Sternberg, începând cu boierul Zdeslav comandantul cetății Olomouc. Tot familia Sternbek a deținut și Castelul Konopiste, a cărui construcție a început în anul 1280 prin truda Episcopului Tobias de Praga. În anul 1295 sunt menționați primii cavaleri din Tumoraz, unde mai străjuiește doar un bastion reconstruit în secolul al XV-lea. O adevărată bijuterie medievală este Castelul Kokorin, ridicat în anul 1320 de cavalerul cruciat Hynek Berka z Dube în timpul Regelui Jan Lucembursky. Cu un turn circular, o capelă și o locuință fortificată, încercuite de ziduri inexpugnabile din gresie, castelul Kokorin este cel mai elocvent exemplu pentru mentalitatea lordului feudal referitor la locuința sa. Un domeniu feudal similar a fost și Castelul Pirkstejn (Pirkenstein) ridicat începând cu anul 1312 de nobilul Jindrich de Lipa, regentul Prințului John de Luxemburg. Din aceeași categorie mai face parte Castelul Valdek, menționat pentru prima dată în anul 1263 ca proprietate a familiei Buzic. Tot o locuință feudală a fost și Castelul Zebrak, ridicat în secolul al XIII-lea de familia Zajik, însă începând cu anul 1336 castelul a aparținut domeniului regal și a fost renovat de Jindrich de Luxemburg. După un incendiu de proporții, începând cu anul 1395 Regele Wenceslaus a ridicat în vecinătate Castelul Toccnik, unde a zidit un nou palat regal. În regiunea Karlovy Vary, familia Liebenstein, ramură a familiei ministeriale Cheb, a ridicat la mijlocul secolului al XIII-lea Castelul Liba, iar la Becov membrii familiei Osekwho au ridicat un castel, o capelă și o curte nobiliară. Familia Cheb a fost gardianul Castelului Cheb, ridicat de Împăratul Frederic Barbarossa ca reședință imperială (palatinat). Prima Dietă Imperială a fost convocată la Cheb în anul 1179 iar în anul 1213 s-a emis Bula de Aur prin care Împăratul Frederik al II-lea a depus jurământul de credință față de Papa Inocent al III-lea. În zona auriferă, Regii Otocar II și Vaclav au ridicat în secolul al XIII-lea Castelul Hauenstejn (Hauenstein), pentru trupele ce păzeau minele de aur și apoi Castelul Loket, ca reședință regală și vamă pentru calea comercială dintre Praga și Erfurt. În Moravia, castelul Sovinec, a fost ridicat începând cu anul 1329 de familia Hrutovic. Tot în Moravia, Castelul Hukvaldy i-a aparținut în anul 1228 cavalerului Arnold de Huckleswagen, membru al gărzii Regelui Ottokar I. Parcă desprins dintr-o carte de povești este și Castelul Stramberk, ridicat de familia Benesovic în secolul al XIII-lea, apoi sediu al Cavalerilor Templieri și în final domeniu al Casei de Luxemburg. Un alt castel ridicat de cavalerii cruciați este și cel de la Stary Jicin (Gyczyn) atestat documentar încă din anul 1201. În apropiere de Olomouc, Castelul Bouzov a fost ridicat între anii 1317 - 1339 de familia Buz de Bludovec, iar Castelul Helfstyn a fost zidit în secolul al XIII-lea de cavalerul Fridus din Linava.

În ce privește viața materială a acestor numeroase familii nobiliare, o distincție aparte trebuie acordată sticlei și cristalului de Bohemia, cu o tradiție de peste 700 de ani. Cel mai vechi centru cunoscut a fost în Munții Lusatiani (în Vestul Munților Sudeți, spre Germania), unde un accident geologic a dezvelit importante vene de cuarț natural, ingredient important pentru producție. Primele ateliere primitive s-au format în imediata vecinătate a acestor depozite minerale, în localitatea Nova Hut, aproape de actuala Svor. Primii meșteri au lucrat sub patronajul Casei de Ronovec, o ramură a familiei nobiliare Berks de Lipa, cu sediul în castelele Kokorin sau Pirkenstein. Următoarele centre de producție s-au format în vecinătate, în secolul al XIII-lea, în așezarea denumită Lesna și în satele Dolni Svetla și Horni Svetla. Până spre sfârșitul secolului al XV-lea ateliere de sticlărie au apărut și la Dubovice, lângă Horni Chribska, unde se află cel mai vechi atelier de sticlărie încă complet operațional, după metodele tradiționale. Primele rezultate comerciale notabile au fost însă înregistrate abea în timpul Împăratului Carol IV de Luxemburg, când cererea pentru produse de lux a crescut considerabil. Primele cupe din cristal de Bohemia au apărut o sută de ani mai târziu și apoi au făcut epocă în perioada barocă. Prima detaliere a procesului tehnologic se găsește în tratatul metalurgic al lui Agricola (*De Re Metalica*), iar prima descriere a atelierelor din Bohemia datează din anul 1420, în Călătoriile lui Sir John Mandeville. Spre deosebire de sticla Venețiană, cea din Bohemia nu era redusă cu sodă ci cu sare potasică (obținută din cenușă), și era perfect transparentă, cu ușoare tente gălbui, maronii sau roșietice. În ce privește compoziția, sticla medievală produsă în această regiune conține 50 % dioxid de siliciu, 25 % oxid de potasiu și 20 % oxid de calciu, fiind astfel ușor de identificat prin analiză chimică. Fragmente de sticlă medievală s-au identificat în toate fostele castele și reședințe regale, în special la: Praga, Pilsen, Kutna Hora, Most, Hradec Kralove, Brno sau Olomouc. Cele mai comune obiecte din sticlă aveau formă de borcan cu gâtul subțiat, cu pereții laterali îngroșați prin niște denivelări ca niște coaste și aveau fundul bombat pentru le crește rezistența. Interesante erau și cele denumite Kuttrolss, la care gâtul era format din mai multe tuburi interconectate. Foarte apreciate erau cupele și pocalele pentru vin. Primele sticle colorate s-au produs la mijlocul secolului al XIII-lea, iar primele matrițe pentru produse de serie au apărut la mijlocul secolului al XIV-lea. În ce privește sticla pentru ferestre, primele manufacturi au fost pentru vitraliile bisericilor, produse fie sub formă de runde circulare lenticulare (în ochi de bou), fie sub formă de runde cilindrice sau poliedrice. În timpul vizitei sale din anul 1458, Papa Pius al II-lea a consemnat astfel : "Nici un regat din Europa nu are biserici atât de splendide și de ornate cum sunt cele din ținuturile Cehilor. Lumina cade prin ferestre înalte și foarte largi, formate din sticlă aranjată artistic". Un exemplu elocvent este mozaicul Judecății de Apoi din Biserica Sfântul Vitus din Praga, finalizat în anul 1370, deasupra Porții de Aur a Catedralei. Prima breaslă a sticlarilor s-a format la Praga începând cu anul 1348 și a vizat în primul rând producția de vitralii, fiind cea mai consistent plătită. În ce privește stilul și decorurile, artizanii au trebuit să se conformeze stilului gothic, introdus de Ordinul Cisticercan. Un contract din anul 1376, atestă faptul că meșterul Nicholas Queysser s-a angajat să liveze 3200 de sticle. În anul 1430, comerțul cu sticlă către Spania era dominat de mărgelele pentru Rosarium, iar în anul 1497 Dieta Nobiliară a introdus o nouă lege potrivit căreia sticlarii puteau fi ridicați la rang de cavaleri. Primul sticlar ridicat la rang nobiliar a fost înălțat personal de sabia Împăratul Rudolf al II-lea.

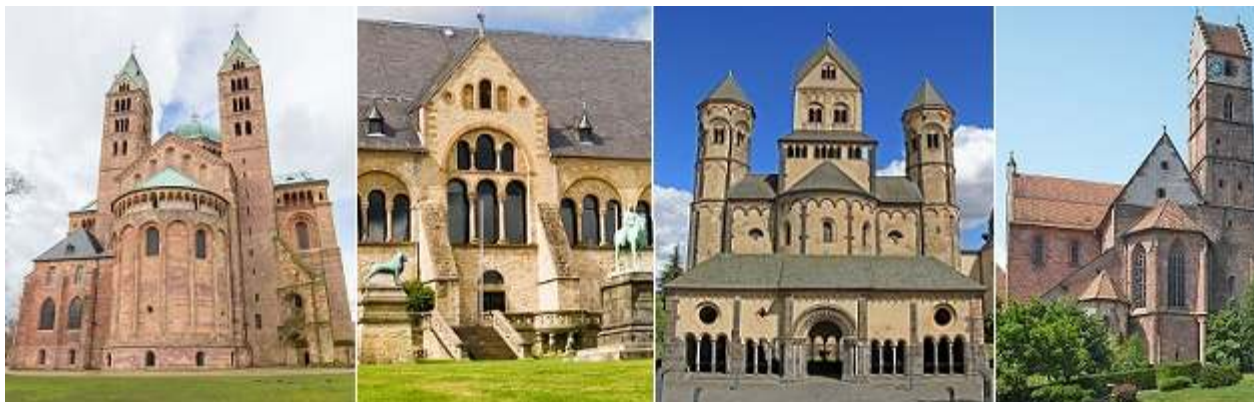
Germania, Austria și Elveția

Istoria medievală a Germanilor începe cu Regele Otto Cel Mare (936-974) încoronat la Aachen de Arhiepiscopul Hidelberg de Maintz. Regele Otto a reușit să întrețină relații de prietenie cu majoritatea nobililor spunând că regatul nu este decât o confederație de ducate, iar el este doar "primul dintre egali". Ducii și-au păstrat în înregime controlul asupra problemelor de ordin intern, dar a acceptat pentru sine "dreptul divin" de a fi în fruntea lor. Nobilii rebeli erau tratați cu bândețe, în timp ce săracii revoltați erau executați fără milă. Principalele căsătorii dinastice ale membrilor familiei au consolidat relațiile cu Franța, Swabia sau Bavaria, apoi cu Burgundia și Italia iar Bohemia a depus jurământul de vasalitate în urma bătăliei de pe râul Lech din anul 955, când germanii au stăvilit atacurile hoardelor maghiare. Printre aliații săi s-au numărat și fratele său Bruno cel Mare, Arhiepiscop de Cologne, respectiv fiul său ilegitim Wilhelm, Arhiepiscop de Mainz, dar și Arhiepiscopul Adaldag de Bremen. În anul 960, Papa Ioan al XII-lea a cerut ajutorul Regelui Germaniei împotriva Regelui Berengar al Italiei și în urma intervenției salutare, la începutul anului 962 Otto I a fost încoronat în Basilica Sfântului Petru din Roma ca Împărat al Romanilor. Ca răspuns, în ziua următoare, Împăratul a eliberat Diploma Ottonianum prin care Papa Ioan al XII-lea a fost confirmat ca lider spiritual al Bisericii și protector secular al Statelor Papale și al Împăratului Otto I. Dintre edificiile primului Împărat, cel mai vechi este Catedrala din Quedlinburg, fondată în anul 936 la cerea mamei sale, Regina Mathilda. Biserica Gernrode din Saxonia a fost fondată în anul 959 de Margrave-ul orașului, pe nume Gero, dar după numai doi ani Împăratul Otto I a plasat construcția sub protecție imperială. Fratele său, Arhiepiscopul Bruno, nu numai că a extins Catedrala din Cologne (Koln), dar a construit alături și un Palat Episcopal. Catedrala a ars în anul 1248, când a fost înlocuită cu cea actuală. O restructurare semnificativă a suferit și Biserica Mănăstirii Sfintei Treimi din Essen, cu o arhitectură specifică pentru ceea ce specialiștii au numit Renașterea Ottoniană. Ceilalți membri ai dinastiei au fost succesorii săi: Otto II, Otto III și apoi Heinrich al II-lea. Un alt exemplu tipic pentru arhitectura Ottoniană este biserica mănăstirii din Hildesheim, fondată în anul 1010 cu prilejul celebrării celor o mie de ani de la nașterea lui Isus Hristos, finalizată apoi în anul 1038 prin truda Episcopilor Bernward și apoi Godehard. Tavanul din lemn al bisericii adăpostește o frescă lungă de 28 metri și lată de 9 metri, pictată în anul 1230, conținând întreaga genealogie a lui Isus Hristos, așa cum este ea amintită în Biblie. Cu șase turnuri, două coruri și o navă în formă de cruce, Biserica Sfântului Mihail din Hildesheim este cel mai important monument al arhitecturii romanice din secolul al XI-lea. În aceeași manieră este Biserica Mănăstirii Gernrode, ridicată începând cu anul 961 de familia Gero, Margrave-ul de Saxonia, sub patronajul Episcopilor Bernard și Hildeward de Halberstadt. Principalele familii nobiliare aflate în fruntea Imperiului (Reich-ului) au fost: Agilofing, Ahalolfing, Andechs, Aribonid, Ascania, Babenberg, Baldwin, Billung, Carolingian, Conrad, Eppenstein, Griffin, Habsburg, Hohenstaufen, Hohenzollern, Hunfriding, Lothair, Ludovingian, Luitpolding, Luxemburg, Nassau, Otto, Plantagenet, Premyslid, Reginar, Salian, Spanheim, Welf, Wingeric, Wittelsbach, Wettin, Wilhemin, Wurttemberg. În Austria, în epoca Ottoniană au funcționat mănăstirile: Nonnburg și Sfântul Peter din Salzburg, fondate în anii

715 și respectiv 696 de Sfântul Rupert, și Kremsmunster, fondată în anul 777 de Ducele Tassilo III de Bavaria. În Elveția, Catedrala Basel Munster, ridicată între anii 999-1025 din ordinul Episcopului Adalberto a fost dedicată Împăratului Heinrich al II-lea și soției sale Kunigunde de Luxemburg.

Începând cu anul 1027, în fruntea Imperiului s-a înălțat dinastia Saliană, primul reprezentant fiind Împăratul Conrad al II-lea (1024-1039), fost Duce de Speyer și Worms, apoi Rege al Germaniei. Nou sediul al Casei Imperiale a fost la Speyer, unde Conrad al II-lea a fondat în anul 1030 Catedrala Înălțării și a Sfântului Ștefan, cea mai mare basilică medievală din Europa de Vest. Ridicată din gresie roșie, lungă de 134 metri și lată de 43 metri, cu două turnuri înalte de 72 metri și alte două de 65 metri, catedrala a fost terminată abea în anul 1106, sub patronajul Împăratului Heinrich al IV-lea. Cei 500 de locuitori ai localității nu ocupau decât un mic colțisor din nava aceste imense Catedrale. Următorii împărați ai dinastiei Saliene au fost Heinrich al III-lea (1039 - 1056) fondatorul Palatului Imperial de la Goslar, Heinrich al IV-lea (1056-1106) cel care a contestat dreptul Papei de la Roma de a numii episcopii și Heinrich al V-lea (1106-1125) cel care a încheiat Controversa Investiturii prin tratatul de bunăînțelegere semnat cu papa Callixtus (Pactum Callixtinum). Deși excomunicați, Împărații Saliene nu și-au pierdut credința în Dumnezeu, ridicând altare și mănăstiri. Un frumos exemplu de arhitectură Romanică este Biserica Maria Lach de la abația benedictină de pe Lacul Laacher, fondată în anul 1093 de Palatinul Heinrich von Laach împreună cu soția sa Adelaide. O altă mănăstire benedictină a fost fondată în anul 1085 la Blaubeuren (Wurttemberg) de Conții ducatelor de Ruck și Tübingen. Tot în Wurttemberg, în anul 1095 Conte Adalbert de Zollen a fondat mănăstirea Alpirsbach. La intervenția Papei Leon al IX-lea a fost renovată și Mănăstirea Hirsau din Munții Pădurea Neagră, unul dintre principalele sedii ale Reformei Benedictine. În landul Pădurea Neagră a funcționat și Mănăstirea Saint Blaise, unde în anul 1065 abatele Werner a primit actul de garanție a imunității de la Împăratul Heinrich al IV-lea. În anul 1123, Arhiepiscopul Friedrich de Cologne a fondat Mănăstirea Kamp, extinsă apoi prin alte 10 mănăstiri sufragane. În opoziție cu puterea seculară, mănăstirile militau pentru totală independență administrativă și integrare naturală în sistemul feudal de proprietate. Fondate în majoritatea lor de nobili și aristocrați, mănăstirile formau parte din proprietatea acestor familii, dar se administrau după un regulament intern fondat încă în anul 516 de părintele Benedict de Nursia. Mișcarea reformistă a prins aripi în timpul Controversei Investiturii, în special după ce călugărul Robert de Molesme a fondat mănăstirea Cîteaux și Ordinul Cisticercian. În Elveția, una dintre mănăstirile benedictine dominante a fost Mănăstirea Einsiedeln din cantonul Schwyz. În Austria, sediul Margraviat-ului a fost în castelul Klosterneuburg, fondat de Leopold Babenberg în anul 1113. Conte Arnold de Lambach-Wels a fondat în anul 1040, în castelul familiei, o mănăstire benedictină, pentru fiul său Episcopul Adalberto. În același an a început și construcția Catedralei din Wurtzburg, terminată de Episcopul Adalberto în anul 1075. Tot Saliană este și Mănăstirea Melk, din Wachau, fondată în anul 1089 de călugării de la Lambach, într-un castel donat de Margrave-ul Leopold de Babenberg. Mănăstirea Gottweig din Krems a fost fondată în anul 1083 de Episcopul Altman din Passau.

În epoca Marilor Cruciade, între anii 1138-1254, în fruntea Germaniei și a Sfântului Imperiu al Romanilor s-a aflat dinastia Hohenstaufen, reprezentată prin Împărații Conrad III, Heinrich Berengar, Frederick Barbarossa, Heinrich IV, Frederick II, Philip de Swabia, Otto IV, Heinrich VII și Conrad IV. Originari din Swabia, membrii dinastiei Hohenstaufen au ctitorit în primul rând Episcopiile de: Augsburg, Strassburg, Konstanz și Basel. Principalele mănăstiri și biserici ale Duclilor de Swabia au fost: Zurich, Habsburg, Engelberg, Murbach, Hohenburg, Selz, Gengenbach, St. Petri, St. Blasien, Rheinau, Kyburg, St. Gallen, Zollern, Marchtal, Kempten, Limburg, Lorch, Staufen. Sediul noii dinastii a fost în castelul Hohenstaufen din Gropningen, actual în ruină. Casa părintească a familiei Staufen a fost însă Castelul Wascherschloss din Waschenbeuren, cu o mică curte interioară apărată de ziduri înalte de 10 metri. A mai dăinuit și castelul Katzenstein din Heidenheim, cu o arhitectură aproape identică, ridicat începând cu anul 1099 de familia cavalerilor cruciați Von Cassenstein, în serviciul Contelui von Dillingen. Necropola dinastiei a fost la Mănăstirea Altenmunster din Lorsch, unde între anii 1175-1195 s-a scris Codex Aureus, un manuscris format din 460 de pagini, cu peste 3800 de paragrafe. Registrul conține donațiile și proprietățile mănăstirii, dar și informații din epocă despre mai bine de o mie de locuri și localități din centrul Germaniei. Pe urmele dinastiei Hohenstaufen s-a organizat un itinerar turistic, cu lungimea de 340 km, în care sunt incluse edificiile menționate, dar și Biserica Barbarossa din Goppingen sau Castelele Lauterstein și Rittergut. Printre edificiile dinastiei se numără și Citadela Petersburg din Erfurt, împreună cu Mănăstirea Sfinții Petru și Paul. Mănăstiri importante au fost ridicate la: Walkenreid (1137), Amelungsborn (1138), Mariental (1138), Michaelstein (1139), Sittichenbach (1141), Langheim (1142), Kaisheim (1142), Schonau (1142), Riddagshausen (1145), Hererenalb (1147), Maulbron (1147), Tennenbach (1158), Reifenstein (1162), Zinna (1170), Dragun (1172), Arnsburg (1174), Altzella (1175), Lehnin (1180), Bebenhausen (1183), Marienfeld (1185), Reinfeld (1186), Guldhalm (1191), Buch (1192), Eldena (1199), Ryd (1210), Bottenbroich (1231), Franzburg (1231). În anul 1176 au început lucrările la Catedrala Notre Dame din Strassbourg (finalizată secole mai târziu) iar Catedrala Munster din Basel, a fost finalizată în forma sa actuală în anul 1225. Orașul Zurich a primit în anul 1218 privilegiul de oraș imperial liber, abația Fraumunster a fost înălțată la rang de Ducat, iar zidurile orașului s-au ridicat în anul 1230, încercuind o suprafață de 38 de hectare. Și Magraviatul Austriei a fost ridicat la rang de Ducat, începând cu anul 1156, când Împăratul Frederick Barbarossa a emis un act de donație către familia Babenberg, cunoscut sub numele de Privilegium Minus. În compensație, familia Babenberg a renunțat la Ducatul Bavariei în favoarea Casei de Welf, reprezentată prin Heinrich Leul, Ducele de Saxonia. Capitala Ducatului a fost la Vienna, unde în anul 1155 Ducele Heinrich al II-lea de Babenberg a fondat Mănăstirea Schottenstift, pentru o congregate de călugări irlandezi aduși special de la Mănăstirea Schottenkirche din Regensburg. În apropiere a zidit și prima reședință a familiei, pe locul actualului Palat Hofburg. Dintre mănăstirile benedictine, augustane sau cisterciene pot fi amintite: Georgenberg-Fiecht din Vomp (1138), Stift Zweyyl (1137), Seckau (1140), Altenburg (1144), Wilhering, la 8 km de Linz (1146), Geras (1153), Vorau (1163), Saint Peter din Salzburg (1173), Stift Heiligenkreutz, la 13 km de Vienna (1187), Lilienfeld (1202), Friesach (1217).

Primul membru al Casei de Habsburg a fost înălțat pe tronul Germaniei în anul 1273, prin Regele Rudolf I (1273-1291), originar din Swabia, castelul familiei Habsburg fiind în cantonul elvețian Aargau, pe atunci parte a ducatului Swabia. Augsburg a primit privilegiul de oraș imperial liber și a găzduit noul sediu al dietei (Hoftag). În urma bătăliei de la Marchfeld, Regele Ottokar II al Bohemiei a fost învins iar Regele Rudolf a anexat, cu titlu patrimonial ereditar, ducatele Austriei și Styriei. Începând cu anul 1279, sediul familiei și al guvernului s-a mutat în palatul Hofburg din Vienna. Fiul său Albert I de Habsburg a ocupat și el tronul Germaniei între anii 1298-1308, după ce s-a căsătorit cu Elisabeta de Babenberg. Începând cu anul 1308 în fruntea Germaniei s-a instalat Casa de Luxemburg, alternativ cu membrii ai familiei rivale Wittelsbach. Pe tron a fost înălțat Regele Heinrich al VII-lea, susținut de fratele său, Arhiepiscopul Baldwin de Tier. Deși cu o suprafață mică, Ducatul de Luxemburg era o adevărată fortăreață, cu mai mult de 75 de castele într-un perimetru de circa 2500 km pătrați. Dintre acestea: Vianden, Beaufort, Clervaux, Burschied, Bourglinster, Ansembourg, Brandenburg, Esch-sur-Sure, Hesperange, Hohenfels, Larochette, Septfontains, Useldange. Următorii membri ai dinastiei au fost Împărații: Frederik cel Frumos (1325-1330), Carol al IV-lea (1346-1378), Wenceslaus (1376-1400), Sigismund (1410-1411). Pentru rivalii lor, Casa de Wittelsbach, sediul familiei era în Bavaria, în Castelul Wittelbach, ridicat încă din secolul al XI-lea, dar și în Castelul Hohenschwangau, ridicat de o familie de cavaleri cruciați. Alte castele din Bavaria ridicate în epoca medievală timpurie sunt: Burghausen, Karlstejn, Dachau, Lauterbach, Hexenagger, Nassenfels, Wellheim, Werdenfels, Alter Hof Munich, Grunwald, Stein Traunstein, Rabenstein, Randeck, Dagestein, Wolfstain, Donaustauf, Waldek, Callenberg, Veste Coburg, Tuchersfeld, Rabenek, Waischenfeld, Grossweinstein, Hiltpoltstein, Neideck, Wolfsberg, Plasenburg, Epprechtstein, Nuremberg, Colmberg, Lichtenau, Cadolsburg, Wenzelschloss, Hohenstein, Veldenstein, Festung Wulzburg, Marienberg Wurzburg, Aschach, Bamberg, Salzburg, Harburg. Primul reprezentant al familiei a fost Ludwig al IV-lea (1314-1347), nepotul după mamă al Împăratului Rudolf I, crescut și educat la Vienna, dar în conflict cu rudele sale pentru capitalul patrimonial din Bavaria. A urmat apoi Ruprecht von der Pfalz (1400-1410) căsătorit cu Elisabeta de Hohenzollern. Noul rege s-a născut și a copilărit la Mănăstirea Liebenau, lângă Worms, unde bunica lui Irmengard, Contesă a Palatinatului de Rhin s-a retras la văduvie pentru a deveni călugăriță dominicană. Începând cu anul 1438, Germania și Imperiul Romanilor au intrat, și apoi au rămas, sub dominația autoritară a Casei de Habsburg până în anul 1870.

Obiectele ceramice sunt produsele care definesc cel mai bine viața medievală a Germaniei. O inovație descoperită în regiunea Rinului în secolul al XIV-lea, a influențat producția de vase ceramice din întreaga Europa. Denumită ceramică cu glanț de sare, această tehnică consta din smălțuirea vaselor cu un strat de silicat de sodiu, obținut prin reacția dintre siliciul din lut și sarea comună, la temperaturi oxidante de peste 1100 de grade Celsius. Primele centre de producție s-au format la Köln, Hohn-Grenzhausen și Siegburg, apoi tehnica s-a răspândit în numeroase centre, fiind simplă, ieftină și eficientă. Cel mai răspândit produs erau ulcioarele pentru vin denumite Bartmann (bărbosul) deoarece erau decorate cu portretul unui bărbat bărbos. Nu mai puțin răspândite erau apoi cămile pentru bere, denumite Tankards. Specific pentru Germania, cămile de bere aveau un capac din lut, bronz, alamă sau mai rar din argint și metale rare, pentru ca berea să-și păstreze bioxidul de carbon un timp cât mai îndelungat. Un alt tip ceramic specific pentru Germania sunt dalele pentru sobe cu modele în relief, denumite Hafner. Cei mai faimoși producători de dale smălțuite erau meșterii ceramiști din Nuremberg, ale căror produse erau predominant de culoare verde cupros cu tente de maro și galben. Adevărate opere de artă, multe dintre modelele sculptate cu măiestrie în lut sunt un fel de tablouri de epocă. În epoca clasică, astfel de produse de calitate nu erau accesibile decât caselor nobiliare, iar motivele și subiectele aveau caracter aproape exclusiv religios, inspirat din Biblie, sau din cărțile de rugăciuni: scene din viața lui Isus, îngeri și sfinți, martiri și mucenici. În secolele următoare, pe măsură ce accesibilitatea a inclus și masele populare, decorurile au început să fie dominate de motivele zoomorfe și florale specifice produselor țărănești. Tot pentru sobe erau destinate dalele din terra-cotta, caracteristice ținuturilor Brandenburgice, cu principalele centre de producție la Danzig, Lubeck, Rostock, Wismar și Stralsund. În Nord, cărămida arsă și teracota se utilizau pe scară largă și pentru interiorul sau exteriorul locuințelor, pentru frontispicii sau pentru statuete și stucaturi ce decorau fațadele bisericilor. Un frumos exemplu îl oferă fațada bisericii din Luneburg, decorată cu produse ceramice din secolul al XIV-lea. Majoritatea edificiilor ridicate de feudali aveau la poartă o dală ceramică cu blazonul familiei, alături de însemnele seniorului feudal sau de cele ale vasalilor săi, asemănătoare cu etichetele instituțiilor din zilele noastre. Potrivit unei tradiții, Contesa de Hainault, retrasă la bătrânețe în Castelul Teylingen, a fost prima care a aruncat în apele Rinului ulcioare nou nouțe, pentru ca în viața veșnică să aibă parte de obiectele iubite. A devenit apoi un obicei răspândit și mii de vase intacte au umplut râurile din Germania. În ce privește tehnologia, majoritatea produselor utilizau o pastă foarte fină, cu densitate mare și porozitate aproape absentă, pentru a reduce cât mai mult posibil reacția cu lichidele. Pentru datarea produselor ceramice, în prezent se utilizează un procedeu denumit termoluminescență, bazat pe capacitatea lutului de a reține energia eliberată în izotopii radioactivi din compoziție. Prin încălzire la temperaturi de peste 500 de grade Celsius, această energie este eliberată și poate fi măsurată, pentru a determina cu o aproximație de 5 % cât timp a trecut de la ultima ardere la temperaturi înalte.

Suedia, Norvegia și Danemarca

În Scandinavia, sistemul feudal a pătruns din Germania, împreună cu credința creștină. Primul apostol misionar a fost călugărul benedictin Anskar (801-865), crescut la Mănăstirea Corbie, afalt în serviciul Regelui Francilor, Louis cel Pios (814-840). Primele dioceze au fost arondate Arhiepiscopiei de Hamburg-Bremen, iar primul Rege al Suediei care s-a creștinat a fost Edmund cel Bătrân (1050-1060). Prima dioceză din Suedia a fost fondată la Skara în anul 990, prin episcopul misionar Siegfried de la Bremen, cel care era deja confesorul Regelui Canute al Danemarcei și apoi al Regelui Olaf al Norvegiei. Catedrala din Skara a fost inițial o structură din lemn, cea din piatră fiind zidită începând cu secolul al XII-lea. Următoarea dioceză a fost înființată la Lund, în anul 1048, pe teritoriul Danemarcei de atunci, după ce s-a separat de Dioceza Roskilde, fondată în anul 1013. Construcția Catedralei Roskilde a început în anul 1060, iar cea a Catedralei Lund a început în anul 1080. Prima școală din Scandinavia a fost deschisă în anul 1085 în noua catedrală, după ce Regele Eric cel Bun (1060-1103) a obținut de la Papa Paschal al II-lea dreptul să ridice dioceza de Lund la rangul de Arhidioceză pentru întreaga Scandinavie. Primul Arhiepiscop de Scandinavia a fost Episcopul de Lund, Asser Thorkilsson (1089-1137). Dioceza de Uppsala a fost fondată în anul 1123, unde călugării cisterciani au fondat în anul 1150 Mănăstirea Varnhem, în jurul unei biserici din piatră ridicată încă din anul 1140. Biserica din Varnheim este cea mai veche structură din piatră, încă în picioare, dintre cele ridicate în Scandinavia medievală. Catedrala din Uppsala a fost ridicată între anii 1272-1420, când turnurile sale au atins amănitoarea înălțime de 118 metri. Următoarele dioceze din Suedia au fost: Strangnas (1129), Vaxjo (1165), Linkoping (sec XII), Vasteras (sec XII). Începând cu anul 1150, Regele Eric cel Sfânt, împreună cu Episcopul Heinrich de Uppsala, au condus prima cruciadă împotriva Finlandei. După anexarea teritoriului au ridicat numeroase biserici și au fondat primele școli. Ca recompensă, în anul 1164 Episcopia de Uppsala a fost ridicată la rang de Arhiepiscopie a Suediei. Pentru Norvegia, prima Arhidioceză a fost fondată în anul 1152 la Nidaros (Trondheim), pentru Episcopiile de: Faroe (1047), Skalhot (1056), Bergen (1068), Orkney (1070), Oslo (1073), Holar (1105), Greenland (1126), Stavanger (1130), Hamar (1151). Primul Arhiepiscop a fost Episcopul de Stavanger, Jon Birgeron. În Danemarca, Împăratul Romanilor Otto cel Mare (962-973) a emis în anul 965 privilegiile pentru Episcopiile de: Schleswig, Ribe și Aarhus ca sufragane ale Arhiepiscopiei de Hamburg Bremen. Ceva mai târziu, în anul 988, s-a format și Episcopia de Odense, prima biserică fiind dedicată Sfintei Maria. Alte dioceze fondate de danezi au fost cele de la: Vestervig (1059), Viborg (1065) și Garoar (1124). În fruntea creștinătății, familiile nobile din cele trei regate ale vikingilor au întreținut strânse relații comerciale și matrimoniale, terminate însă, de cele mai multe ori, prin mici războaie feudale. Prima uniune dintre Suedia și Norvegia a fost în anul 1319, urmată apoi în anul 1388 de Uniunea de la Kalmar, în urma căreia cele trei Case Regale Scandinave au format o Uniune Personală, sub un singur monarh. Legal cele trei țări și-au păstrat suveranitatea și independența, dar și-au unit interesele legate de politica externă sub un singur sceptru. Uniunea s-a dizolvat în anul 1523, ca urmare a conflictului de interese dintre instituția monarhică expansionistă și familiile nobile conservatoare, dominate de interese feudale.

Ca urmare a rigorilor climatice, popoarele Scandinaviei au avut o agricultură mai puțin dezvoltată decât cele din Sudul Europei principalul accent fiind pus pe creșterea animalelor, vânătoare și pescuit. În compensație, corăbiile lor suple și dârzenia navigatorilor au permis dezvoltarea unei foarte largi rețele de comerț maritim și fluvial. Țărmurile Mării Baltice au fost conectate cu toate marile capitale: Londra, Paris, Roma, Cologne, Praga, Novgorod, Kiev, Constantinopol, Jerusalem sau Bagdad. Un important drum comercial urmărea râurile Vistula și Nipru și făcea legătura dintre Drumul Chihlimbarului (Amber Road) și Drumul Mătăsii (Silk Road). Printre produsele de lux exportate din Scandinavia se aflau: pigmenți minerali, gresie, piatră ponce, pietre prețioase și semiprețioase, chihlimbar, oțel, staniu, oase și ulei de balenă, fildeș de morskă, miere și ceară de albine. Printre produsele de lux importate se aflau: mătase, îmbrăcăminte, sticlă și produse ceramice, arme, condimente, argint și sclavi. Ca dovadă a unor schimburi comerciale intense, doar în Suedia au fost descoperiți peste 120 000 de dirhami din Persia și nenumărate monede emise în Imperiul Romanilor. Majoritatea schimburilor comerciale se făceau însă la schimb cu aur sau argint nativ (bullion). Rata de schimb era aproximativ următoarea: 8 uncii de argint (225 grame) erau echivalente cu o uncie de aur (28,3 grame), 4 vaci de lapte, 24 de oi sau 72 de metri de postav. Un sclav mascul, adult, valora în jur de 12 uncii de argint (340 grame). Prietenii și favorurile se cumpărau tot cu pietre prețioase sau cu argint. Principalele porturi și centre comerciale au fost la: Ribe (Danemarca), Kaupang (Norvegia), Hedeby (Danemarca) și Birka (Suedia). Alte centre importante au fost la: Trondheim, Kaupang și Oslo (Norvegia), Viborg, Aarhus, Roskilde, København (Danemarca), Kopingsvik, Paaviken, Visby, Sigtuna, Uppsala (Suedia). Centre secundare, dezvoltate de vikingi pe râurile din Rusia au fost la: Gorodische, Gnezdovo, Chernigov, Novgorod sau Kiev, dar influențele economice și culturale au fost mai degrabă biunivoce. În Danemarca, principalele castele și cetăți au fost: Absalon (1167), Antvorskov (1165), Borgeby (sec XI), Clausholm (sec XII), Dragsholm (1215), Dronningulund (sec XII), Egeskov (1405), Eriksholm (1400), Gisselfeld (sec XIV), Gurre (sec XII), Hammershus (sec XIII), Jaegerspris (sec XIII), Kalaundborg (1170), Knabstrup (1280), Kronborg (1420), Lilleborg (sec XII), Nyborg (1282), Nykobing (sec XII), Ronningesogard (1326), Selso (1288), Soro (1151), Sonderborg (1158), Vordingborg (1175), Aalholm (1300). În Norvegia, castelele nobiliare au fost la: Audunborg (1276), Avaldsnes (sec XII), Bergenhus (1240), Bohus (1308), Dyngehus (1250), Hamarhus (1250), Kirkwall (sec XII), Oslo (1210), Peel (sec XI), Sverresborg (1180), Tonsberg (sec XIII), Trondheim (sec XIII). Pentru Suedia, cele mai reprezentative castele și cetăți sunt: Alsno (1200), Angso (1272), Backaskog (sec XIII), Barseback (sec XIV), Bjarsjoholm (sec XIV), Bohus (1308), Borgholm (sec XIII), Borringe (sec XIII), Dalaborg (1304), Dyback (sec XIV), Glimmingehus (1499), Goksholm (sec XIII), Horningsholm (sec XIII), Hovdala (sec XII), Kalmar (sec XII), Karnan (sec XI), Kronoberg (1444), Lacko (1298), Linkoping (sec XII), Nas (sec XII), Nasby (sec XIV), Noor (sec XIV), Osbyholm (1405), Penningby (1330), Smedstorp (sec XIV), Stora Hastnas (1300). Cu o suprafață de peste 1,2 milioane de km pătrați și peste 70 de cetăți și castele feudale, Scandinavia a fost un imperiu feudal echivalent cu Imperiul Romanilor sau cu Imperiul Bizantin.

Franța

După stingerea dinastiei Carolingiene, hegemonia Regatului Francilor a fost dominată de Casa Capet (987-1328), fondată de Hugh Capet (987-996), un nobil din Île-de-France, cu proprietăți extinse în dioceza de Orleans. Următorii regi ai dinastiei au fost: Robert cel Pios (996-1031), Henri I (1031-1060), Philippe I (1060-1108), Louis cel Mare (1108-1137), Louis cel Tânăr (1137-1180), Philippe II (1180-1223), Louis Leul (1223-1226), Louis cel Sfânt (1226-1270), Philippe Chelul (1270-1285), Philippe cel Frumos (1285-1314), Louis X (1314-1316), Jean Postumul (1316), Philippe V (1316-1322) și Charles cel Frumos (1322-1328). Centrul spiritual al Casei de Orleans a fost la Mănăstirea Madeleine, organizată de călugării benedictini în fosta vilă romană a lui Vercellus, cea care găzduia relicvele Sfintei Maria Margareta. Catedrala din Orleans, în forma sa actuală, a fost zidită începând cu anul 1278 (apoi restaurată în anul 1601). Principalele case nobiliare, deținătoare ale unor domenii feudale au fost: Albert, Amboise, Anjou, Artois, Aubert, Aubigne, Baux, Beauchamp, Blois, Bourbon, Brienne, Chatillon, Conradin, Courtenay, Croy, Dampierre, De la Riche, Evreux, Foix, Forbin, Gascony, Girard, Guilhem, Harcourt, Herbertien, Lalaing, Laval, Leon, Lorraine, Lusignan, Marche, Monfort, Montmorency, Noailles, Normandy, Pardaillan, Poitiers, Polignac, Rochechuart, Rouergue, Rouvroy, Sable, Toucy, Valois, Villehardouin, Vitre. Așa numita "revoluție feudală" a început încă din secolul al XI-lea, alimentată de relațiile de camaraderie formate în timpul cruciadelor, dar a atins apogeul abea în secolul al XIII-lea, când vechile relații de vasalitate au devenit insuficiente. Marii feudali au pretins rang egal cu cel al casei regale. Astfel, începând cu anul 1216 s-a introdus sistemul de pairaj (pairie) în urma căruia principalii vasali și apropiați ai Casei Regale au primit rangul de pair (patrician, părinte al patriei). Cei 12 pairi erau: Arhiepiscopul de Reims, Episcopii de Langres, Beauvais, Chalons, Noyon și Laon, Ducii de Normandia, Burgundia și Aquitania și Conții de Champagne, Flandra și Toulouse. Fondată încă din anul 250 de Sfântul Sixtus (primul episcop de Reims) și ridicată la rang de Arhiepiscopie în anul 750, dioceza de Reims se afla în centrul vieții spirituale, în timp ce Catedrala din Paris, fondată tot în secolul al III-lea de Sfântul Denis, avea doar rang de Episcopie. Celelalte Arhidioceze ale Regatului Francilor erau la: Besancon (1034), Bordeaux (1027), Lyon (814), Rouen (744), Toulouse (1327) și Tours (858). Importante centre spirituale și sedii ale unor Episcopii erau și în orașele: Reims, Aix, Tours, Carcassone, Narbonne, Auch, Albi, Brouges, Angers, Blois sau Poitiers. În majoritatea cazurilor, sediul episcopal corespundea și cu sediul administrativ. Cel mai mare oraș era Parisul, cu o populație în secolele XIII-XIV în jur de 100 000 de locuitori, urmat de Rouen. Alte orașe cu peste 10 000 de locuitori erau: Orleans, Tours, Bordeaux, Lyon, Dijon, Reims, Metz și Strasbourg. Majoritatea orașelor mari s-au dezvoltat în jurul unor târguri sau piețe agricole, reușind în timp să dobândească diverse privilegii, franchise sau chiar titlul de orașe libere (villes franches). Pentru protejarea acestor privilegii, orașele târguri își închideau porțile în spatele unor ziduri impresionate. A fost epoca citadelor și a marilor Catedrale Gothice.

Începutul celui de la doilea mileniu a fost marcat prin numeroase manifestări de isterie religioasă: 1000 de ani de la nașterea lui Isus, Marea Schismă (1054), Reforma Gregoriană (1070), Reforma Monastică (1098), Controversa Investiturii (sec XI-XIII), Cruciadele (sec XI-XIV), Inchiziția (1231), Universitățile canonice (sec XI-XV), Creștinarea slavilor (sec XI-XV). Toate aceste convulsii ale vieții medievale au luat naștere în mănăstiri, în mințile unor comunități religioase unite prin jurăminte solemne și regulamente canonice. Cel mai vechi ordin religios, cel al călugărilor benedictini a fost prezent în Franța prin mănăstirile: Ainay, Alet, Almeneches, Ambronay, Angers, Angouleme, Aurillac, Auxere, Avignon, Barroux, Bassac, Bec, Besancon, Beze, Bordeaux, Bourges, Caen, Cambrai, Caunes, Chaalis, Charlieu, Cluny, Corbie, Cormeilles, Crespin, Cuxa, Dijon, Evreux, Evron, Faremoutiers, Fleury, Fontgombault, Ganagobie, Gaussan, Hautvillers, Hancourt, Jouarre, Jumieges, Lagrassse, Landevennec, Laon, Lessay, Liguge, Limonges, Longues, Luxeuil, Lyre, Maillezais, Le Mans, Maroilles, Marseille, Metz, Meymac, Moissac, Molesme, Mont Saint-Michel, Montieramey, Montmartre, Nancy, Nouaille, Noyers, Orbais, Paraquet, Poitiers, Redon, Reims, Rennes, Ronceray, Rouen, Saint Armand, Saint Denis, Saint Genis des Fontaines, Saint Germain des Pres, Saint Marcel les Chalon, Saint Mihiel Verdun, Saint Seine, Saint Victor Paris, Saint Wandrille, Savigny, Soissons, Solesmas, Toul, Toulouse, Val de Grace, Valenciennes, Valmagne, Valmont, Valognes, Vendome ... și nenumărate altele. Modernizarea vieții monastice a început la Mănăstirea Cluny, în timpul reformelor Gregoriene, și apoi s-a extins în toată Europa. După modelul feudal, Mănăstirea Cluny s-a dezvoltat având ca fundament economic taxele feudale, donații ale pelerinilor și închirieri sau împrumuturi. Următorul val de reforme a pornit de la Mănăstirea Cîteaux, fondată în anul 1098, unde călugărul Robert de Molesme a formulat o nouă interpretare a Regulii Benedictine. Călugării cisticercani au abandonat munca manuală în favoarea unor servi, care deveneau apoi școlari și în final călugări. Noul ordin religios și-a formulat un nou crez prin lucrarea Carta caritatis (cartea carității) și apoi a centralizat în jurul său toate mănăstirile sufragane. În fiecare an, la mijlocul lunii Septembrie, la Cîteaux avea loc Adunarea Generală a reprezentanților fiecărei mănăstiri. În anul 1129 existau 38 de mănăstiri cisticerciene iar în anul 1152 în Europa erau deja 333 de mănăstiri cisticerciene. La sfârșitul secolului al XIII-lea numărul lor a depășit cifra de 500, iar apogeul a fost atins în secolul al XV-lea cu peste 750 de mănăstiri. Alte ordine călugărești au adoptat Regula Sfântului Augustin, comunitățile lor fiind denumite generic Canonici Regulari. Dintre acestea, în anul 1120 călugărul Norbert de Xanten (viitorul Arhiepiscop de Magdeburg), a fondat la Premontre un nou ordin denumit Canonicii Regulari de Premontre, format nu din călugări ci din pastori predicatori, investiți cu parohii și biserici de cult. În anul 1126, ordinul a primit aprobarea Papei Honorius pentru primele 9 congregații, apoi până la mijlocul secolului al XIV-lea au fost fondate alte 1300 de mănăstiri. În afara Franței au fost apoi fondate ordinele mendicante, ale căror adepți au adoptat o viață austeră, bazată pe misionarism, predici itinerante și evanghelizarea necredincioșilor. Dintre acestea, Ordinul Franciscan (1209), Ordinul Dominican (1215), Ordinul Augustan (1244) și Ordinul Carmelitelor (1204) au fost recunoscute și adoptate pentru francezi la Conciliul de la Lyon (1274). Au mai luat ființă și filiale ale principalele ordine călugărești militare, fondate de cavalerii cruciați: Cavalerii Hospitalieri, Cavalerii Templieri, Cavalerii Teutoni, Ordinul Sfântului Lazarus, Ordinul de Aubrac, sau Ordinul de Saint Maurice.

Mândria și redeva fiecărui nobil era castelul său (chateau), o locuință familială de mari proporții, de cele mai multe ori fortificată, menită să reflecte puterea, rangul sau prosperitatea economică. În timp, fostele vile rustice romane au devenit ferme (manor), apoi reședințe fortificate, iar în final cetăți și castele. În fruntea piramidei, Castelul Louvre, ridicat de Regele Philippe Augustul la sfârșitul secolului al XII-lea, a fost complet distrus în secolul al XVI-lea când a fost ridicat palatul actual. Castelul Vincennes, reședința de vară a Casei Capet, reflectă însă destul de sugestiv arhitectura fostului castel regal. Sediul central al Casei Regale, trezoreria și sediul administrativ se aflau însă în Palais de la Cité, pe locul ocupat în prezent de Palatul Justiției (Conciergerie). Din fostul palat a dăinuit doar turnul Bonbec (1226). Lângă Paris, reședința favorită de vânatoare se afla la Fontainebleau, unde primul castel fortificat a fost ridicat în anul 1137. O altă reședință regală a fost la Orleans în castelul Blois, iar primul palat al Regelui Hugh Capet a fost la Senlis. Una dintre redutele militare ale casei regale a fost zidită de Regele Philippe Augustul la Dourdan. Generalisim cruciat și lord feudal, Regele Philippe Augustul a înmulțit numărul vasalilor săi de la 250 la 3000 și a crescut efectivul armatei regale de la 2 500 la circa 18 000 de militari. Dintre castelele nobiliare ale acestor din urmă cavaleri, în Ile-de France s-au conservat cele de la Nemours și Chevreuse. Cea mai mare densitate a castelelor feudale (peste 300) a fost însă în Zona Centrală și pe Valea Loirei. Printre acestea: Ainay-le-Vieil, Culan, Mehun-sur-Yevre, Chateaudun, Maintenon, Sarzay, Amboise, Chinon, Langeais, Luynes, Montrichard, Meung-sur-Loire, Blain, Careil, Chateaubriant, Clisson, Pornic, Ranrouet, Angers, Pouance, Saumur, Turmeliere, Courtalieru, Lassay, Laval, Mayenne, Mans, Noirmoutier, Talmont, Melusine. Un alt grup important de feude nobiliare a fost în regiunea Champagne-Ardenne, dominată de castelele: Hierges, Montcornet, Landreville, Bar sur Seine, Lafauche, Vignory. În Normandia și Bretania principalele castele ale cavalerilor cruciați au fost: Caen, Courcy, Falaise, Vire, Vernon, Gaillard, Conches-en-Ouche, Gisors, Harcourt, Tourelles, Pirou, Saint Sauveur le Vicomte, Chambois, Alencon, Dieppe, Rouen, Tancarville, Guindo, Brest, Bonnefontaine, Combourg, Fougères, Vitre, Largoet, Suscinio. Nu în ultimul rând, pe Coasta de Azur, ofensiva musulmanilor și maurilor a fost oprită de fortărețele din regiunile Gascon, Languedoc și Dauphne: Aguilar, Argues, Auriac, Carcassone, Durban Corbieres, Barberousse, Lastours, Pieuze, Puilaurens, Puivert, Queribus, Termes, Aigues Mortes, Allegre, Portes, Villeneuve les Avignon, Vissec, Guilhelm, Gevaudan, La Rochepot. Chiar dacă au oprit ofensiva militară, castelele din Languedoc nu au putut-o însă opri pe cea spirituală. Începând cu secolul al XI-lea, în Sudul Franței a pătruns dinspre Bizanț o versiune gnostică a religiei creștine, denumită Catharism, de la grecesul katharoi (puritate), asemănătoare cu bogomilismul. Declarată erezie, credința Catharienilor a condus la confruntări militare sângeroase, terminate prin Cruciada Albigesiană, în care au murit peste un milion de credincioși.

În ce privește circulația monetară, majoritatea populației cheltuia mai mult de jumătate din venituri pe mâncare și băutură. Piața alimentară și comerțul cu alimente reprezentau cel mai important sector din economie. Primele bresle meșteșugărești au fost cele ale negustorilor de produse alimentare (gilda mercatoria din Saint Omer), urmate de brutari, măcelari și hangii. Cea mai ieftină carne era mielul, porcul era de două ori mai scump iar vaca de patru ori mai scumpă. Asemănător cu asociațiile de negustori ale nordicilor, denumite hanse, breslele francezilor (gilda) aveau ca scop unic menținerea prețurilor și a calității produselor la un nivel mercatorial. Membrii breslelor își împărțeau teritoriul cât mai echitabil, pentru a evita concurența nelocală. Începând cu secolul al XIII-lea, breslele au devenit din ce în ce mai numeroase și mai diverse: patiseri, bărbieri, postăvari, bancheri, bijutieri, negustori de mirodenii. În ce privește olăritul și produsele ceramice, se remarcă în primul rând ceramica smălțuită cu luciu metalic, obținut cu ajutorul oxizilor de plumb sau cupru. Toxică și costisitoare, această tehnică se utiliza pentru plăcile de faianță destinate bisericilor (Sainte Colombe les Sens, Saint Denis, Saint Pierre sur Dives). Destinate cavalerilor cruciați, multe dintre produsele ceramice erau ornamentate cu simboluri heraldice: flori de crin, păsări și animale fantastice, însemne de pe blazon. Începând cu secolul al XIII-lea, motivele decorative erau frecvent centrate de portrete sau figuri umane, muzicieni și dansatoare sau scene de vânătoare. Plumbul a fost înlocuit cu staniu, scăzând astfel dramatic numărul deceselor printre lucrători. Tot în secolul al XIII-lea, la Beauvais, Savignies sau Lachapelle aux Pots au fost produse primele vase ceramice montate în suport din argint. Expansiunea numărului de familii nobile a creat o nouă piață de desfacere, pentru produse de lux, multe inspirate după cele orientale. Prin combinarea mai multor meșteșuguri (ceramiști, bijutieri, pictori, sculptori) rezultau produse de lux: platouri și fructiere, castroane, vase cu capac de tip borcan, eprubete și flacoane pentru mirodenii sau parfumuri, obiecte de cult. Printre acestea, erau farfuriile de tip "Passion" decorate cu monograma lui Isus Hristos sau cu versuri, psalmi și cântece religioase. După ce au dispărut complet în timpul dinastiei Carolingiene, produsele din sticlă au apărut din nou în mormintele familiilor nobile începând cu secolul al XII-lea, sub forma unor flacoane (phiale) sau sticle și pahare de vin cu perețiidecorați în relief. Cele mai cunoscute purtau denumirea de "Verre des Augustins", descoperite în special în regiunile Rouen, Chevreuse, Metz, Toulouse sau Besancon. Preferința se îndrepta spre pahare și vase fără picior, joase, robuste, frecvent decorate în ape, cu nuanțe de albastru în degradee. În ce privește arta prelucrării metalelor, cele mai vechi artefacte s-au păstrat în relicvarele bisericilor, unde moaștele sfinților erau montate în sticlă, aur și argint (St. Baudine, St. Gauzeline, St. Faith, St. Blaise). În jurul anului 1400, s-a dezvoltat o tehnică nouă, denumită "en ronde bosse", prin care suprafețele curbate și decorurile în relief puteau fi emailate cu un luciu metalic. Principalii consumatori pentru astfel de produse au fost Ducii de Anjou, Berry și Burgundia, probabil sub influența produselor orientale achiziționate de cruciați.

Întreaga viață culturală era dominată impetuos de operele teologice: liturghii, psalmi, imnuri și ode religioase, istorie, teologie sau filozofie. Printre corifeii literaturii sacre s-au numărat: Thomas Aquinas (1225-1274) și Pierre Abelard (1079-1142). Literatura laică franceză a început și ea cu viețile sfinților, apoi au urmat odele închinare cavalerilor și faptelor lor de glorie (*chanson de geste*). Poemele de glorie au făcut epocă în perioada cruciadelor, fiind cântate de trubaduri în târguri sau recitate la banchete și recepții. Cele mai vechi au fost: *Chanson de Guillaume*, *Chanson de Roland* și *Gormont et Isembart*. Dintre cele mai bine de 100 de poeme păstrate, pot fi amintite: *Fierabras*, *Aspremont*, *Chanson de Saisnes*, *Les Enfances Ogier*, *Galiens li Restores*, *Aiquin*, *Basin*, *Ogier le Danois*, *Couronnement de Louis*, *La Prise d'Orange*, *Les Narbonnais*, *Girart de Roussillon*, *Raoul de Cambrai*, *Chanson d'Antioche*, *Chanson de Jerusalem*, *Aiol*. Cu o lungime medie de 4 000 de versuri, aceste poeme relatau ore în șir fapte de glorie ale regilor Franței, sau fapte ale unor cavaleri care au schimbat destinul națiunii sau cel al Creștinătății. Elementele reale se îmbinau cu cele fantastice (giganți, monștri, vrăjitoare). Din aceste poeme a derivat apoi un alt gen literar, cunoscut sub denumirea de roman cavaleresc sau romanță (*romance*), gen foarte îndrăgit în societatea aristocrată. În versuri sau în proză, și aceste lucrări descriau faptele cavalerilor, dar cu un accent deosebit asupra iubirii și manierelor de curtoazie, prințesele jucând un rol crucial. Alte subiecte de inspirație pentru literatura romană erau extrase din legende, povestiri și basme antice, relatate însă într-o manieră "modernă, medievală".

Exemple reprezentative de romane cavalești sunt: *Cliges*, *Perceval*, *Queste del Saint Graal*, *Romance de la Rose*, *Lancelot*, *Tristan et Isolde*, *Le Morte D'Arthur*, *Chevalere Assigne*, *Ipomadon*, *Le Roman de Perceforest*, *Guillaume de Palerme*, *Roman de Thebes*, *Roman d'Eneas*, *Roman de Troie*, *Roman d'Alexandre*. Fiecare cuvânt trebuia cântărit cu foarte mare atenție, putând duce la interpretări soldate nu rare ori cu provocări la duel. Pentru evitarea capacanelor lingvistice, trubadurul Joan de Castellnou (1341) a scris chiar un elaborat tratat de gramatică a iubirii, intitulat *Leys d'amors* (legile iubirii). Tradițional, iubirea pură, ingenuă, era personificată de Fecioara Maria și pruncul său, dar multe dintre poeme sugerau cu delicatețe iubiri mult mai impure. Printre poeții epocii s-au numărat: Chretien de Troyes (1135-1191), Canon de Bethune (1150-1219), Le Chatelain de Couci (1203), Richard Coeur de Lion (1157-1199), Raimon Vidal (1210) Colin Muset (1230), Uc Faidit (1243), Theobald de Champagne (1201-1253), Jean de Joinville (1224-1317), Adam de la Halle (1240-87), Retebeuf (1285), Jaufre de Foixa (1289-91), Eustache Deschamps (1346-1430), Charles duc d'Orleans (1394-1465), Francois Villon (1431-1465). În ce privește arta dramatică, dialogurile liturgice s-au transformat în secolul al XII-lea în primele drame liturgice (*St.Nicholas*, *St.Stephen*), urmate apoi de primele piese de teatru: *Le Jeu d'Adam* (1150), *Le Jeu de Saint Nicolas* (1200), *Le Miracle de Theophile* (1265), *Courtois d'Arras* (1228), *Le Jeu du Pelerin* (1288). Principalele genuri dramatice erau: fabula, farsa, satira, pastorala, cantofabula, misterul, morala, miracolul sau pasiunea.

Anglia, Scoția și Irlanda

Începând cu anul 1066, administrația Britaniei a căzut în sarcina nobililor Casei de Normandia, derivată din familia Conților de Rouen. Pe tronul Angliei au fost înălțați: William Cuceritorul (1066-1087), William II (1087-1100), Henry I (1100-1135), Stephen (1135-1154). După anul 1154, hegemonia a fost preluată de o altă familie originară din Normandia, și anume Casa de Plantagenet a Conților de Anjou, din care s-au distins apoi două mari ramuri, casele de Lancaster și York. Dinastia Angevină a început prin: Henry II (1154-1189), Richard Inimă de Leu (1189-1199) și John (1199-1216) și a continuat apoi cu: Henry III (1216-1272), Edward I (1272-1307), Edward II (1307-1327), Edward III (1327-1377), Richard II (1377-1399). Casa de Lancaster a domnit prin regii: Henry IV (1399-1413), Henry V (1413-1422), Henry VI (1422-1461), iar Casa de York prin regii: Edward IV (1461-1470 și 1471-1483), Edward V (1483), Richard III (1483-1485). În acest timp Scoția a fost guvernată de Casa Dunkeld (1034-1286) prin regii: Duncan I (1034-1040), Macbeth (1040-1057), Lulach (1057-1058), Malcom III (1058-1093), Donald III (1093-1097), Duncan II (1094), Edgar (1097-1107), Alexander (1107-1124), David (1124-1153), Malcom IV (1153-1165), William I (1165-1214), Alexander II (1214-1249), Alexander III (1249-1286). După un interregnum dominat de casele Sverre (1286-1290) și Balliol (1292-1296) monarhia a fost restabilită de Casa Bruce (1306-1370) prin regii: Robert (1306-1329) și David (1329-1371). Apoi hegemonia a aparținut Casei de Stuart, până în secolul al XVII-lea. Sub acești regi, nobilii au ridicat mai mult de 1500 de cetăți și castele, dintre care circa 800 mai sunt vizibile și în prezent, iar circa 300 sunt vizitabile. Primul castel ridicat de Normanzi a fost cel de la Windsor, urmat de Turnul Alb al Londrei și de Castelul Pevensey. Alte castele remarcabile sunt: Exter (1068), Norwich (1095), Old Sarum (sec XI), Ludgershall (sec XI), Old Keep (sec XI), Tamworth (sec XI), Stafford (sec XI), Barnard (sec XI), Chartley (sec XI), Ludlow (sec XI), Richmond (sec XI), Lincoln (sec XI), Lancaster (sec XI), Hertford (sec XI), Winchester (sec XI), Rochester (1127), Hedingham (1130), Rising (1138), Orford (1165), Newcastle (1172), Framlingham (sec XII), Nottingham (sec XII), Newark (sec XII), Skipton (sec XII), Arundel (sec XII), Bungay (sec XII), Berkley (sec XII), Chester (sec XII), Leeds (sec XII), Dover (sec XII), Appleby (sec XII), Kenilworth (sec XII), Raby (sec XII), Shrewsbury (sec XII), Conisbrough (sec XII), Oakham (sec XII), Bamburg (sec XII), Alnwick (sec XII), Lewes (sec XII), Warkworth (sec XII), Longtown (sec XII), York (sec XIII), Worcester (sec XIII), Warwick (sec XIII), Rockingham (sec XIII), Taunton (sec XIII), Dunster (sec XIII), Buckden (sec XIII), Scaleby (sec XIII), Rye (1249), Caverswall (1275), Boarstall (1312), Morpeth (1342), Chillingham (1344), Langley (1350), Cooling (1380), Holt (sec XIV), Amberley (sec XIV), Haddon (sec XIV), Dalton (sec XIV), Hylton (1400), Belsay (1439). Dintre castele Scoției, sunt reprezentative: Delgatie (sec XI), Cubbie Row (1145), Dufus (1150), Balvenie (sec XII), Edimburgh (sec XII), Inverurie (sec XII), Old Wick (sec XII), Sween (sec XII), Dunrobin (1211), Dirleton (1240), Lochleven (1250), Inverlochry (1275), Bothwell (sec XIII), Caerlaverock (sec XIII), Cairnbulg (sec XIII), Doune (sec XIII), Drum (sec XIII), Duart (sec XIII), Dunnideer (sec XIII), Eilean Donan (sec XIII), Loch Doon (sec XIII), Morton (sec

XIII), Peel Ring (sec XIII), Rothesay (sec XIII), Rowallan (sec XIII), Skipness (sec XIII), St. Andrews (sec XIII), Urquhart (sec XIII), Borve (sec XIV), Dunvegan (sec XIV), Fast (1346), Fyvie (sec XIV), Stalker (sec XIV), Tantallon (sec XIV), Tioram (sec XIV), Broughty (sec XV), Cawdor (sec XV). În Irlanda cele mai importante castele feudale au fost la: Rock of Cashel (1101), Leixlip (1172), Leighlinbridge (1180), Howth (1180), Killyleagh (1180), Ardfinnan (1185), Swords (1192), Kilkenny (1195), Macroom (sec XII), Castleknock (sec XII), Malahide (sec XII), Barretstown (sec XII), Dublin (1204), Carlow (1205), Athlone (1210), Narrow (1212), Cloughoughter (1233), Athenry (1235), Barberstown (1288), Greencastle (1305), Gowran (1385), Ballyloughan (sec XIII), Ballymoon (sec XIII), Hackett (sec XIII), Leap (sec XIII), Bunratty (1425), Carrigaholt (1480), Ballaghmore (1480), Ballyhannon (1490), Ballyportry (sec XV), Ross (sec XV).

În secolul al XI-lea populația Angliei era în jur de două milioane. Biserica era divizată în două Arhiepiscopii: Canterbury cu Episcopiile de: London, Rochester, Selsey, Winchester, Worcester, Hereford, Exeter, Bath, Wells, Ramsbury și Sherborne, respectiv York cu Episcopiile de: Elmham, Dorchester, Lichfield, Lindsey, Hexam și Lindisfarne. Principalele catedrale erau cele din orașele: York (300), Bangor (456), Llandaf (550), Asaph (553), St. David (580), Canterbury (597), Rochester (604), Winchester (650), Hereford (676), Worcester (743), Durham (997), Lichfield (1048), Exeter (1050), Lincoln (1070), Chichester (1080), Norwich (1094), Ely (1109), Salisbury (1227), Wells (1239). Prima reformă a vieții monastice a fost introdusă în anul 970, când la Sinodul de la Winchester, Arhiepiscopul Dunstan de Canterbury a introdus regula benedictină în toate mănăstirile și catedralele din Anglia și Țara Galilor. În epoca cruciadelor, ținutul a intrat sub influența cavalerilor din Normandia, iar privilegiile canonicilor au primit numele de prebend, echivalentul fondurilor denumite de latini *communa*. Controversa Investiturii a debutat în Anglia în anul 1208, când Regele John Plantagenet (1199-1216) a fost excomunicat, după ce a refuzat să accepte nominalizarea (de către Papa Innocent al III-lea) Episcopului Stephen Langton ca Arhiepiscop de Canterbury. Prima Biblie în limba engleză a fost tradusă în anul 1382, de seminaristul John Wycliffe de la Universitatea Oxford, cel care a inițiat apoi prima mișcare pre-protestantă cunoscută sub denumirea de Lollardism (de la a murmura). Primele universități canonice au fost fondate la Oxford (1096) și Cambridge (1209), iar în școlile canonice organizate pe lângă catedrale se studiau texte religioase, gramatica, limba Latină și imnurile religioase. În Scoția, au funcționat nouă Episcopii: Argyll (592), Stirling (sec VII), Edinburgh (sec XII), Aberdeen (1131), Glasgow (1136), Orkney (1137), Dunkeld (1260), Angus (sec XIII), Sutherland (sec XIII), iar principalele catedrale au fost la: Brechin, Dornoch, Dunblane, Dunkeld, Edinburgh, Glasgow, Kirkwall și Lismore. Introducerea vieții monastice, asemănătoare cu cea din restul Europei, este asociată cu Regina Margareta (1045-1093), soția Regelui Mael Coluim (1058-1093), cea care în anul 1070 a fondat Mănăstirea Dunfermilie, după regula benedictină. Regina Margareta s-a născut și a copilărit în Ungaria, unde a primit o educație pioasă și a stabilit primele legături cu Înaltul Scaun Papal. Următorii ctitori au fost Regii Edgar (1097-1107), Alexander (1107-1024) și David (1124-1053), cei care au importat modelul francez și reformele monastice inițiate la Mănăstirea Cluny. După anul 1115 au fost fondate primele mănăstiri ale Ordinului Augustan, apoi au urmat cele Cisterciene și Premontstratensiene. Începând cu anul 1111, în urma Sinodului de la Rathbreasail, Irlanda a fost la rândul său împărțită în diocenze. Cele mai vechi, împreună cu catedralele lor, au fost: Armagh (445), Cloyne (560), Raphoe (sec IX), Glendalough (sec VII), Annaghdown (sec X),

Ardagh (sec X), Dublin (1028), Limerick (1168), Clonfert (sec XII), Killaloe (sec XII), Leighlin (sec XII), Kilfenora (1200), Kildare (1230), Ardfert (sec XIII), Ardmore (sec XIII). După epoca vikingilor, printre restauratorii Bisericii Irlandeze s-a aflat Arhiepiscopul de Armagh Mael Maedoc Morgair (canonizat St. Malachias), cel care a restabilit disciplina ecleziastică și a introdus imnurile în liturghie. Biserica din Irlanda s-a unit cu cea din Britania începând cu anul 1175, în urma tratatului de la Windsor, semnat ca urmare a invaziei normande inițiată de Regele Henry II Plantagenet (1154-1189), cu aprobarea Papei Adrian al V-lea. În cele trei regate, familii nobiliare au fost: Arden, Beauchamp, Beaufort, Beaumont, Berkeley, Bohun, Bruce, Buccleuch, Campbell, De Clare, De vere, Douglas, Drummond, Dunkeld, Fitzwilliam, Godwin, Gordon, Hamilton, Hastings, Herbert, Howard, Lancaster, Lyttelton, Montagu, Mowbray, Neville, Percy, Plantagenet, Russell, Seymour, Spencer (Despencer), Stanley, Stratford, Stuart, Swinton, Talbot, Tudor, Villiers, Wessex, Windsor, Woodville, York.

Viața economică era dominată de agricultură și minerit. În Anglia, suprafața medie cultivată pentru fiecare locuitor era în jur de 2 hectare, în timp ce în Scoția, mai puțin fertilă, fiecare locuitor utiliza circa 13 hectare, aproape exclusiv pentru păstorit. O fermă familială avea în jur de 30 de hectare și adăpostea între 10 și 20 de persoane. Oaia și vita erau animalele domestice de bază și principala hrană pe timp de iarnă. Dintre cerealele grâul, secara și orzul acopereau nevoile oamenilor și ale animalelor. Pentru procesarea boabelor s-au construit circa 6 000 de mori de apă, de dimensiuni diferite, de multe ori cu canale îndiguite și amenajări hidrodinamice. Pe lângă fermele tipice, organizate în jurul unei familii dominante, mai existau și ferme sau manufacturi organizate de biserică, în special de mănăstirile Cisterciene. Denumite granges, aceste ferme erau specializate în cultivarea cerealelor, creșterea animalelor, creșterea cailor de muncă, ferme piscicole sau manufacturi industriale. Ordinul Cavalerilor Templieri a deținut și el proprietăți extinse în Anglia, cu un venit anual de 2200 livre din argint, obținute mai ales din arendări și concesiuni. După disoluția ordinului, proprietățile au fost preluate de Ordinul Cavalerilor Hospitalieri. Sub presiunea expansiunii demografice, o parte din populație s-a reorientat spre industria extractivă. Un miner câștiga în minele de plumb sau staniu aproximativ două lire pe an, suficient pentru a întreține o familie. În cazul întreprinderilor individuale, minerul trebuia să plătească anual o taxă egală cu 1/10 din metalul extras, în forma sa finală, reducerea, topirea și turnarea fiind pe cheltuiala minerului. Totuși, activitatea era profitabilă deoarece s-au păstrat documente potrivit cărora un miner cumpăra suprafețe de teren arabil de până la 25 de hectare, la o singură tranzacție. Majoritatea minerilor subzistau însă dintr-o activitate mixtă, hrana fiind asigurată de o fermă iar veniturile fiind destinate pentru comodități. La minele din Priddy, de exemplu, episcopul de Bath și Wells a consemnat o producție medie de o tonă de plumb pe semestru, adică circa 4 tone de plumb metalic/an. Primele mici orașe, dezvoltate în jurul unor târguri rurale au fost: Londra, York, Winchester, Norwich, Ipswich și Thetford. Monedele se băteau însă doar la Londra, la un standard unic (sterling), din argint. La începutul secolului al X-lea, un penny valora 1/240 dintr-o livră de argint (circa 2 grame), apoi valoarea a scăzut progresiv. În jurul anului 1300, numărul orașelor a crescut la 120, iar în anul 1350 erau deja înregistrate 500 de orașe, majoritatea organizate în jurul unei familii nobiliare. Multe dintre acestea au fost planificate și ridicate din inițiativa regilor. Dintre acestea: Portsmouth, Liverpool, Harwich, Stony Stratford, Dunstable, Royston, Baldock, Workingham, Maidenhead, Reigate. Aceste orașe planificate aveau străzile

astfel proiectate încât să conducă spre piața centrală, unde era inima întregii comunități. În aceste piețe centrale se organizau târgurile și sărbătorile religioase, de cele mai multe ori în combinație. De exemplu, în anul 1199 Regele John a aprobat Capelei din Steresbridge dreptul de a organiza un târg al Sfintei Cruci cu durata de trei zile, spre beneficiul unui adăpost pentru leproși. Cu timpul târgul anual a crescut până când a devenit cel mai mare târg din Europa Medievală și a fost preluat de Universitatea Cambridge. În anul 1270 existau deja 2000 de târguri înregistrate. Primele bresle meșteșugărești au apărut în secolul al XII-lea, inițial sub denumirea de fraternități, probabil legate de tradiții familiale. Prima a fost cea a țesătorilor (în 6 orașe), urmată de cea a piuarilor (din Winchester). În timp, breslele s-au diversificat, apoi au format asociații și companii comerciale.

Inconjurată de ape, Insulele Britanice au pus din cele mai vechi timpuri un accent deosebit pe vasele de pescuit și navigație, o importantă sursă de hrană și singura legătură cu restul lumii. Cele mai numeroase nave, denumite "cog", erau construite din scânduri de stejar suprapuse în solz de pește (clinker building), după moda adusă de vikingi din Marea Baltică. Specifice pentru Liga Hanseatică (ce includea și câteva porturi din Marea Britanie), aceste vase aveau 15-25 de metri lungime și 5-8 metri lățime, cu un pescaj de până la 200 de tone. Un tip de vase din epocă, importat din zona Mării Mediterane, erau cele denumite "caravele", construite tot din scânduri de stejar, dar în loc să fie suprapuse ca țiglele unui acoperiș scândurile erau așezate strâns lipite una alta cu un liant, de obicei cu smoală și catran. Cele mai mari vase de navigație, cu trei sau chiar patru catarge, purtau denumirea de "carrack" și au fost dezvoltate inițial în Spania și Portugalia, în jurul anului 1350. În secolul al XV-lea vasele din acest tip aveau deja un pescaj de până la 1000 de tone. Cel mai vechi tip de nave, cunoscut încă din Antichitate, erau galerele, propulsate atât cu pânze cât și cu rame. Cunoscute încă din epoca Romanilor, galerele erau utilizate în epoca medievală pentru navigația de coastă, sau pentru debarcări în condiții de vreme neprielnică. În schimb, în timpul băătăliilor navale, galerele prezentau dezavantaje nete față de navele moderne, mult mai înalte și mai mobile sub vânt. Imediat după Cucerirea Normandă, noii regi au organizat un grup de porturi maritime pentru a menține legătura strânsă cu patria mamă. Primele cinci porturi organizate de normanzi, cunoscute generic drept Cinque Ports, au fost la: Hastings, New Romney, Hythe, Dover și Sandwich. Ulterior, cele cinci porturi au dezvoltat filiale (limbs) la: Lydd, Folkestone, Faversham, Margate, Deal, Ramsgate sau Tenterden. Porturile au format apoi o confederație, în urma unui Decret Regal. Potrivit ordinului erau scutite de taxe vamale, aveau dreptul să stocheze și să depoziteze mărfuri, să construiască și să repare nave, să judece hoții și infractorii de pe teritoriul lor. În schimb, cele cinci porturi se obligau să pună la dispoziția regelui, total gratuit, 57 de nave, timp de 15 zile în fiecare an. Toți căpitaniii de navă au fost ridicați la rangul de baron, cu dreptul de a asista la ședințele Parlamentului, cu titlul de "baron al celor Cinci Porturi". Cu timpul, numărul porturilor din confederație a crescut la 23, apoi la 42. Printre noile porturi s-au numărat: Grange, Bekesbourne, Bulverhythe, Eastbourne, Pevensey, Seaford, Reculver, Sarre, Fordwich, Walmer, Brightlingsea, Birchington, St. John, St. Peter, Ringwould, Woodchurch, Kingsdown, West Hythe, Walmer. Flota militară (Royal Navy) s-a format începând cu anul 1216, când Mareșalul William de Pembroke a reunit toate forțele confederației pentru a contracara acțiunile baronilor revoltați. Drepturile baroniale ale confederației sunt apoi menționate în Magna Carta (clauza 9). Cu timpul, privilegiile baroniale s-au transformat în monopol, iar porturile au fost

protejate prin lanțuri masive de fortificații.

Din analiza documentelor confederației portuare rezultă că printre bunurile exportate un loc important îl ocupau; lâna, cheresteaua, fierul și țiglele din ardezie, iar printre cele importante se numărau: peștele, îmbrăcămintea și ceramica, în special stoneware. Evident că principalele produse proveneau din porturile Normandiei și din cele ale Ligii Hanseatice. De exemplu, ceramica policromă produsă la Saintonge, reprezentată în special prin farfurii și căni pentru vin, din pastă albă amestecată cu hematit, bine arsă și apoi acoperită cu un smalt din oxizi de plumb, asociată comerțului cu vin de Bordeaux. Urmează apoi ca frecvență ceramica produsă în regiunea Rouen și vasele germanice de tip Hanseatic. Spre deosebire de ceramica din import, preferată de nobilii normanzi, populația utiliza cu predilecție tipurile ceramice locale. Un centru important de olărit era la Brandsby în North Yorkshire, unde se produceau cu predilecție vase de uz gospodăresc, oale pentru cuptor, vase tip borcan pentru conservarea peștelui și vase pentru bucătărie. Albe, roz, maronii sau negre, uneori cu miezul incomplet ars, acoperite cu un smalt subțire, aceste vase erau de calitate inferioară, dar mult mai ieftine. Au mai fost identificate alte 748 de centre medievale de olărit, cu particularități regionale și producții de volum relativ redus. Pentru Scoția cel mai răspândit tip ceramic, denumit "White Gritty Ware" (albă nisipoasă), era produs la Perth, de calitate modestă, cu granulație medie și fragmente de rocă în compoziție, de unde și denumirea. În Irlanda au fost identificate 8 centre de olărit: Carrickfergus (Belfast), Downpatrick, Dundak, Drogheda, Dublin, Kilkenny, Waterford, Adare. Toate cuptoarele de ardere din aceste centre au fost de tip orizontal, cu structură internă și cameră de ardere dublă, tipic cu un sept central și pereți despărțitori perforați, utilizate nu doar pentru olărit, dar și pentru țigle, cărămizi, fierărie sau pentru coacerea pâinii. Pereții despărțitori mobili sau perforați, controlau circulația aerului și permiteau izolarea unor compartimente cu temperaturi diferite, specifice fiecărui produs. În ce privește tipologia vaselor, aceasta era comună cu tipurile anglo-normande. În toate cele trei țări, printre produsele care făceau mândria palatelor și bisericilor se numărau și dalele de pavaj sau cele pentru sobe, smălțuite sau nu, într-o singură culoare sau în două până la șase culori, cu modele pictate sau cu modele în relief. Dintre acestea, sunt deosebite cele cu model realizat din două sau mai multe paste de culori diferite, denumite inlaid (intricate). Cele mai vechi dale, utilizate pentru mozaic-uri, respectau modelul antic roman. Începând cu secolul al XII-lea, bisericile și catedralele au deschis însă o nouă piață pentru produse de lux, create manual, cu multă migală. Pentru decor, dalele din pastă umedă erau șampilate cu modele sculptate în tipare din lemn, apoi desenul era umplut cu diferite combinații de oxizi metalici. Prin ardere la temperaturi înalte, acești oxizi formau un glanț metalizat, în culori diferite. Pentru tipul inlaid, spațiile rezultate în urma șampilării se umpleau cu pastă dintr-o culoare contrastantă, apoi dalele se acoperau cu un smalt transparent. Singurele produse din sticlă, vitralii, vase și fiole, suporturi de lumânare sau vase liturgice, au fost identificate în biserici și mănăstiri, mai rar în palate sau în castele nobiliare. Asociată cu lumina și transparența, colorată sau nu, sticla era considerată a fi de origine divină, simbol al puterii Dumnezeiești.

Epoca iluministă Britanică a debutat prin manuscrise ilustrate pe pergament, cum a fost de exemplu *Benedictional of St. Aethelworld*, o colecție de binecuvântări pontificale utilizate pentru slujba Intrării în Templu (Sărbătoarea purificării). În limba Latină, textul conține binecuvântări pentru fiecare sărbătoare religioasă și pentru fiecare zi a anului. Un alt manuscris deosebit este *Biblia Winchester*, copiată între anii 1160-1175, formată din 468 de pagini scrise pe pergament. Pentru un singur exemplar s-a utilizat pielea de la cel puțin 250 de viței. O altă colecție de psalmi este inclusă în *Psalterul de la Pterborough*, redactat în secolul al XIII-lea, urmat apoi de *Psalterul Reginei Maria Tudor*, caligrafiat între anii 1310-1320. Cea mai intens studiată lucrare cu conținut istoric a fost *Chronica Majora* a călugărului benedictin Matthew Paris, scrisă între anii 1254-1259, cu referiri la întreaga istorie, de la Creație până în anul 1259. Printre lucrările călugărului Matthew se mai numără: *Flores Historiarum*, *Historia Anglorum*, *Viața Sf. Alban*, *Viața Regelui Edward Confesorul*, *Viața Sf. Thomas de Canterbury*, *Viața Sf. Edmund*, sau 4 hărți ale Britaniei. Primele încercări literare în proză au apărut în secolul al XI-lea, sub titlul *Four Branches of the Mabinongi* și conțin un amestec romanțat al faptelor de arme ce au făcut gloria primelor familii feudale. Un alt manuscris din secolul al XII-lea, *Nowell Codex*, include povestea legendarului rege al Geților, pe nume Beowulf, cel care a ucis balaurul. Un loc central l-a ocupat legenda Regelui Arthur, prezentă apoi în lucrări derivate, cum au fost *Culhwch and Olwen* sau *Mabinogion*. Începând cu secolul al XII-lea preocupările artistice ale Curții Regale s-au concentrat mai ales asupra cântecelor de iubire aduse de trubaduri din Europa, sau a faimoaselor *Chanson de Geste* ce preamăreau victoriile cruciaților și aventurile cavalerilor fără de prihană. Lista povestirilor cavalești a culminat apoi în secolul al XIV-lea, prin colecția intitulată *The Canterbury Tales*, unde poetul Geoffrey Chaucer a consemnat în 17 000 de versuri cele 24 de povestiri spuse de pelerini la un concurs de literatură. Cea mai veche carte de călătorie este *The Travels of Sir John Mandevile*, scrisă în anul 1257, de către (sau pentru) un cavaler englez care a călătorit în Asia, din Turcia și Persia până în India. Pe lângă manuscrise, informații autentice din epocă sunt prezente în numeroase tapițerii și broderii, multe dintre ele conținând și texte sau titluri în limba latină. Cea mai impresionantă este tapițeria broderie de la Bayeux, o pânză cu lungimea de 70 de metri, despre care se spune că a fost țesută și cusută în jurul anului 1077 de Regina Matilda (soția lui Wiliam Cuceritorul) împreună cu doamnele ei de onoare. Lucrarea este o frescă formată din 58 de metope, în care sunt prezentate principalele evenimente ale invaziei Normande. Printre altele, scena 32 conține reprezentarea unei stele căzătoare, identificată de unii dintre istorici cu Cometa Halley, prezentă pe cerul nopții în anul 1066. Cele 58 de titluri scrise în limba latină conțin o explicație sumară a desenului brodat. Astfel de lucrări, cusute cu puncte foarte mici, pe pânză deasă, făceau gloria doamnelor de la curtea regală sau a atelierelor de broderie și țesătorie de pe lângă mănăstiri. Măiestria lucrătoarelor era de cele mai multe ori principalul criteriu de selecție pentru femeile din anturajul reginei. Cusute cu fir de mătase, sau cu mătase îmbrăcată în aur și argint, broderiile, tapițeriile și goblen-urile îmbrăcau nu doar pereții și obiectele de mobilier, dar și partea exterioară a obiectelor de îmbrăcăminte de lux. Tipic scenele erau inspirate din Antichitate sau din textele religioase (Războiul Troian, Cina cea de Taină).

Spania și Portugalia

Disoluția Imperiului Roman s-a concretizat în Peninsula Iberică prin formarea Califatului de Cordoba, sub comanda emirilor din dinastia Umayyadă. Regimul de taxe a crescut însă progresiv, până când s-a apropiat de fiscalitatea fostului imperiu. Emirii musulmani și-au pierdut parțial popularitatea și o parte din populație a trecut sub influența misionarilor și predicatorilor creștini, mulți dintre ei ridicați dintre foștii sclavi. Conflictul dintre liderii spirituali musulmani și cei creștini s-a transformat treptat într-un război civil, cunoscut sub denumirea de Reconquista. Ambele tabere au angajat mercenari, astfel că în scurt timp conflictul a generat un război total. Pentru a alimenta războiul, creștinii au format ordine cavalierești (Santiago, Montesa, Calatrava, Cavalerii Templieri), o formă primitivă de justiție militară. Trubadurii instigau tineretul la fapte eroice, prin ode și cântece de glorie, cum a fost de exemplu celebrul Chanson de Roland. Primul stat creștin din Peninsula Iberică a fost Regatul Leon, fondat în anul 910 de Regele Garcia de Asturia (910-914) prin divizarea fostului regat vizigot al Asturiei. În anul 931, din Regatul Leon s-a desprins Regatul Castiliei, sub comanda Contelui Fernan Gonzales (931-970) căsătorit cu prințesa Sancha Sanchez de Pamplona. Fostul Califat al Cordobei era divizat în feude independente denumite "taifa", cele mai importante fiind cele din Andaluzia: Badajos, Toledo, Zaragoza, Malaga, Granada, Tortosa, Valencia și Sevilla. Mișcarea creștinilor s-a radicalizat începând cu anul 1064, când Papa Alexandru a proclamat o indulgență comună tuturor participanților la o expediție militară împotriva Emiratului. Sub mirajul unei vieți fără taxe, o imensă armată a trecut Pirineii, a asediat și a jefuit cetatea Barbastro, recucerită apoi de mauri în anul următor. În anul 1065, Regele Sancho de Leon a reunit sub sceptrul său Regatele de Leon, Castilia și Galitia, având la comanda armatei pe legendarul cavaler Rodrigo Diaz de Vivar (El Cid). Catedrala din Santiago de Compostella a fost ridicată începând cu anul 1075, sub patronajul episcopului Diego Pelaez, dar construcția s-a finalizat abea în anul 1122. Orașul a devenit sediu episcopal și ținta unui celebru pelerinaj la mormântul Sfântului Ioan, fratele Apostolului Ioan. În anul 1086, călugărul Bernard de Sedirac, de la Mănăstirea Cluny, a fost ridicat la rangul de Arhiepiscop de Toledo. Sediul Arhiepiscopiei, Catedrala Santa Maria, s-a bucurat de importante donații din partea Regelui Alfonso VI și a soției sale, Constance de Burgundia. Actuala catedrală a fost ridicată începând cu anul 1222. În epoca cruciadelor, Înălții Pontifi au chemat la luptă cavalerii din întreaga Europa, dar greu a fost dus de armatele din Normandia, Navara, Castilia și Aragon. De cealaltă parte, în anul 1086 Sultanul Marocului, Yusuf ibn Tasfin (1061-1106) conducătorul Imperiului Almoravid, a fost invitat să conducă contraofensiva și în fruntea unei armate de 15 000 de oameni a obținut o victorie importantă împotriva Regelui Alfonso VI, în Bătălia de la Sarajas. Un exemplu remarcabil pentru fortificațiile islamice din Al-Andalus îl reprezintă Palatul Aljaferia din Zaragoza, reședința dinastiei Banu Hud, prinți de origine arabă aflați în fruntea hegemoniei din taifă. După anul 1118, cetatea a fost cucerită de Regele Alfonso I și a devenit sediul dinastiei de Aragon.

Majoritatea diocезelor din peninsulă au fost formate încă din antichitate: Cartagena (200), Leon (253), Zaragoza (256), Cordoba (279), Malaga (290), Sevilla (300), Toledo (300), Barcelona (343). Desființate în timpul Califatului, diocезele au fost restaurate începând cu anul 1014 și s-au format altele noi: Tuy (1014), Lugo (1071), Burgos (1075), Alava (1088), Valencia (1094), Compostela (1095), Salamanca (1102), Oviedo (1105), Segovia (1120), Tortosa (1149), Granada (1150), Mallorca (1237), Cadiz (1241), Zaragoza (1318). Fiecare dintre aceste diocезe își avea sediul într-o catedrală impunătoare. Printre acestea trebuie amintite cele din Burgos (1221), Leon (1205), Bilbao (sec XIV), Oviedo (1388), Santander (sec XII), Tudela (1168), Lugo (sec XII), Tarragona (1154), Urgel (1116), Cuenca (1196), Valencia (1238), Palma de Majorca (1229), Salamanca (sec XII), Zaragoza (1318), Huesca (1294). Dintre cele cu arhitectură pur romanică merită amintite cele din: Palencia, Osma, Soria, Guadix, Cartagena, Caceres, Coria, Plasencia, Santander, Calzada, Tudela, Tui, Las Palmas, Tarragona, Girona, Solsona, Sigüenza, Orihuela, Zamora. Cele câteva secole de influență maură și-au pus și ele amprenta asupra unora dintre catedrale, în special sub forma unor arabescuri sculptate pe fațadele bisericilor principale sau pe porticurile colonadelor din curțile interioare. Ca urmare, stilul Romanesc se îmbină uneori cu cel Gothic sau Baroc, dar și cu cel islamic de tip Mudejar. Primele mănăstiri benedictine, sufragane ale Mănăstirii Cluny au fost: Santa Maria Piasca (Cantabria), San Juan de la Pena (Catalonia), Sahagun (Leon). Au urmat apoi cele fondate de Ordinul Cisticercan: Moreruela (Zamora), Fitero (Navarra), Santa Maria de Sobrado (La Coruna), Poblet (Catalonia). Mai puțin impresionante sunt cele ale ordinelor mendicante ale Franciscanilor și Dominicanilor, caracterizate prin austeritate și modestie. Ordinele militare au edificat pentru sediul ordinului lor castele și biserici ce rivalizau cu catedralele diocезane. Printre acestea: Castelul Cavalerilor Templieri din Castilia (1178), Mănăstirea Calatrava, Mănăstirea Ucles (Santiago), Castelul Montesa (Valencia), Clastrul San Benito de Alcantara. Alte zeci de mănăstiri au fost construite pe toată lungimea drumului denumit Camino de Santiago, pentru a găzdui pelerinii aflați în căutarea mântuirii sufletului. Cele mai importante sunt cele din regiunile: Huesca (1), Navarra (3), La Rioja (3), Burgos (7), Palencia (5), Leon (2), Lugo (4), La Coruna (4). Multe dintre aceste mănăstiri au fost ridicate cu banii familiilor nobiliare și adăpostesc adevărate necropole nobiliare, sau chiar mausoleuri regale. Exemple remarcabile sunt: Santes Creus și San Juan de la Pena (pentru regii Aragonului), San Isidoro (pentru regii Leonului), Las Huelgas Reales (pentru regii Casiliei), Najera (pentru dinastia de Navara), Ripoll (pentru conții Barcelonei), San Salvador de Ona, San Roman de Hornija, San Pedro de Cardena (mormântul lui El Cid). Toate mănăstirile au funcționat ca școli, unele dintre ele (Orihuela, Murcia) fiind chiar universități. Marile universități, cum au fost cele din Salamanca, Valladolid sau Alcala s-au constituit și ele în jurul fostelor școli canonice, în special cele ale ordinelor Dominicanilor, Augustanilor sau Jesuiților.

Prima casă dinastică din Spania Medievală a fost dinastia de Asturia-Leon, cea care a fondat Regatul Leon și castelul din Llanes. Regatul de Leon a prosperat apoi sub sceptrul Caselor de Jimenez, Burgundia - Ivrea și Trastamara. Printre edificiile importante au fost: Castelul Burgos, Castelul Frias, Castelul Penaranda de Duero, Mănăstirea Santa Maria la Real de Las Huelgas. În vecinătate, hegemonia feudală de Pamplona a aparținut timp de trei secole Casei de Jimenez, reunită prin căsătorie cu Casa de Inigo. Printre primele fundații ale dinastiei s-a numărat Mănăstirea benedictină San Salvador de Leyre, unde este și necropola Casei de Navarra. În secolul al X-lea a fost ridicat Castelul Xavier, apoi Castelul Royal din Olite. Decendenții Casei de Jimenez au guvernat apoi regatele de Navarra, Castilia, Leon, Galicia, sau Aragon. După ce Castilia a format un regat separat, Ducele Raymond de Burgundia din Casa de Ivrea a dobândit prin căsătorie coroana Galiciei. Începând cu anul 1090 a început să ridice zidurile cetății Avila. Regatul de Aragon s-a separat de Navarra în secolul la X-lea, tot sub sceptrul Casei de Jimenez, apoi începând cu anul 1164 în fruntea hegemoniei s-a ridicat Casa de Barcelona, prin regele Alfonso II. Printre edificiile de marcă s-au numărat: Castelul Loarre, Castelul Monzon și Mănăstirea Montearagon. Taifa Toledo a fost anexată la Castilia începând cu anul 1085, una dintre principalele familii din cetate fiind Casa de Alba. Regele Alfonso VI de Castilia a patronat ridicarea la Toledo a Mănăstirii benedictine din Castelul San Servando, devenită apoi sediu al Cavalerilor Templieri. În provincia Segovia, monumente arhitecturale din epocă sunt Castelul Cuellar și Castelul Turegano. Valladolid a fost ridicat la rangul de comitat începând cu anul 1068, prin Conte Pedro Ansures, descendent al familiei Banu Gomez și majordom al Regelui Alfonso VI. În anul 1143, nepotul său, Sancho Ansures a introdus Ordinul Premonstratense devenind primul abate de Fuentes Claras. Principalele edificii au fost : Castelul La Mota (sec XI), Castelul Penafiel (1013), Castelul Torrelabaton (1406). În Catalonia familia dominantă era Casa Conților de Berenguer, cea care a promulgat prima ediție a codului de lege Catalan denumit Usatici Barchinonae. Urmașii lor au format nobila Casă de Barcelona, cea care a dat Regii de Aragon. Dintre castelele Cataloniei sunt obiective turistice: Castelul Cardona (sec XI), Castelul Castelldefels (sec X), Mănăstirea Sant Cugat (sec X), Castelul Santa Florentina (sec XI), Castelul Gallifa (sec XI), Castelul Vallparadis din Terrassa (sec XII), Castelul Granera (sec XI). Pentru zona centrală, în jurul Madridului se pot vizita zidurile cetății creștine (sec XI) și turnurile Arrebatapapas, Venturada, El Vellon și El Berrueco (sec XI).

În Sudul Peninsulei, taifele musulmane au rezistat până în secolul al XIII-lea. Granada, Jaen, Almeria, Malaga, Valencia și Jativa erau sub dominația dinastiei Nasr, cu sediul la Granada. Valencia a fost cucerită în anul 1238 de Regele Aragonului, Jaume Cuceritorul din Casa de Barcelona, dar negustorii arabi, acum cu titlul de vasali, și-au continuat nogoțul și principalele manufacturi: produse textile, ceramică smălțuită, dale ceramice de tip maiolica, prelucrarea metalelor (vezi tezaurul Villena). Ca patron al Universității din Montpellier, Regele Jaume a fondat un studium la Valencia, pentru învățătura canonică și a scris cărți cu caracter istoric sau militar (*Libre dels fets*, *Libre de la Saviesa*). Printre edificiile remarcabile din Alicante sunt: Castelul Atalaya (sec XI maur), Castelul Banyeres (sec XIII), Castelul Barxell (sec XIII), Castelul Biar (sec XIII), Castelul Petrer (sec XII maur), Castelul Santa Barbara (sec X maur), Palatul Altamira din Elche (sec XIII). În Valencia propriu zisă: Castelul Ayora (sec XIII), Castelul Castielfabib (sec XIII), Castelul Coyanza (sec XII), Castelul Sagunto (sec X maur), Castelul Xativa (sec XI maur) În vecinătate, provincia Castellon se mândrește și ea cu peste 50 de castele, dintre care Castelul Villafames a fost sediul Cavalerilor Hospitalieri. Provinciile din Sudul Spaniei, sub denumirea de Andalusia au fost guvernate de mauri prin dinastiile: Banu Sumadih (Almeira), Almohad (Cadiz), Mutamid (Cordoba), Nasrid (Granada), Hammudid (Malaga), Almoravid și Almohad (Sevilia). Printre principalele fortificații și castele ridicate de arabi se numără: Alcazaba de Almeria, Alcazar of Jerez de la Frontera, Castelul Tarifa, Castelul Zahara de la Sierra, Castelul Matrera, Castelul San Marcos Cadiz, Castelul Dona Blanca, Alcazar Cordoba, Alhambra Granada, Alcazaba Malaga, Castelul Sohail, Castelul Bentomiz, Torre del Oro și Torre de la Plata Sevilia. Principalele familii nobiliare din vârful piramidei seniorale a Spaniei au fost: Bani Alfons, Casa de Aragon, Casa Carillo, Casa Enriques, Casa Entenca, Casa Escors (Cors-Cortis), Banu Qasi, Casa Cerda, Casa Garmendia, Casa Giron, Casa Guzman, Casa Haro, Casa Lara, Casa Mendoza, Casa Olivares, Casa Osorio, Casa Ruspoli, Casa Santcliment, Casa Silva, Casa Trastamara, Casa Lasso de la Vega, Casa Velasco, Casa Zuniga. Dintre acestea, Casa Lara a fost extrem de prolifică, cu numeroase proprietăți în Castilia, Leon, Andalusia sau Galicia și nenumărate legături cu celelalte familii nobiliare. În secolul al XIII-lea au fost protagoniștii unui celebru "cantar de gesta" intitulat *Cantar de los Siete Infantes de Lara*, un câtec de jale, o cronică a războiului feudal în care au fost uciși șapte dintre prinții familiei. Alături de *Cantar delo Mio Cid* și *Poema lui Fernan Gonzales*, legenda familiei Lara a stat în centrul literaturii Castillane.

Pe coasta de Vest a Peninsulei Iberice, un ținut denumit Portucale s-a individualizat încă din secolul al IX-lea. Primul titlu de Rege al Portugaliei a fost abordat în anul 1067, de Regele Garcia II de Jimenez. Consacrarea a venit în anul 1179, când Papa Alexandru a emis bula *Manifestis Probatum*. Casa Regală s-a constituit prin uniunea Casei de Burgundia cu Casa Jimenez. Primii regi ai dinastiei au fost: Alfonso (1139-1185), Sancho (1185-1211), Alphonso (1211-1223), Sancho (1223-1247), Alphonso (1248-1279), Denis (1279-1325), Alphonso (1325-1357), Peter (1357-1367), Ferdinand (1367-1383). Familii nobiliare au fost: Casa Correia, Casa Corte Real, Casa da Maia, Casa Sousa, Casa Braganza, Casa Dias. Mănăstiri Benedictine au fost la: Alcobaca (1153), Tibaes (1060), Rates (1096) și San Tirso (978), iar mănăstirile Arouca (1226) și Sao Denis din Odivelas (1295) au fost Cisticercane. Multe dintre cetățile și castele

Portugaliai au fost ridicate în timpul Califatului și a stăpânirii maure, dar majoritatea au fost remodelate extensiv în epoca creștină. Dintre cele care mai păstrează arhitectura maură cel mai bine conservat este Castelul Silves din Algrave ridicat pe structura unui fost castru roman. Alte exemple sunt Castelul Paderne sau Castelul Maurilor din Sintra. Alte castele, cum este de exemplu Sao George din Lisabona, au păstrat arhitectura maură dar au fost rezidite de creștini. La altele, arhitectura veche cu maximum trei nivele se îmbină cu elemente noi, înalte de peste 5 nivele. De exemplu, la Castelul Beja, în anul 1310 Regele Denis a ordonat ridicarea unui turn de poartă înalt de 40 de metri. Dintre cele ridicate exclusiv de creștini, cetatea Guimaraes a fost zidită începând cu anul 968, din ordinul Contesei Mumadona Dias, pentru a proteja Mănăstirea Nossa Senhora da Oliveira. Asemănător este Castelul Penedono aparținând tot de Mănăstirea Guimaraes. La Tomar, în anul 1118 Cavalerii Templieri au zidit o mănăstire închinată lui Isus, transformată apoi în Castelul Tomar. Emblematic este și Castelul Almourol situat pe o insulă în mijlocul Râului Tagus. Cucerit în anul 1129, castelul a devenit sediul Cavalerilor Templieri și a fost rezidit începând cu anul 1171. Începând cu anul 1239, Castelul Algosó din Braganca a fost transformat în fortăreață și a devenit sediul Cavalerilor Hospitalieri. Sediul Cavalerilor din Ordinul de Santiago a fost în Castelul Abrante, primit prin donație de la Regele Alfonso Henrique, în anul 1172. Un castel de vamă, tipic feudal, este Castelul Santa Maria da Feira (sec XI), situat la 23 de km de Porto, la întretărirea drumurilor spre Porto, Viseu, Lisabona sau Braga. Asemănător este castelul Montemor-o-Velho, zidit începând cu anul 1088. Un exemplu tipic de castel nobiliar și reședință regală este Castelul Leira, ridicat începând cu anul 1135, apoi locație pentru numeroase ședințe ale Curții Regale (cortes). Un alt castel nobiliar este Castelul Braganza (sec XII) una dintre reședințele Casei de Braganza. Un castel patronat de reginele Portugaliei este cel din Obidos, cunoscut ca Vila das Rainhas. O arhitectură deosebită, circulară, este prezentă la Castelul Arraiolos, ale cărui ziduri din granit au fost ridicate începând cu anul 1306. Locația și forma amintesc de cetățile de pământ ale vizigoților noștri. Dintre castelele de tip bastion, ridicate pentru garnizoanele militare, pot fi amintite: Monforte, Veiros, Campo Maior, Ouguela, Montalegre, Faria, Linhares, Moreira, Sabugal, Pombal, Valongo, Alcanede, Loule. Cetăți de tip târg au fost: Castelul Braga, Cetatea Porto (zidurile lui Ferdinand), Castelul Melgaco, Castelul Cerveira, Castelul Bom, Castelul Alandroal, Castelul Mourao, Castelul Avis, Castelul Serpa.

Cu peste 300 de bresle meșteșugărești, Spania s-a aflat în topul regiunilor producătoare de obiecte artizanale sau industriale. Totuși, doar 10-20 % dintre ateliere impuneau o perioadă oarecare de ucenicie și aveau un statut. În Spania asociațiile meșteșugărești erau denumite gremios, cofradias sau consulados. Principalele centre meșteșugărești inventariate în secolul al XV-lea erau: Barcelona (45), Sevilla (66), Toledo (65), Valencia (49), Zaragoza (75). Dintre bresle, cea a ceramiștilor a contribuit substanțial la viața materială a Europeanilor prin introducerea în fabricație a vaselor din porțelan cu lustru metalizat (lusterware). Inventată în Egiptul Antic și în Mesopotamia, tehnologia glanțului metalizat iridescent a traversat întreaga lume islamică și a pătruns apoi în Europa prin Spania și Italia. Malaga, Granada, Valencia și Sevilla au fost principalele centre de producție, vasele lor fiind decorate cu motive tipic islamice: arabescuri, inscripții Kufice, desene reticulate (sebka), sgraffito, arborele vieții, semi-luna și stelele. Castroanele, borcanele cu sau fără capac, vasele, ulcioarele și lămpile cu ulei formau lotul principal al acestei mici industrii, urmate apoi de

flacoanele farmaceutice (albarello), vasele pentru flori și dalele pentru pardoseli, pereți sau sobe. Unele dintre ele conțin și inscripții epigrafice în limba Latină, scrise cu majuscule: PRINCIPIUM VERBUM ERAT, SURGE DOMINE sau ERBUM ERBUA. Muzeul Victoria and Albert din Londra găzduiește o colecție de referință pentru ceramica lustruită, multe dintre obiecte fiind produse în Sudul Spaniei. Tranziția de la ceramica de tip islamic la cea de tip creștin s-a făcut în Estul Peninsulei Iberice, în special în Catalonia și Aragon. Mai puțin rafinate, vasele de tranziție erau destinate aproape exclusiv nevoilor gospodărești. Începând cu secolul al XIV-lea însă noile industrii au început să producă și ele vase smălțuite și decorate, pictate în special în culorile verde și maro. Un astfel de mic centru industrial a fost la Alcalá de Henares, lângă Madrid. Detalii privind forma, dimensiunile sau decorațiunile vaselor ceramice mai pot fi desprinse și din picturile epocii, cum sunt de exemplu o serie de tablouri aparținând pictorului flamand Hugo van der Goes (1430 - 1482): Florile Mariei, Adorarea Magilor, Adorarea Păstorilor. Casele nobiliare comandau și vase personalizate pe care era reprezentat un scut cu însemnele heraldice ale familiei, făcând astfel apartenența lor mult mai ușor de identificat. Începând din secolul al XIV-lea, prin fuziunea tipului islamic cu cel creștin, în Andalusia a luat naștere un tip ceramic nou, cunoscut sub denumirea de Hispano-Moresque. Centrul acestui nou tip a fost la Málaga, dar tehnologia s-a extins apoi în întreaga Spanie. Cu modele alambicate, cele mai cunoscute vase din acest tip sunt cele de la Granada, cunoscute și sub denumirea de Alhambra. O dată cu Casa de Aragon, tehnologia a ajuns apoi în Sicilia unde produsele ceramice de tip faianță au primit începând cu secolul al XV-lea denumirea de Maiolica, de la insula Majorca prin care se făcea importul de produse de tip Hispano-Moresque.

Războiul dintre musulmani și creștini a generat o fâșie neutră largă de peste 100 de km, unde locuitorii nu îndrăzneau să cultive decât animale, în permanentă transumanță. Pentru a-și proteja interesele, crescătorii de oi și negustorii de lână merinos au format o asociație, denumită Onorabila Adunare de la Mesta, unde discutau prețul unic pentru produsele lor și pentru cele circa 2,5 milioane de oi. Adunarea avea loc de trei ori pe an, în biserică sau în aer liber, în fața unui altar portabil. Dintre cei 2-3 000 de fermieri, la o adunare participau în jur de 2-300, fiind necesari minimum 40 pentru quorum. După regiuni, păstoriile erau împărțite în patru grupuri denumite quadrilla, pentru ținuturile Soria, Segovia, Cuenca și Leon. Fiecare quadrilla era la rândul ei subîmpărțită în câte patru episcopii. Pentru fiecare chestiune, votul final era prezentat Președintelui de un reprezentant al celor patru quadrille. Cu un salariu anual de 5 000 de reali, Președintele era cel care lua deciziile finale. Structura organizatorică a acestei Asociații Agricole, a stat la baza a numeroase alte asociații de interes economic, dar și la baza viitorului Consiliu Regal (cortes). După lână, un loc important în industria textilă îl ocupa mătasea, în special în zona de dominație musulmană. În Almería, negustorii arabi au inventariat peste 800 de ateliere dedicate producției de mătase și brocard. Bărbații și femeile lucrau cot la cot, exclusiv manual, pentru a menține această industrie înfloritoare. Produsele textile erau vopsite în roșu cu qirmiz (o insectă cochineală) sau în galben cu saffron (polen de flori). Alți pigmenți naturali se extrăgeau din scoarță de copac (basilian wood), sau frunzele unor plante (Isatis tinctoria, Carthamus tinctorius, Sumac). Fixarea pigmentilor vegetali pe fibrele naturale se făcea cu ajutorul unor agenți de mordantare pe bază de alumina (aluminu potasiu sulfat pentru lână, sau aluminu acetat pentru celuloză și bumbac). Covoarele,

carpetele și tapițeriile se lucrau exclusiv manual. De exemplu, pentru o tapițerie de 5 x 8 metri, cinci lucrătoare aveau nevoie de circa 8 luni (1 metru pătrat / lună / lucrătoare). În cazul broderiilor și goblenurilor durata putea fi mult mai mare, în funcție de dimensiunea punctelor cusute. Majoritatea se lucrau exclusiv cu fire de lână și mătase, dar la cele mai scumpe firul de mătase era învelit cu foiță din aur sau argint. Cel mai frumos exemplu este o față de pernă lucrată de Regina Berengaria de Navarra (soția lui Richard Inimă de Leu). O tapițerie remarcabilă din secolul al XI-lea, găzduită de Muzeul din Girona, are ca temă Geneza (3,65 x 4,70 m), cu Christ Pantocrator în centru și scene biblice în jurul său. În ce privește îmbrăcămintea, cele mai luxoase produse erau vestmintele liturgice și rochiile reginelor, cusute în atelierele mănăstirești. De exemplu, la Mănăstirea Saint Quiriace se păstrează intactă o sfită preotească (chasuble) purtată de Sfântul Edmund, iar la Biserica Quintanaortuna de lângă Burgos se păstrează cea purtată de San Juan de Ortega. La Mănăstirea Santa Maria din Burgos s-a păstrat boneta funerară a Prințului Ferdinand de Catilia (1189-1211) sau în Catedrala Burgo de Osma, în mormântul lui San Pedro de Osma, s-a descoperit unul dintre puținele fragmente de tapițerie islamică, din mătase roșie cu inscripții kufice.

În timpul Califatului, la Cordoba a funcționat o Academie Islamică pentru studiul Koranului și pentru preocupări de ordin filologic. În orașe ca Sevilla, Toledo, Burgos, Cordoba, Segovia sau Saragossa a existat o importantă comunitate a evreilor Sephardi. Pentru aceștia, educația elementară se primea în Școli Talmudice. Primele școli creștine au funcționat pe lângă catedralele din: Toledo (1133), Salamanca (1134), Astorga (1154), Urgell (1163). Prima universitate a fost cea din Palencia, fondată în anul 1208 de Regele Alfonso VIII, la cererea Episcopului Tello Tellez de Meneses. Printre primii studenți s-a numărat Sfântul Dominic, fondatorul Ordinului Dominican. În anul 1241, sediul central a fost mutat la Valladolid cu sucursale în orașele Palencia, Soria și Segovia. Universitatea din Salamanca a luat ființă în anul 1255, din ordinul Regelui Alfonso X, iar Universitatea din Alcala s-a format în anul 1293, sub patronajul Regelui Sancho IV al Castiliei și al Arhiepiscopului de Toledo, Perez Gudial. În Portugalia prima universitate s-a fondat la Lisabona, în anul 1290, sub patronajul Regelui Dinis, relocată apoi începând cu anul 1308 la Coimbra, în Mănăstirea Santa Cruz. Printre primii profesori de Drept Canonic s-a numărat Juan Alfonso de Benevente, de la Universitatea Alcala, cel care și-a donat întreaga bibliotecă Mănăstirii din Albelda. Întregul fond de carte al acestor universități se alcătuiă din donații particulare, făcute în special de casele nobiliare, cele care furnizau și viitorii studenți. Fiecare casă nobilă, avea unul sau mai mulți membri ai familiei în rândul clerului local. Educația făcea apanajul Caselor Regale. De exemplu, Regele Alfonso X a compus 420 de cântece dedicate Fecioarei Maria (Cantigas de Santa Maria) și a patronat întreaga activitate literară. Cele mai vechi ediții ale Bibliei datează din anul 960 (San Isodoro, Leon) și 1020 (Biblia din Ripoll, Biblioteca Vaticanului). În perioada Califatului au circulat și versiuni ale Bibliei în limba arabă, împreună cu cărți de rugăciuni. Primele fragmente din Biblie traduse în limba Spaniolă au apărut în secolul al XIII-lea, în cartea de călătorii La Fazienda de Ultra Mar. Regele Alfonso X a fost cel care a ordonat și finanțat traducerea textelor religioase în limba spaniolă și a editat prima Biblie, cunoscută ca Biblia Alfonsină. În secolul al XIII-lea a fost produsă prima Biblie în limba Catalană, cunoscută sub numele de Biblia Rimată, deoarece o parte din text era în versuri cu rimă. Prima Biblie completă în limba Catalană a apărut în anul 1290, din ordinul Regelui Alfonso

de Catalonia și Aragon. Dintre producțiile lirice, cel mai cunoscut manuscris este celebrul Cantar de Mio Cid, scris în limba Casiliană, anul 1207, de un autor necunoscut. Cea mai veche versiune este intitulată simplu "Hic incipiunt gesta Roderici Campi Docti" (Aici începe povestea lui Don Rodrigo Campeadorul). Numeroase alte poeme epice și ode de glorie închinată cavalerilor erau cântate de trubaduri ambulanti, cunoscuți în Spania sub denumirea de Mester de Juglaria. Versurile poezilor clasici și cele ale clerului erau însă cântate de Mester de Clerecia. Cântecul erudiților aveau formă fixă (tipic 10-14 silabe) și rimă consonantă, pentru versuri împărțite în strofe de câte patru versuri. La mijlocul secolului al XIII-lea au apărut primele colecții de texte juridice și istorice. Printre acestea, Primera Cronica General, a fost prima Istorie a Spaniei, de la Geneză până la Regatul de Castilia Leon, scrisă sub patronajul și cu contribuția Regelui Alfonso X. Prima colecție de povestiri istorice și orientale a fost scrisă în anul 1335 de Ducele Don Juan Manuel, sub titlul Povestirile Contelui Lucanor. Cele 50 de povestiri relatează aventuri ale regilor creștini amestecate cu cele ale emirilor mauri și cu cele ale unor cavaleri de rang mai mic. Prima piesă de teatru (un mister religios), intitulată Auto de los Reyes Magos, a fost un text liturgic compus în secolul al XII-lea, urmată apoi de drama liturgică Misterio de Elche. Tot lucrare dramatică este și Comedia de Calisto y Melibea, atribuită lui Fernando de Rojas, una dintre cele mai iubite cărți din literatura Spaniolă.

Italia și Statul Papal

În inima Italiei și a creștinilor catolici, Statul Papal și-a ratificat independența economică și protectorul prin Diploma Ottoniană, eliberată în anul 962 în urma pactului dintre Papa Ioan al XII-lea și Împăratul Romanilor Otto I. Principalele provincii incluse în Statul Papal au fost: Lazio (Roma), Umbria (Perugia), Marca (Ancona, Fermo, Pesaro) și Emilia Romagna (Bologna, Modena, Ravenna). Sediul central al Diocezei din Roma a fost dintotdeauna în Biserica San Pietro, ridicată în secolul al IV-lea pe Muntele Vatican, pe locul unde în anul 64 en Sfântul Petru a fost crucificat. Lungă de peste 100 de metri, vechea biserică avea pe lateral două transepte, pentru a forma o cruce în formă de T. Reședința Înalților Pontifi era alături, în Palatul Apostolic, sau în Palatul Lateran. Vechea biserică, reconstruită în secolul al XVI-lea, era asemănătoare cu actuala Catedrală din Salerno, consacrată de Papa Grigore VII în anul 1084 și cu Catedrala Santa Maria din Pisa ridicată în anul 1063. Tot în secolul XI s-a ridicat Basilica San Marco din Veneția, capela de la Palatul Dogilor. Aceași formă de bază se distinge și la Basilica San Petronino din Bologna, ridicată la sfârșitul secolului al XIV-lea pentru celebra Universitate, fondată încă din anul 1088. Sub celebrul motto "Alma Mater Studiorum", pe treptele ei au pășit în cursul secolelor cele mai docte personalități ale dreptului canonic, dar și cele mai luminate minți ale epocii medievale: Papa Alexandru VI, Papa Grigore XIII, Papa Innocent IX, Papa Grigore XV, Thomas Becket, Petrarca, Leon Battista, Pico della Mirandola, Erasmus din Rotterdam, Copernicus, Paracelsus, Torquato Tasso, Michelangelo. Fondatorul Școlii de Glosatori a fost judecătorul Irnerius, primul profesor de Drept Roman, pentru Corpus Juris Civilis. Un grup de profesori și studenți de la Bologna, din dorința de a avea mai multă independență (Libertas scholastica) au fondat în anul 1222 Universitatea din Padova, cu două secții, una pentru drept canonic și drept civil, iar cealaltă pentru arte:

astronomie, dialectică, gramatică, medicină și filozofie. O altă filială a Universității din Bologna a fost la Vicenza, unde începând cu anul 1204 a funcționat un Studium Generale. În Sudul Italiei, la Napoli, Împăratul Frederick al II-lea a fondat în anul 1224 Universitatea din Napoli pentru administrația și birocrația pendentă de Curia sa Regală. În vecinătate, funcționa încă din secolul al IX-lea o școală de medicină, denumită Schola Medica Salernitana, fondată în jurul Mănăstirii Salerno. A urmat apoi Universitatea Macerata, fondată în anul 1290. În anul 1303, prin bula intitulată *In Suprema praerminentia Dignitas*, Papa Bonifaciu VIII a fondat Universitatea Sapienza din Roma, pentru studii ecleziastice. Un Studium Generale s-a fondat în anul 1308 și la Perugia, printr-o bulă emisă de Papa Clement al V-lea, iar în anul 1321 Papa Clement al VI-lea a fondat Universitatea din Florența. O școală de drept canonic a funcționat la Camerino, unde în urma unei bule emise în anul 1377 de Papa Grigorie XI se emiteau diplome de absolvire și titlul de doctor în drept canonic. Universitatea din Pisa a luat ființă în anul 1343, sub patronajul Papei Clement VI, iar universitatea din Torino s-a fondat în anul 1404 sub patronajul Prințului Ludovico de Savoia. În ce privește stilul arhitectural, sub protectorat german, stilul antic romanic a lăsat loc stilului gotic, adus în Italia de călugării ordinelor Benedictin și Cisticercan. Printre primele edificii gotice se numără: Biserica Santa Maria della Spina din Pisa (1230), Biserica Sant Antonio din Padua (1232), Biserica San Francesco din Bologna (1236), Biserica Santa Maria Novella din Florența (1420), Biserica Santa Croce din Florența (1443), Catedrala Santa Maria del Fiore din Florența (1296), Biserica Santa Maria Gloriosa dei Frari din Veneția (1338). Catedrala din Napoli s-a zidit la începutul secolului al XIII-lea din ordinul Regelui Charles I de Anjou, iar cea din Palermo a fost ridicată începând cu anul 1185 sub patronajul cavalerilor de Normandia.

Italia a fost leagănul primelor comunități religioase, leagănul celor care și-au dedicat întreaga viață iubirii de Dumnezeu. Printre primele regulamente de ordine interioară pentru viața cenobitică a fost cel redactat de călugărul Benedictus din Nursia, fondator a 12 comunități religioase. Reguli și regulamente, legi și drepturi au existat și înaintea sa, dar nu au fost perpetuate de generațiile următoare. Regula benedictină a dominat însă viața monastică timp de aproape un mileniu și este încă în vigoare într-un număr limitat de mănăstiri. În sinteză, regula benedictină este cel mai bine exprimată prin dictonul *Ora et Labora* (rugăciune și muncă). Edificii reprezentative ale benedictinilor, fondate în epoca feudală timpurie, au fost: Monte Casino (949), Santa Giustina din Padua (sec X), San Zeno Maggiore din Verona (967-1398), Farfa din Lazio (913), San Giorgio din Veneția (982), San Pietro din Perugia (1002), Fruttuaria din San Benigno Canavese (1003), La Trinita din Cava (1011), San Vittore alle Chiuse din Genga (1011), Vallumbrosa din Reggelo (1038), Fonte Avellana (1043), Sant Antimo din Montalcino (1051), Nonantola din Modena (1058), San Giovanni in Venere (1060), Sassovivo (1070), San Liberatore din Maiella (1080), Novalesa din Torino (sec XI), Pomposa din Codigoro (sec XI), Sacra di San Michele din San Ambrogio (sec XI), San Vincenzo al Volturno (1115), Praglia (1123), Santo Stefano din Bologna (1141), Monte Maria din Vinschau (1149), San Salvatore din Brescia (sec XII), Monte Olivetto Maggiore din Asciano (1313), Cervara din Santa Margherita (1361). Principalele mănăstiri Cisticercane au fost: Santa Maria di Rovignano din Milano (1135), Santa Maria din Staffarda (1135), Trium Fontium ad Aquas Salvias din Roma (1140), Chiaravalle Fiastra din Tolentino (1143), Fossanova din Priverno (1135), Casamari din Lazio (1203), Santa Maria Arabona din Abruzzo

(1208), Santa Maria Casanova din Villa Celiera (1208), Santo Spirito din Ocre (1226), Santa Maria della Victoria din Scurcola (1274), Santi Vito din San Salvo (1274). Ordinul Basilienilor a zidit mănăstirile: Santa Maria di Grottaferrata (1004) și Lucedio din Trino (sec XII). Mănăstiri ale Ordinului Carthusian au fost: Certosa din Florența (1341), Certosa din Padula (1306), Certosa din Pavia (1396). Matca și reședința Ordinului Franciscan a fost Mănăstirea San Francesco din Assisi, zidită începând cu anul 1228, imediat după ce Papa Grigore IX l-a canonizat pe Sfântul Francisc. Mănăstirea Matris Domini din Bergamo (1273) a fost zidită de Ordinul Dominican, iar mănăstirea San Saviour Lucceto (1256) a aparținut Augustanilor. Mănăstirile secolului al XI-lea au fost cele care revigorat literatura antică, au promovat studiul istoriei și au fundamentat structurile literaturii moderne. În epoca feudală nu au existat nici școli laice, nici consumatori de carte nereligioasă. Întreaga viață spirituală era centrată în jurul bisericii, iar călugării erau principalii pionieri ai universului metafizic. Cu timpul însă literatura sacră a lăsat loc unei game din ce în ce mai mari de preocupări intelectuale și artistice. Mănăstirile erau laboratoarele de sinteză, iar bisericile erau tribunal și primărie, parlament și amfiteatru, teatru și operă, azil și refugiu, societate caritabilă, motor al tuturor activităților comunitare.

Mulți dintre Înalții Pontifi ai Romei au avut origine nobilă. Principalele familii care au rivalizat pentru ocuparea Înaltului Scaun au fost: Orsini, Cesarini, Aldobrandini, Borghese, Ludovisi, Giustiniani, Pamphili, Colona, Barberini, Borgia, Borromeo, Colonna, Cibo, Mattei și Ruspoli. Dinastii Regale au fost fondate prin membri ai Caselor de: Savoia, Este, Farnese, Bourbon, Medici, Visconti, Sforza și Gonzaga. Cele mai vechi familii nobiliare, derivate din patricienii Romei au fost familiile: Albani, Barberini, Borghese, Chigi, Colonna, Orsini, Pamphili, Papareschi, Ruspoli, Savelli, Spinola, Torlonia. În Sicilia, familii dominate au fost: Alliata, Asmundo, Chiaramonte, Del Carreto, Fisichella, Lanza, Miossi, Notarbartolo, Sesto, Zacco. În primele secole, majoritatea nobililor feudali purtau pur și simplu titlul de signori (seigneur), titlu introdus de cavalerii normanzi, sau cel de cavaler și vasal. Începând cu secolul al XIV-lea acest titlu s-a asimilat cu cel de baron. În Sud, normanzii au ținut o evidență strictă a aliaților lor într-un registru de serviciu militar denumit Catalogus Baronum, editat începând cu anul 1150. În Nord, Casa de Savoia a purtat titlul de Conte încă din anul 1003, prin Umberto Biancamano, cavaler în armata imperială. Printre numeroasele posesiuni ale familiei se numără: Palatul Quirinal, Palatele Regale din Milano, Torino, Napoli, Caserta și Venaria Reale sau Castelele din: Valentino, Racconigi (1000), Rivoli (1159), Aglie (sec XII), Moncalieri (1100), Saint Pierre (sec XII), La Mandria și Govone. Principala necropolă a familiei a fost în templul Pantheon din Roma și în capela Palatului Quirinale, dar cele medievale au fost la: Mănăstirea Hautecombe, ridicată de cisticercani în anul 1125, Catedrala Sant Eusebio din Vercelli sau la Mănăstirea Benedictină Sacra di San Michele, din Torino. În epoca medievală, titlul de Rege al Italiei l-au purtat Regii Germaniei, prin membrii ai dinastiilor Ottoniană (Otto I, Otto II, Otto III, Arduin, Heinrich II), Saliană (Conrad, Heinrich III, Heinrich IV, Conrad II, Heinrich V), Supplingenburg (Lothair III), Hauteville (Roger II), Hohenstaufen (Conrad III, Frederick I, Heinrich VI, Frederick II, Heinrich VII, Conrad IV), Welf (Otto IV), Wittelsbach (Ludovic IV) și Luxemburg (Heinrich, Charles IV, Sigismund). O mențiune specială merită Casa de Hohenstaufen, prin cei trei Împărați ai Romanilor; Frederick I, Heinrich VI și Frederick al II-lea și prin cei trei Regi ai Italiei; Conrad III,

Frederick I și Heinrich VI. Ceilalți au purtat doar titlul de regi ai Siciliei. Printre edificiile semnificative ale dinastiei se numără: Universitatea din Napoli, Castel del Monte din Andria, Castelul Hohenstafen din Bari, Castelul Barleta, Castelul Canosa din Puglia, Castelul Brindisi, Castelul Cosenza, Castelul Gravina, Citadela Lucera, Castelul Melfi, Castelul Morano Calabro, Castelul Nicastro, Castelul Oria, Castelul Rocca Imperiale, Castelul Pietra, Castelul Svevo din Tremoli, Castelul Trani, Castelul Venosa, Castelul Vibo. În timpul Sfântului Imperiu al Romanilor, coroana imperială se dobândește din mâna Înalțului Pontif. Primele încoronări imperiale s-au făcut la Pavia (Heinrich II 1004 - Frederick Barbarossa 1155) și Roma, apoi la Milano și Bologna.

Familia Orsini din Roma a condus și ea o politică edilitară potentă. Printre castelele familiei se numără cele din: Bracciano, Fiano Romano, Morlupo, Nerola, San Polo dei Cavalieri, Soriano nel Cimino, Avezzano, Massa d'Albe, Scurcola Marsicana, Montenero Sabino. La Florența, una dintre cele mai influente familii a fost Casa Aldobrandini cu fortărețe și castele în localitățile: Ardidosso, Buriano, Campagnatico, Cana, Capalbio, Castell Azzara, Giglio Castello, Manciano, Piancastagnaio, Porto Ercole, Roccalbegna, Rocchette di Fazio, Saturnia, Scarlino, Semproniano, Sovana, Talamone. Un alt grup important de castele cu patrimonie comună este cel format de castelele ridicate de Normanzi în Sudul Italiei, denumite acum Castello Normanno. Printre acestea sunt cele din: Bari, Roma (Moeano), Santa Severina, Cosenza, Vibo Valentia, Abruzzi, Melfi, Salemi, Puglia, Nicastro, Gioia, Lamezia, Terlizzi, Spinazzola, Aci Castello, Adrano, Paterno. Urmează apoi castelele ridicate, reconstruite sau fortificate de Dinastia de Aragon, cunoscute în Italia sub numele de Castello Aragonese. Printre acestea cele din: Ischia, Gaeta, Taranto, Bacoli, Baia, Reggio Calabria, Gallipoli Puglia, Otranto Apulia, Venosa. Un alt tip de castele specific epocii feudale timpurii sunt castelele de apărare, adevărate fortărețe ridicate pe un colț de stâncă sau pe un vârf de munte, în locații greu accesibile cu piciorul și imposibil de atins cu mașini de luptă. Dintre acestea sunt reprezentative cele din: Rocca Calascio, Fossa, Camponeschi, Chiavari, Lucera din Puglia, Roccascalegna, Rocca Villalga, Cly, La Salle, Rocca delle Caminate, Canossa, Portofino, Montefiore Conca, Montesegale, Borromeo din Angera, Cuasso al Monte, Malaspina Bosa, Castelardo, Acquafreda, Villasimius, Calatubo, Caccamo, Milazzo, Arco, Sabbionara, Bolzano, Merano, Azzara, Verrucole, Assisi, Petroia. Un alt tip de castele feudale sunt cele în jurul cărora s-au format mici sate, așezări și târguri, apoi cetăți-târg cu două sau mai multe rânduri de fortificații. Multe dintre acestea sunt de dimensiuni moderate, situate pe vârf de deal sau de promontoriu, altele sunt în plină câmpie cu suprafețe extensive și șanțuri de apă dublate de valuri de pământ sau ziduri din piatră. Din acest ultim grup, sunt de interes turistic: Cantelmo din Pettorano sul Gizio, Gagliano Aterno, Carpineto Sinello, Masciantonio, Gamberale, Franceschelli din Montazzoli, Civitella del Tronto, Santo Stefano din Monopoli, Castel Nuovo și Castel dell'Ovo din Napoli, Estenze din Ferrara, Pico de la Mirandola, Sanvitale din Fontanellato, Rossi din Parmense, Sismondo din Rimini, Gorizia, Priamar din Savona, Bianzano, San Vigilio din Bergamo, Baradello din Como, Carimate, Soncino, Binasco, Melegnano, San Columbano din Lombro, Sforza din Milano, Visconti din Pavia, Gradara, Monforte din Campobasso, Manta din Saluzzo, Grinzane Cavour, Visconti din Vercelli, Modica din Alcamo, Bifar din Campobello di Licata, Cuba și Zisa din Palermo, Buonconsiglio din Trento, Guidi din Poppi, Bibbione din Val di Pesa, Gerfalco,

Montemassi, Livorno, Montepescali, Montorsaio, Porrone, Capalbio, Brandini, Pitigliano, Sorano, Arcidosso, Cana, Giglio, Roccatredigghi, San Miniato al Tedesco, Spedaletto din Pienza, Frederick II din Prato, Poggibonsi, Orvieto, Spoleto, Cittadella din Padua, Castelvecchio din Verona.

Aflată în centrul Universului Mediteranean și în inima unui fost imperiu Pan-European, întreaga viață materială a Italiei a fost marcată de influențe bizantine și islamice, amestecate cu cele normande, germanice sau barbarice. Este prezentă întreaga paletă de tehnici și decorațiuni utilizate în epocă, evidente mai ales prin culturile ceramice, mai ușor de evaluat ca urmare a bogăției de forme și exemplare bine conservate. Principalele centre de olărit și ceramică au fost la: Roma, Milano, Veneția, Ferrara, Bologna, Orvieto, Pisa, Cafaggiolo, Doccia, Florența, Pesaro, Urbino, Siena, Castel Durante, Castelli, Napoli, Taranto, Palermo și Sciacca. Evident că principalele produse din aceste ateliere au fost cele tradiționale, reprezentate prin vase roșii cărămizii, smălțuite sau nu, produse prin ardere oxidativă, din pastă fină și densă, sau poroasă de tip terracotta. Pentru secolele XI și XII principala inovație în materie de olărit a fost reprezentată prin vasele de tip "bacini", cu diferite forme și mărimi, amplasate în zidurile bisericilor, în fride special amenajate, cu scop pur decorativ. Inițial vasele de tip bacini au fost aduse din Arabia și Bizanț, apoi au fost produse local (Sicilia, Napoli sau Sardinia), cu decorațiuni pictate sau incizate, monocrome sau policrome, cu motive clasice sau fantastice. În jurul Romei, ceramica denumită "laziale" (de la Lazio) se caracterizează prin motive predominant vegetale. Printre produsele ceramice de referință din secolele XIII-XV se remarcă cele colorate cu pigmenți minerali în nuanțe de maro și verde (în special la Orvieto), cele colorate în albastru cu cobalt, sau cele gri cenușiu colorate cu smalt de plumb și staniu opacizat. Lucirile metalizate sau chiar peliculele metalice erau extrem de apreciate la masa bogăților, unde se asortau că tacâmuri din metale prețioase bătute cu nestemate. Ca rezultat, auto-intoxicația cu metale grele, produsă de utilizarea îndelungată a vaselor și tacâmurilor din aur și argint sau plumb, era o patologie specifică nobilimii medievale, prezentă în numeroase lucrări literare sau artistice. Bolnavii prezentau tumefieri articulare (vizibile în tablourile din epocă), alopecie, anemie, hematurie, tulburari hepatice, icter și ascită. În bazinul Po, o cultura ceramică larg răspândită este cunoscută sub denumirea de "grafitta arcaica padana" și are ca motive principale: elemente geometrice, vegetale sau zoomorfe, animale fantastice sau simboluri mistice. Nu lipsesc nici cele inscripționate cu scurte cugetări filozofice, fragmente de rugăciune sau texte biblice. Uneori, vasele de lux erau marcate prin blazonul familial. Ceramica maghrebiană lustruită, cu glanț metalizat de staniu, a pătruns în Italia din Spania, prin Insula Majorca, de unde și denumirea de maiolica. Inițial denumirea se utiliza doar pentru produsele spaniole sau islamice, dar cu timpul a devenit o denumire generică pentru toate produsele ceramice din Italia, inclusiv pentru faianță sau pentru dalele de pavaj și de sobă. Primele vase italiene din acest tip au fost produse începând cu secolul al XIV-lea, pentru a atinge apogeul în epoca Renașterii Italiene. În ce privește sticla Venețiană, potrivit unei legi din anul 1291 întreaga producție s-a concentrat pe Insula Murano, pentru a păstra secretul și a evita furturile sau incendiile. Arheologia a fost introdusă în programa universităților din Italia abea după anul 1960. Prin urmare, studiul sistematic al culturilor ceramice este încă în faza de organizare și sistematizare.

Arta prelucrării metalelor prin ciocănire și prelucrări mecanice a atins în secolele XI-XII apogeul. În special metalele nobile (aurul și argintul) sau cele maleabile și rezistente la coroziune (cuprul, bronzul, alama) făceau obiectul unor prelucrări artistice la o scară total diferită de cea a produselor antice. Dintre obiectele specifice acestei epoci, sunt impresionante în primul rând ușile de biserică produse pentru marile catedrale: Roma, Pisa, Salerno, Verona, Benevento, Montreaux, Amalfi, Atrani, Veneția. Ușile acestor catedrale erau ornate cu scene biblice și motive religioase pentru a simboliza Porțile Cerului, sau Porțile Raiului, calea spre viața veșnică. Cea mai veche este poarta Catedralei din Amalfi, din anul 1060, formată din 24 de fresce în relief, dintre care cele patru din centru conțin reprezentări pentru Isus Christos, Fecioara Maria, Sfântul Petru și Sfântul Andrei. Ușile au fost făurite la Constantinopol de meșterul Simon din Siria și apoi donate Catedralei din Amalfi de un negustor bogat pe nume Pantaleone, consul rezident. Unul dintre meșterii artizani locali a fost sculptorul Barisano da Trani cel care a semnat lucrările de la Catedralele din Trani, Montreaux și Ravello. La Catedrala Sfântului Marcu din Veneția ușile făurite în anul 1080 s-au numit Portalul Sfântului Clement și au fost formate din 28 de fresce cu scene biblice sau cu motive florale și zoomorfe. La Roma, ușile Catedralei Sfântul Paul au reprezentări preluate din Evanghelia lui Paul privind învierea din morți, transfigurarea lui Isus și cele 12 sărbători religioase începând cu Bunavestire și terminând cu Adormirea Sfântului Duh. La Biserica Santa Maria Maggiore din Sant Angelo ușile din bronz poartă și următorul citat din Sfântul Ioan: "Eu sunt o poartă, oricine trece de mine va fi salvat. El va intra și va ieși oricând și va găsi aici hrană.". Ușile de la Mănăstirea Monte Casino, ridicată pe locul unui fost templu al lui Apollo, au fost făurite în jurul anului 1077, când abatele Deziderius a reconstruit mănăstirea. Pe lângă ușile din bronz, artizanii au dăruit mănăstirea cu nenumărate alte lucrări în aur și argint, fier, sticlă, lemn sau marmură. Cele 42 de fresce au suferit numeroase alterări în cursul secolelor și doar 20 dintre ele mai sunt astăzi originale. La cele originale, literele inscripțiilor sunt umplute cu argint pentru a preveni ștergerea literelor prin oxidare. Magnificele uși din bronz ale Bisericii Santa Sofia din Benevento au fost făurite și ele tot la mijlocul secolului al XII, atunci când catedrala de secol VIII a fost reconstruită și renovată. O altă celebră Poartă spre cer este Poarta San Ranieri de la Catedrala din Pisa, făurită între anii 1179-1180 de sculptorul Bonanno Pisano. Frescele acestei porți conțin cinci scene biblice și 24 de sculpturi, începând de la Adam și Eva și terminând cu Isus Christos și Fecioara Maria în gloria eternă a Paradisului. Un alt important meșter făurar a fost Lorenzo Ghiberti născut di Bartolo, cel care la începutul secolului al XV-lea a creat ușile din bronz ale Baptisierului din Florența, cele pe care Michelangelo însuși le-a botezat Porțile Paradisului.

Întreaga mișcare artistică și arhitecturală din Italia medievală și-a avut izvorul în arta și cultura antică Romană sau Bizantină, de unde și denumirea generică de artă și arhitectură Romanescă. Numărul mare de biserici și mănăstiri zidite în epoca cruciadelor a stimulat formarea și apoi prosperitatea breslelor meșteșugărești, în primul rând cea a pietrarilor dar și cele ale altori meșteri artizani. Clădirile în stil Romanic sunt masive, cu ziduri groase și cutină dublă umplută cu pietriș, contraforturile au formă semicirculară lăsând impresia unor turnuri îngropate în zid, arcurile și arcadele sunt semicirculare, pilonii sunt pătrați sau rectangulari, coloanele din marmură sunt monobloc, masive, cu baza de susținere pe blocuri cilindrice. În mod caracteristic, în interiorul bisericilor pilonii pătrați de susținere alternează cu coloane rotunde decorative. Turnurile pot fi pătrate, circulare sau octogonale, portalele mari poartă ghirlande de baseoreliefuri, iar interiorul este ornamentat cu marmură policromă. Printre fondatorii breslei pietrarilor, în secolul al XII au fost: Benedeto Antelami (Baptiserul din Parma, Catedrala Fidenza, Basilica San Marco), Lorenzo și Jacopo Cosmati (Basilica Santa Maria Aracoeli), Pietro Vassaleto (Basilica Saint Paul Roma), Guglielmo da Modena (Duomo di Modena). În secolul al XIII-lea (Duecento), în fruntea breslei s-au aflat: Fra Guglielmo Agnelli (mormântul Sfântului Dominic la Bologna, Catedrala Orvieto), Arnolfo di Cambio (Catedrala Siena, Catedrala Florența), Jacopo și Deodato Cosimi (Palatul Lateran, Basilica Santa Maria Maggiore), Lorenzo Maitani (Catedrala Orvieto), Melchiore da Montalbano (Catedralele Anglona, Matera, Rapolla), Giovanni Pisano (Catedrala Siena, Catedrala Pisa), Nicola Pisano (Catedrala Lucca, Baptiserul din Pisa, Fontana Perigia). Cele mai importante proiecte ale secolului au fost bisericile din: Chiaravalle, Casamari, Vercelli, Assisi, Pisa, Padua, Bologna, Florența și Parma. Începând cu secolul al XIV-lea (Trecento) în arta Italiană au apărut primele elemente ale curentului Renascentist. Treptat arta sacră a lăsat locul unor preocupări legate de miracolul ființei omenești, teme biblice, sfinții și Dumnezeuirea lăsând loc omului și realizărilor sale. Exponenți de marcă ai acestui secol au fost: Giovanni di Agostino (Catedrala Siena), Giovanni Balduccio (Sant Eustorgio din Milan), Andrea Pisano (Catedrala Florența), Antonio Baccio (Catedrala Napoli), Giovanni Bartoli (Palatul Lateran), Pietro Baseggio (Palatul Dogilor Veneția), Tino Camaino (Catedralele din Pisa, Siena și Florența), Bonino da Campione (Catedralele din Brescia, Cremona, Milan), Matteo di Cione (Orsanmichele Florența), Agostino da Siena (Catedralele Siena și Arezzo), Francesco Talenti (Domul Catedralei din Florența). Întreaga perioadă a fost dominată de un adevărat cult al Fecioarei Maria, respectiv al Madonei cu Pruncul, înconjurată de îngeri. Ceea ce este radical distinctiv pentru această perioadă este preocuparea pentru formele tridimensionale în raport cu clasicele baseoreliefuri cu desen bidimensional, sau parțial tridimensional. Chiar dacă Grecia Antică reclamă astfel de lucrări, preocuparea pentru frumusețea formelor, indiferent de măreția subiectului, aparține artei romane Pre-Renascentise și mai apoi Renascentiste.

Pictura murală și pictura pe pânză au debutat în Italia feudală prin Alberto Sotio, reprezentant al Școlii de la Spoleto, al cărui nume se regăsește pe crucifixul din altarul Catedralei din Spoleto (1187). Urmează apoi Berlinghiero Berlingheri și cei trei băieți ai lui (Barone, Bonaventura, Marco) specializați în crucificxe pictate și ilustrații ale Bibliei. La Siena, o familie renumită a fost cea a lui Segna di Bonaventura cu fiii lui Nicola și Francesco având ca temă principală Madona cu Pruncul și Sfântul Francisc. Tot la Siena, un pictor pe nume Guido a semnat în Basilica San Domenico o frescă intitulată Fecioara și Pruncul pe Tron. Un alt membru al Școlii din Siena a fost Pietro Cavallini, autorul Judecății de Apoi din biserica Santa Cecilia în Trastevere Roma. La începutul secolului următor, frații Pietro și Ambrogio Lorenzetti au pictat Sala Mare a Palatului Public din Siena și mai multe scene din viața Fecioarei Maria, fiind primii care au introdus în tablouri și fragmente inspirate din natură, mai exact niște arbori stilizați (Fântâna lui Elisha, Intrarea lui Isus în Jerusalem, Pala del Carmine). Tot la Siena s-au format Simone și Lippo Memmi, ale căror lucrări s-au păstrat la: Siena (Madona, St. Paul, Maesta), Pisa (St Thomas Aquinas) și Roma (Basilica Sf Petru), dar și la Avignon în Palatul Papal (St Maria Magdalena). La Florența, Sfânta Cruce a fost pictată în anul 1272 de Cenni di Pepo (Cimabue) cel care a fost maestrul lui Giotto di Bondone, autor al picturii murale din Capela Arena Padua. Contemporan cu Giotto și fondator de școală artistică a fost Duccio di Buoninsegna, unul dintre promotorii stilului gothic, autorul celebrei Madona Maesta (1308) din altarul Catedralei Siena. Mozaicul Catedralei din Florența și cel de pe fațada bisericii Santa Maria Maggiore din Roma au fost realizate de Taddeo Gaddo și fiii săi Gaddo și Agnolo. Alți pictori Florentini au fost Coppo di Marcovaldo, autor al Madonei del Bordone (1261) din Biserica Santa Maria dei Servi și camaradul său de arme Meliore di Jacopo ale cărui lucrări s-au păstrat în Galeria Uffizi. Un reprezentant al școlii din Pisa a fost Giunta Capitini, cel care a semnat crucifixul Basilicii Saint Dominic din Bologna (1250) astfel: "Cuius docta manus me pixit Junta Pisanus" (cu mână doctă, semnez pentru tot tineretul din Pisa). Tot la Pisa, sub patronajul familiei Gaetani, pictorul Deodato Orlandi a făcut în anul 1300 portretele tuturor Papilor, de la Sf. Petru până la Papa Ioan al XVIII-lea, pentru a celebra jubileul celor 1300 de ani de la nașterea lui Isus (Biserica San Piero Grado). La Pistoia și Genoa a activat Manfredino di Alberto, autorul picturii murale din Biserica San Michele Genoa și din Catedrala Pistoia. La Arezzo, una dintre icoanele Fecioarei cu Pruncul poartă inscripția "MARGARIT ___RITIO ME FECIT", interpretată ca semnătură a unui oarecare Margarito (deși pare a fi o maximă). La Perugia, pictorul Grifo di Tancredi a pictat celebra Fontana Maggiore din piața centrală a orașului. La Bologna, un pictor și ilustrator celebru a fost Oderisi da Gubbio, cel care a fost invitat de Papa Bonifaciu VIII să ilustreze manuscrisele din biblioteca personală, printre care și o Biblie păstrată în Biblioteca Apostolica Vaticană. La Napoli, un mozaic în stil Bizantin de pe fațada Bisericii Santa Maria Maggiore a fost semnat de Fillippo Rusuti, autor și al unei fresce din Basilica San Francesco de la Assisi. Tot la Napoli a activat și pictorul Tommaso degli Stefani cu lucrări în bisericile San Francesco și Santa Maria delle Grazie. Începând apoi cu secolul al XIV-lea, au fost inventariați alți 72 de pictori, ale căror lucrări aparțin deja curentului Pre-Renascentist.

Nucleul întregii vieți spirituale din epoca feudală timpurie a fost în mănăstori, locașuri special concepute pentru Filozofia Teistică Latină. Eforturile conjugate ale sutelor de călugări anonimi sunt denumite în prezent scolasticism, termen ce subliniază originea acestor eforturi în Școlile și mai apoi în Universitățile Canonice. Cei mai reprezentativi exponenți sunt: Sfântul Dominic, Sfântul Francisc de Assisi, Roger Bacon (Doctor Mirabilis), Giovanni di Fidanza (Bonaventure) sau Thomas Aquinas. Primele texte sistematice cu caracter istoric purtau denumirea de Annales (Barenses, Beneventani, Cavenses, Florentini, Ianuenses), Chronica (Northmannicum, Ferrariensis, Romanorum, Salernitanum, Venetum et Gradense, Bononiensum, Fiorentina) sau Historia (Belli Sacri, Sicula). Printre primii cronicari ai secolului al XI-lea au fost: Arhiepiscopul Alfanus de Salerno, Episcopii: Anselm din Lucca, Benzo din Alba, Berengar din Venosa, Bonizo din Sutri și călugării: Petrus Crassus, Peter Damian, Gregorio din Catino, Ioan Diaconul din Veneția, Landuf din Milano, Goffredo Malaterra din Catania, Amatus de la Montecasino. În secolul al XII-lea, printre iluminați s-au numărat: Cardinalul Albinus, Arhidiaconul Aristipus, juristul Azo din Bologna, Episcopul Bruno, juristul Bulgarus, Caffaro di Rustico, Peter Diaconul de la Montecasino, Gerard din Cremona, Godfrey din Viterbo, Martinus Gosia, călugărul Grigorio Catino, Cardinalul Grigorio din San Grisogno, juristul Irnerius, Gioacchino da Fiore, Leo Marsicanus din Ostia, Episcopul Odo din Lucca, Cardinalul Pandulf din Pisa, Petrus de Ebulo, Prevostinus Cremonenses, Arhiepiscopul Romuald Guarna. Începând cu secolul al XIII-lea școlile de glosatori au produs personalități complexe, cu o cultură enciclopedică, precum: Thomas Aquinas, Accursius, Annibale Annibaldi, Augustinus Triumphus, Bartolomeus Neocastro, Alexander Bonini, Dino Compagni, Pietro de Crescenzi, Pietro della Vigna, Goffredo da Trani, Guido delle Colone, Giovanni Balbi, Latino Malabranca Orsini, Odofredus, Rustichello da Pisa, Restoro d'Arezzo, Riccardo di Sancto Germano, Tommaso da Celano, Ursus Salernitanus, Jacopo de Fazio. Tot în secolul XIII au apărut și primele forme de literatură vernaculară (în limbaj popular) sub forma unor poeme cantabile denumite Ritmo (cassinese, di Sant Alessio, creaturarum, lucchese, laurenziano, bellunese) sau documente de călătorie, cum a fost cea a lui Marco Polo. Școala Siciliană a fost reprezentată prin: Enzo, Pietro della Vigna, Inghilfredi, Goido și Odo delle Collone, Jacopo d'Aquino, Giacomo da Lentini, Arrigo Testa. Literatura secolului al XIV-lea este dominată de corifeii: Giovanni Boccaccio, Dante Alighiri și Francesco Petrarca. Reprezentanți ai Trecento-ului Italian au fost însă și: Giovanni d'Andrea, Astesanus d'Asti, Bartolo de Saxoferrato, Alexandri Bonini, Dionigi da Borgo, Buccio di Ranallo, Domenico Cavalca, Dino Compagni, Bartolomeo da San Concordio, Alexandro da San Elpido, Francis da Marchia, Remigio dei Girolami, San Giovanni da Capestrano, Giordano da Pisa, Michaelus Massensis, Niccolo da Poggibonsi, Odorico Mattiuzzi, Oldradus de Ponte, Paulus Venetus, Cino da Pistoia, Simone de Prodenzani, Riccobaldo de Ferrara, Bernardo Tolomei, Pier Paolo Vergerio, Bonifazio Vitalini. Numeroasele școli medicale, apoi universitățile, au produs și alți gânditori cu preocupări diverse, referitoare la științele naturii (medicină, biologie, botanică, agricultură, geologie) sau la științele exacte (matematică, fizică, chimie și alchimie, astronomie și astrologie).

Sinteza epocii

Ca etapă fundamentală pentru evoluția societății omenești, epoca feudală se caracterizează prin schimbarea relațiilor de muncă, de la sclavagism la servilism. Întreaga societate s-a structurat în jurul unor comandanți militari aflați în fruntea progresului tehnologic și economic. Un progres radical a fost generat de inventarea morilor de apă și de vânt, utilizate inițial pentru măcinarea cerealelor, apoi și pentru lucrări hidrotehnice, pentru măcinarea minereurilor sau pentru tăierea lemnului și pietrei. Aceleași mecanisme rudimentare s-au utilizat apoi pentru primele macarale, acționate de forța musculară. Cu ajutorul acestora, zidurile din piatră au putut fi înălțate până la 20-30 de metri, iar pentru susținerea lor s-au inventat arcurile volante și contraforturile. Mecanica rudimentară s-a utilizat apoi pentru prese utilizate la stoarcerea fructelor și uleiului, pentru procesarea fibrelor vegetale și pentru fabricarea primelor coli de hârtie. În ce privește prelucrarea metalelor, s-au introdus primele cazane pentru turnarea fontei, s-au turnat primele tunuri din bronz și au fost construite primele ceasuri mecanice, dar mai ales s-a dezvoltat tehnica plăcilor laminate (table), atât de necesare pentru echipamentul de luptă. Navigația a devenit mai sigură prin inventarea primelor busole și a cârmelor cu balamale. În agricultură s-a introdus sistemul culturilor rotative pentru a preveni spolierea solului și au apărut primele sisteme rudimentare de irigații. Pictorii au inventat pictura în ulei iar sculptorii au introdus în lucrările lor formele tridimensionale. Tehnologia militară s-a mândrit în primul rând prin armuri complete, cuirasate și prin numeroase inovații aduse armelor produse din metal. O dată cu apariția bastioanelor și a zidurilor înalte de peste 6 metri s-au dezvoltat și mașinile de luptă sau asalt, culminând cu apariția primelor tunuri. Arma cea mai redutabilă o forma însă șarja de cavalerie. Un grup masiv de cavaleri în galop, scut lângă scut, mătura totul în cale. Economia, ca știință pentru gestionarea bunurilor și resurselor s-a dezvoltat și ea în jurul comandanților militari, cuprinzând arii din ce în ce mai largi de răspândire a fiecărui set de măsuri administrative. Marile conflagrații din epoca cruciadelor, din necesitatea de a finanța operațiuni la mari distanțe, au condus la formarea primelor structuri bancare. Pionierii acestui sistem administrativ au fost negustorii evrei, dar și Ordinul Cavalerilor Templieri sau Hospitalieri. Primele bănci s-au format apoi la Veneția, Genoa și Constantinopol. În paralel cu viața materială, educația, cultura și spiritualitatea au prins aripi în jurul instituțiilor religioase. De la ascetism în grote și în locuri greu accesibile, viața monastică s-a dezvoltat exponențial, pentru ca spre finele epocii să cuprindă numeroase ordine mănăstirești, fiecare dintre acestea cu sute de mănăstiri răspândite în întreaga Europă. Religia creștină, sau cea musulmană, au înlocuit treptat cultele antichității și au uniformizat viața spirituală a popoarelor. Bisericile au devenit centrul de gravitație pentru întreaga viață cultural artistică, apoi cu timpul au dezvoltat o economie paralelă, comparabilă cu cea a potențailor militari. Începând cu secolul al XI-lea, școlile canonice au dat naștere primelor Universități, centre metodologice pentru studii de drept, filozofie și teologie dar și amfiteatre pentru preocupări diverse referitoare la științele naturii: matematică, geometrie, astronomie, medicină, geologie și mineralogie, biologie și agricultură. În concluzie, în doar trei sau patru secole, epoca

feudală a contribuit mai mult pentru dezvoltarea societății omenești decât întreaga istorie precedentă a omenirii.

Lecturi selective:

Cărți și monografii:

Academia Republicii Populare Române	Istoria României
Ioane V. Rusu	Compendiu de Istorie a Transilvaniei (Sibiu 1864)
Dionisie Fotino	Istoria generală a Daciei (Viena 1818)
August Treboniu Laurian	Istoria Românilor
Alexandru Odobescu	Artele în România în periodul preistoric
Ștefan Pascu, Hadrian Daicoviciu	Istoria Clujului
Anton Drăgoescu (coordonator)	Istoria Transilvaniei
Edward Gibbon	The History of the Decline and Fall of the Roman Empire
Steven Runciman	A History of the First Bulgarian Empire
Francoise Pierre Guizot	Istoria Populară a Franței
Coins of Hungary	Numista (numista.com)
Gabriela Hortenzia Rădulescu
(teză de doctorat)	Habitatul în Transilvania de Nord-Est în secolele VII-XV
Valeriu Ion Olaru
(teză de doctorat)	Mobilierul pictat din Sudul Transilvaniei secolele XV-XVIII
Paul Lafargue	Proprietatea - origine și evoluție
Antal Lucaks, Ecaterina Lung	Stat și societate medievală
Georgius Agricola	De re metallica
Virgil Vătășianu	Istoria artei feudale în Țările Române
Răzvan Teodorescu	Itinerarii medievale
Sergiu Musteață
2015	Cetatea Soroca - Istorie, Memorie și Tradiții Seculare Chișinău
Octav-George Lecca	Famiiliile Boerești Române - istorie și genealogie (1899)
Vlad Ghimpu	Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia
Marcu Petcu, Adrian Pintilie
teologice din România	Pagini din Istoria Monahismului Ortodox în revistele
Varvara Buzilă	Costumul Popular din Republica Moldova - Ghid Practic
Ion Țurcanu	Istoria românilor. Cu o privire mai largă asupra culturii române
V.Costăchel, P.P. Panaitescu, A.Cazacu
XIV-XVII)	Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec.
Năstăsoiu Dragoș Gheorghe	Reprezentări ale Sântului Ladislau în pictura medievală din
Transilvania	
Ioachim Lazăr	Comuna Crișcior - Istoricul bisericii (Partea a III-a) regii
Ungariei: Ștefan, Emeric și Lasdislau	
Vaetisi Atanasia	Arta de tradiție bizantină în România
Ecaterina Țânțăreanu	Habitat medieval în sud-vestul Munteniei în sec. XIV-XVII.
Temeiuri istorice și arheologice	
Gheorghe Cantacuzino	Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII-XVI
Emilia Corbu	Sudul României în Evul Mediu Timpuri (secolele VIII-XI).

Repere arheologice	
Ruthy Gertwagen, Elizabeth Jeffreys	Shipping, Trade and Crusade in the Medieval Mediterranean
Nicola Di Cosmo	Mongols and merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth centuries: Convergences and conflicts
Virgil Ciocâltan	The Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries
Laurențiu Rădvan	Orașele din Țările Române în Evul Mediu
Dinu C. Giurescu	Țara Românească în secolele XIV și XV
T.Bănățeanul, M. Focșa	Ornamentul în arta populară românească
Laura Liana Turcan	Teologie și istorie în iconografia românească de tradiție bizantină din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII
Nicolae Iorga	Istoria românilor în chipuri și icoane
Nicolae Iorga	Inscripții din bisericile României
Iosephi Petrovicc	Introductio in Ius Publicum Regni Hungariae
Claudiu Mesaros	Filozofia Sfântului Gerard de Cenad în context cultural și biografic
Joseph Benko	Imago Inclytae in Transsylvania Nationis Siculicae Historico Politica
P.P. Panaitescu	Români și bulgari
Gabriel Custurea, Gabriel Talmațchi	Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea
Adriana Cupcea	Turcii și tătarii din Dobrogea
Simon of Keza	The Deeds of the Hungarians
Dezso Dercsenyi	The Hungarian Illuminated Chronicle
George Perfecky	The Galician-Volynian Chronicle
Grigore Ureche	Letopisețul țării Moldovei
Gheorghe Copos	Alianțe matrimoniale privind politica principilor români din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI
Robert Ousterhout	Eastern Medieval Architecture. The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands
Kurt Erdman	Seven Hundred Years of Oriental Carpet
John Thomas, Angela Constantinides Hero	Byzantine Monastic Foundation Documents
Marlia Mundell Mango	Byzantine Trade, 4th-12th Centuries
Leslie Brubaker, Mary Cunningham	The Cult of the Mother of God in Byzantium
Anne McClanan	Representations of Early Byzantine Empresses
Edward Williams	The Bells of Russia
Simon Franklin, Jonathan Shepard	The Emergence of Rus 750-1200
Simon Franklin	Writing, Society and Culture in Early Rus, 950-1300
John Fennell	A History of the Russian Church to 1448
Gerold I. Vzdornov	The History of the Discovery and Study of Russian Medieval Painting
Natalia Andreevna Majasova	Medieval Russian Embroidery
A. Kulik, C. MacRobert, S. Nikolova et all	The Bible in Slavic Tradition
Henry R. Cooper, Jr.	Slavic Scriptures The formation of the Church Slavonic Version of the Holy Bible
Geza Fehervari	Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum
Francis Dvornik	The Slavs in European History and Civilization
Antonin Langhamer	The Legend of Bohemian Glass
William M. Johnston	Encyclopedia of Monasticism
John Murray and Son	A Handbook for travelers in Southern Germany

Gunther P. Fehrnick
 Dominic Earle
 W. Kibler, G. Zinn, L. Earp, J. Henneman
 Virginie Greene
 Richard Marks
 Simon Barton
 Sheilagh Ogilvie
 Michael Gerli
 Harry N. Abrams
 Marie Madden
 Linda Safran

The Archeology of Medieval Germany
 TimeOut Paris
 Medieval France, an Encyclopedia
 The Medieval Author in Medieval French Literature
 Stained glass in England during the Middle Ages
 The aristocracy in twelfth-century Leon and Castile
 The European Guilds - An Economic Analysis
 Medieval Iberia. An Encyclopedia
 The Art of Medieval Spain AD 500-1200
 Political Theory and Law in Medieval Spain
 The Medieval Salento. Art and Identity in Southern Italy

Articole:

George Marinescu
 Ioan Crișan
 Rădvani (Cefa, jud. Bihor)
 Ioan Crișan
 medieval Rădvani
 Ioan Marian Țipilic
 Orăștie - Dealul Pemilor X2
 Ion Tentiuc, Anastasia Tentiuc
 popular și ritualurile funerare medievale timpurii în Europa Centrală și de Sud-Est
 Corneliu Gaiu
 Ioan Marian Țipilic
 Dumitru Țeicu
 Costin Feneșan
 prima jumătate a secolului al XV-lea
 Zsolt Simon
 Dan Culic
 Claudia Urduzia
 Băi - Cunța (jud. Sibiu)
 Nicolae Marcel Simina
 Zeno Karl Pinter
 IX-XIV)
 Silviu Oța
 Centuries)
 Bogdan Ciupercă
 Ploiești-Triaj (Jud. Prahova)
 Șrefan Oltean, Radu Popa, E. Zaharia
 (Istoria României - secolele VIII-XIV)
 Valer Rus
 Marius Porumb
 istorie națională
 Teofil Ivanciuc
 Adinel Dincă
 XIII-XVI)
 Francisc Pall
 Alexandru Florin Cioltei
 Dimitrios Mavridis, Konstantinos Vatalis

Crucea-relicvar (engolpion) de la Herina
 O piatră funerară descoperită în necropola satului medieval
 Pietre cu semne lapidare descoperite în fundația bisericii satului
 Aspecte de ritual funerar în necropola Medieval Timpurie de la
 Unele opinii și controverse privind relația dintre creștinismul
 Vestigii feudale timpurii din Nord-Estul Transilvaniei
 Fortificațiile medievale timpurii din Transilvania (sec X-XII)
 Cetăți medievale din Banat
 Cavalerii teutoni în Banatul Severinului și la Dunărea de Jos în
 Mineritul de sare în Evul Mediu în Transilvania și Maramureș
 Ceramică medievală decorată cu ruloul descoperită în județul Sălaj
 Căldări de lut descoperite în așezarea medievală de la Miercurea
 Despre "Cultura Ciugud"
 Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele
 The Mortuary Archeology of the Medieval Banat (10-th-14th
 Câteva observații privind depozitul de unelte descoperite la
 Îndeletnicirile populației și dezvoltarea economică a societății
 Evoluția fierăritului în Transilvania
 Icoana românească din Transilvania. Imagine sacră și document de
 Influențe orientale asupra covoarelor maramureșene
 Documente și scrisori ale episcopilor Transilvaniei (secolele
 Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec XI-XV)
 Începuturile scrierii instituționalizate în Regatul Ungar
 Best and bad practices - The imperial guilds of Constantinople

Emilia Corbu arheologice	Sudul României în evul mediu timpuriu (secolele VIII-XI). Repere
Emilia Corbu de Jos (a doua jumătate a secolului VIII- secolul XI)	Podoabe din așezări și necropole medievale timpurii de la Dunărea
George Bilavschi medievale: Direcții și teme de cercetare	Spațiul rural și agricultura - Elemente organice ale economiei
Teodor Octavian Gheorghiu Secolele XIII-XVI	Începuturi ale urbanisticii medievale românești extracarpatică -
Gheorghe Postică timpurie	Civilizația din spațiul Pruto-Nistean în perioada medievală
Svetlana Reabțeva Cristian Nicolae Apetrei Moldova în secolele XIV-XVI	Piese de podoabă și vestimentație pe teritoriul Moldovei istorice Fortificațiile reședințelor boierești din Țara Românească și
Cristian Nicolae Apetrei secolele XIV-XVI	Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în
Aurel Daniel Stănică caz: fortificațiile turcești	Cartografia cetăților medievale dispărute din Dobrogea. Studiu de
Aurel Daniel Stănică Alexandru Pânzar	Viața economică din Nordul Dobrogei în secolele X-XIV Heraldica neamurilor boierești din Moldova în secolele XIV-XV.
Contribuții și interpretări noi Radu Tiron, Valeriu Lefter Radu Tiron, Valeriu Lefter heraldice	Sigiliile boierilor lui Ștefan cel Mare Boierii lui Ștefan cel Mare. Conexiuni genealogice și moșteniri
Cristian Nicolae Apetrei Românească, secolele XIV-XV)	Biserici de curte mai puțin cunoscute (Moldova și Țara
Roznayai Reka-Rozalia Românească	Studiu referitor la paraclise de mănăstire din Moldova și Țara
Ruxandra Alaiba Silviu Oța XII-IV)	Tezaurul medieval de la Bălțați, com. Tătărani, jud. Vaslui Cersei decorați cu muluri de granule pe pandantiv (secolele
Sorin Langu extrecarpatic	Fenomenul teaurizării în sec. al VIII-lea - al XIV-lea în spațiul
Sorin Langu și sfârșitul secolului al XIV-lea	Circulația monedei mărunte în teritoriile extracarpatică între 1092
Lilia Dergaciova Republica Moldova	Monede medievale moldovenești din colecții particulare din
Ana Boldureanu, Ludmila Pîrnău Cetatea Albă	Un lot de monede medievale și monede moderne descoperit la
Ioan Vasiliu Onești	Piese de armament medieval din colecțiile Muzeului de Istorie
Dragoș Ungureanu timpul celui de la Doilea Război Mondial	Evoluția armelor și uniformelor militare din Evul Mediu până în
Vasile Diaconu, Gheorghe Dumitroaia Bacumenco-Pîrnău Ludmila ale Moldovei medievale	Morminte medievale de la Cetatea Neamț Mărturii arheologice privind viața cotidiană din așezările rurale
Zinovia Șofronschi Paraschiva Victoria Batariuc descoperite în Moldova	Costumul- protagonist al evoluției artei tradiționale în Moldova Arme, armuri, piese de harnașament, ilustrate pe cahle
Paraschiva Batariuc, Sergiu Haimovici Paraschiva Victoria Batariuc	Elemente animaleier pe cahle descoperite în Moldova Din nou despre ceramica Hoardei de Aur din teritoriul dintre

Carpați și Prut	
Paraschiva Victoria Batariuc	Din nou despre ceramica cenușie de la Suceava
Gavrilă Simion	O locuință cu ceramică de factură tătărească descoperită în
Nordul Dobrogei	
Elena Chiaburu	Despre clopotele și clopotarii din Țara Moldovei (până la 1859)
Ion Bălțeanu	Prelucrarea artistică a pietrei
Mihai Dragnea	Influențe străine în sculptura medievală în piatră din Țările
Române	
Gheorghe Postică	Meșteșugurile din spațiul Nistrean în perioada Medievală timpurie
(sec VIII-XIII)	
Marelena și Radu Pușcarciuc	Podurile lui Ștefan cel Mare - erori, mistificări ... îndreptări !
Ștefan Gorovei	Lumea animală în heraldica teritorială a Moldovei medievale.
Varvara Buzilă	Dimensiunile axiologice naționale și mondiale ale scoarței
Basarabene	
Otilia Bălinișteanu	Scoarțele, "hrisoavele" țesute ale Basarabiei
Stela Purice	Influențele occidentale în pictura murală a Moldovei în a doua
jumătate a secolului al XV-lea.	
Bogdan Cojocă	Portretul votiv în timpul lui Ștefan cel Mare
Vasile Marinoiu	Necropola medievală din secolul al XIII-lea, de la Ciocadia,
județul Gorj	
Wanda Wolski, Dardu Nicolaescu Ploșor	Necropola feudală de la Ipotești (jud.Olt)
Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna	Cercetări arheologice efectuate în anul 1979 în cuprinsul așezării
Curtea de Argeș (Jud. Argeș)	
Svetlana Reabțeva	Coronițele din plăcuțe imprimare din Regiunea
Carpato-Dunăreană în contextul antichităților din Europa de Est și Sud Est	
Silviu Oța	Cercei decorați cu pandantive din granule (secolele XIII-XVI)
Eugen Marius Constantinescu	Dridu-type dwelling in Pietroasele, Buzău County
Ginel Lazăr	Scurtă incursiune în istoria cetăților Țaratului Asăneștilor
(1185-1280)	
Petre Diaconu, Ștefan Ștefănescu	Statul româno-bulgar
Răzvan Teodorescu, Virgil Vătășianu	Civilizația în perioada formării statelor medievale românești
N.Constantinescu, M. Matei, Ș. Olteanu	Procesul de unificare a formațiunilor politice de la la Sud și Est
de Carpați	
Aurel Stănică	Delta Dunării - Aspecte cultural-istorice în secolele VIII-XIX
Aurel Stănică	Prezența Hoardei de Aur la gurile Dunării (sec. XIII-XIV).
Argumentul arheologic	
R. Ciobanu	Aspecte ale civilizației portuare din Dobrogea la sfârșitul
secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea	
Cristina Anton Manea	Inele sigilare inedite din sec. XIV-XVIII aflate în colecția
Muzeului de Istorie al R.S. România	
Dinu V. Rosetti	Vestigiile feudale de la Suslănești (jud. Argeș)
Gheorghe Cantacuzino	Unele probleme privind cercetările arheologice de la Câmpulung
Ionel Zărnescu, Camelia Ene	Expoziția temporară: Mărturii sigilare
Al. Elian, C. Bălan, H. Chirică,	Inscripțiile medievale ale României. Orașul București. Volumul
I, 1395-1800	
Dumitru Țeicu	Opinii cu privire la moara cu ciutură în România
Miruna Hașegan	Țesături artistice în spațiul românesc în secolele XV-XVIII
Marius Constantin Nistor	Ornamente și motive în arta decorării lemnului
Oana Damian, M.Vasile, Andra Samson	O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea,

Punctul Trecere Bac. Considerații arheologice preliminare

Oana Damian, Andra Samson, Ș.Bălici

Dorel Paraschiv, Ioan Iațcu

A.Barnea, Gh. Mănușu-Adameșteanu

bizantină de la Dinogetia-Gârvan

Emil Moldovan

Silviu Oța

Vitalie Josanu

Dobrogea (secolele XIII-XV)

Costel Chiriac

Aurel Vâlcu, Aurel Daniel Stănică

Simona Maria Cursaru-Herlea

Oana Damian

descoperirilor de la Enisala

Gavrilă Simion

Nordul Dobrogei

Ștefan Honcu, Costel Chiriac

Constanța)

Mihaela Denisia Liuşnea

Sigillata, descoperite la Bărboși, Galați

Andreea Atanasiu Croitoru

Tudor Sălăgean

Afirmarea regimului congregațional.

Elod Nemerkeny

Ioan Crișan, Sorin Bulzan

Promontor de la Oradea

Marina Mihaljevic

and its impact in the Balkans

M.S. Dimand

Ernst J. Grube

Katharine Branning

A.H. Margarian

Recep Karadag, Turkan Yurdun

Ethnography Museum

Rabah Saoud

Frederik O. Wage

Ergun Lafli, Maurizio Buora

Beatrice Caseau

Beatrice Caseau

Philip Grierson

Clive Orton

north-west Russia

Marya Kargahina

Istvan Vasary

the Golden Horde and Ilkhanid Iran

Uli Schamiloglu

Rosalind Wade Haddon

S. Bocharov, A. Maslowskiy, A.Sitdikov

S.A. Yanina

German A. Fedorov-Davydov

O biserică bizantină descoperită la Nufăru (jud.Tulcea)

The christian basilica of Ibida. Elements of interior decoration

Considerații privind începuturile locuirii din perioada medie

Bogomilismul și manifestările sale în spațiul românesc

Les sepultures bogomiles de Vadu Anei

Comerțul genovez și ecouri culturale occidentale în Moldova și

Sigilii dobrogene inedite

Monede de aur bizantine descoperite la Nufăru (jud. Tulcea)

Ceramica medievală de la Capidava (secolele IX-XI)

Considerații asupra ceramicii medievale Pontice pe baza

O locuință cu ceramică de factură Tătărească descoperită în

Ceramică Terra Sigillata descoperită la Carsium (Hârșova, jud.

Fragmente inedite de ceramică romană din categoria Terra

Tipuri de nave italiene la Dunărea de Jos

Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

The Deliberatio of Bishop Saint Gerard of Csanad

Cercetările arheologice preventive din anul 2016 de pe dealul

Constantinopolitan architecture of the Komnenian era (1080-1180)

Saljuk bronzes from Khurasan

The Art of Islamic Pottery

Seljuk textiles and carpets

Armenian Rugs

Dye stuff and color analyses of the Seljuk carpest in Konya

The Muslim Carpet and the Origin of Carpeting

The Roman and Byzantine Pottery

Byzantine Ceramics in the Museum of Bursa

Magical Protection and Stamps in Byzantium

Byzantine seals introduction

Byzantine Coinage

Indicators of craft specialization in medieval ceramics from

A Survey of Medieval Russian Manuscript Illumination

A Multi-Cultural Institution of Mongol Eurasia: the Chancellery of

High Islamic Culture of the Golden Horde

What is Mamluk imitation Sultanabad ?

The Kashi Pottery in the Western Regions of Golden Horde

Coins of the Golden Horde

The Monetary System of The Golden Horde

Ildiko Oka	Mongol Clothing in the Yuan Period
Vadim Trepavlov	The Takht Eli Khanate: The State System at the Twilight of the
Golden Horde	
Anna Kowalska-Pietrzak	History of Poland During the Middle Ages
Constant J. Mews	Manuscripts in Polish libraries copied before 1200 and the
expansion of Latin Christendom in the eleventh and twelfth centuries	
Andrzej Buko	Ceramology and Medieval pottery research in Poland
Katerina Hornickova	In Heaven and on Earth: Church Treasure in Late Medieval
Bohemia	
Jaroslav Rez, Michal Gelnar	The History of Glass in The Lusatian Mountain Region
Yvonne Hackenbroch	Stove Tiles from Austria
Ian Blanchard	The Miner and the Agricultural Community in Late Medieval
England	
Kevin Leathy, Helen Geake	Pottery Recording Guide
Ben Jervis	Ceramics and Coastal Communities in Medieval Europe
G. Haggarty, D. Hall, R. Jones	Sourcing Scottish medieval ceramics - the use and success of
chemical analysis	
Niamh Curtin	Pottery production in Ireland in the 12th to 15th centuries
Rachel Caroline Tyson	Medieval glass vessels in England AD 1200-1500 - A Survey
Thomas Campbell	How Medieval and Renaissance Tapestries Were Made
Simon Doubleday	The Lara Family. Crown and Nobility in Medieval Spain
Alejandra Gutierrez	A Guide to the Identification of Spanish Medieval and Later
Ceramics (13th-17th Centuries)	
Javier Marti Oltra	An overview of medieval pottery production in Spain between
the thirteenth and fifteenth centuries	
Julius Klein	The Mesta. A Study in Spanish Economic History 1273-1836
Nancy McKenna	Medieval Textile Study Group
Hugo Blake	Medieval Pottery: Technical Innovation or Economic Change ?
Catherine Hess	Italian Ceramics. Catalogue of the J. Paul Getty Museum
Collection	
David Withehouse	Medieval pottery in Italy: the present state of research
Tea Gudek Snajdar	Bronze doors on churches of Xth and XIth century